

MİRVARİ İSMAYİLOVA

TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİNDƏ İNTEQRASIYA VƏ DİFERENSİASIYA MƏSƏLƏLƏRİ

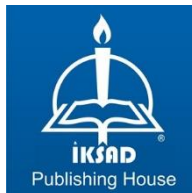

İKSAD
Publishing House

MİRVARİ İSMAYİLOVA

**TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİNDƏ
İNTEQRASIYA VƏ DİFERENSİASIYA
MƏSƏLƏLƏRİ**

ANKARA – 2022

Copyright © 2022 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the
publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of
Economic Development and Social
Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY TR: +90 342 606 06 75
USA: +1 631 685 0 853
E mail: iksadyayinevi@gmail.com
www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.
Iksad Publications – 2022©

ISBN: 978-625-8323-60-3
Cover Design: İbrahim KAYA
July / 2022
Ankara / Turkey
Size = 14,8 x 21 cm

Elmi redaktor: f.e.d., prof. Mahirə Nağı qızı Hüseynova

**Rəyçilər: f.e.d., prof. Qəzənfər Şirin oğlu Kazımov
f.e.d., prof. Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova
f.ü.f.d., dos. Könül İbrahim qızı Səmədova**

**İsmayılova M.A. Türk dilləri dialektlərində inteqrasiya
və diferensiasiya məsələləri. – 2022, 209 səh.**

Monoqrafiyada türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası məsələləri həm ümumən dilin mənsub olduğu dil qrupları arasında, həm də konkret olaraq oğuz və qıpçaq dil ailələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası istiqamətində aparılmışdır. Lakin məlumdur ki, dillərin tarixi təşəkkülü prosesində iki müxtəlif istiqamətli prosesin (diferensiasiya və inteqrasiya) baş verməsi müşahidə olunur. İnteqrasiya və diferensiasiya dillərin tarixi inkişafının əsas prosesi, eyni zamanda bir-birinə qarşılıqlı təsir edən iki əsas formasıdır. Ona görə inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin dünya dilləri, o cümlədən türk dillərinin tarixi və müasir mərhələləri kontekstində araşdıraraq türk dillərinin (eləcə də bütün dillərin) gələcək perspektivlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını müəyyən etmək maraqlıdır.

GİRİŞ

Məlumdur ki, türk dillərinin tarixinə aid faktların çox mühüm hissəsi onların dialektlərində qorunub saxlanmışdır. Bu fakt türk dilləri dialektlərinin öyrənilməsinin zəruriliyini göstərir. İndiyə qədər türk dillərinin dialektlərinə aid tədqiqatlar bir qayda olaraq bir dilindialektlərinin geniş şəkildə öyrənilməsi istiqamətində, ya bir bölgənin dialektləri və ya onun dilin başqa dialektlərinə təsiri ilə müqayisə əsasında, ya da ədəbi dillə müqayisəli öyrənilmişdir. Müşahidələr göstərir ki, türk dilləri dialektlərinin bir dilin dialektlərinin qarşılıqlı münasibəti, təsiri səviyyəsində, yəni başqa türk dilləri dialektlərindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək yüksək elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Türk dillərinin tarixini öyrənmək istiqamətində aparılan istənilən tədqiqat işi araşdırmaların bir dilin hədudlarını aşaraq ya bir dil qrupu, ya da ümumən dilin mənsub olduğu və ya onlardan ən yaxın olan dil qrupları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinin zəruriliyi onun aktuallığını sübut edir və tədqiqatların bu istiqamətdə aparılmasını şərtləndirir. Türk dilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası məsələləri tədqiq olunarkən bu zərurət nəzərə alınmış, tədqiqatlar həm ümumən dilin mənsub olduğu dil qrupları arasında, həm də konkret olaraq oğuz və qıpçaq dil ailələlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası istiqamətində aparılmışdır. Lakin məlumdur ki, dillərin tarixi təşəkkülü prosesində iki müxtəlif istiqamətli prosesin (diferensiasiya və inteqrasiya) baş verməsi müşahidə olunur. Diferensiasiya zamanı dildə müəyyən şəraitdə

qohum dillərə çevrilən dialektlər yaranır. İnteqrasiya isə dillərin və ya dialektlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində bir-birilə qarışması, hətta birləşməsi prosesidir. Nəticə etibarilə bir-birinə əks olan bu iki proses eyni zamanda qarışıqlı əlaqə təşkil edir. Dillərin diferensiasiyası bir tərəfdən əvvəlki əlaqələrin pozulması, digər tərəfdən başqa dillərlə yaxınlaşma nəticəsində yeni əlaqələrin qurulması ilə nəticələnir. Bu proses müəyyən mərhələlərdən keçərək tədricən baş verir: dildə və ya dialektlərdə fərqlərin güclənməsi, çoxalması əvvəlcə onların diferensiasiyası, sonra isə divergensiyası yəni, daha sonrakı ayrılma və yeni dillərin yaranması ilə nəticələnir; dillərin və ya dialektlərin bir-birinə yaxınlaşması isə əvvəlcə onlar arasındakı fərqlərin silinməsi konvergensiya mərhələsindən keçir (bu zaman kontaktda olan dillərdə ümumi əlamətlər meydana gəlir), sonra isə inteqrasiya, yəni bir dildə qovuşma baş verir.

İnteqrasiya və diferensiasiya dillərin tarixi inkişafının əsas prosesi, eyni zamanda bir-birinə qarşılıqlı təsir edən iki əsas formasıdır və dillərin ayrılması və yaxınlaşması cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, hərbi, siyasi, mədəni hadisələrlə bağlıdır. Ona görə cəmiyyətin dilə təsiri mübahisəsiz alimlər tərəfindən qəbul olunur. Müasir dövrümüzdə qloballaşma dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi-siyasi qayəsini təşkil etdiyi üçün diferensiasiya və inteqrasiya proseslərinə yenidən baxılması, onların aktivlik dərəcəsi və müasir dillərə təsirinin öyrənilməsi tədqiqat işində əsas şərt kimi qəbul olunmuşdur. Dildə inteqrasiya və diferensiasiya proseslərini müasir dövrün bir çox alimləri öyrənir. Ona

görə inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin dünya dilləri, o cümlədən türk dillərinin tarixi və müasir mərhələləri kontekstində araşdıraraq türk dillərinin (eləcə də bütün dillərin) gələcək perspektivlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını müəyyən etmək maraqlıdır.

Türk dilləri dialektləri özündə dilin inkişafı, tarixi ilə bağlı çox mühüm faktları mühafizə edib saxlayır. Dialektlərin qarşılıqlı inteqrasiyası şəraitində araşdırmaların istiqaməti çox şaxəlidir və qarşıya aşağıdakı məsələlərin həll olunması qoyulmuşdur:

1. Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini özündə ehtiva edən “Təsnifatın” mərhələlərinin müəyyənləşməsində Ən qədim türk dövrünün hun və və Altay mərhələsi ilə deyil, türklərin ilk vətəni Ön Asiya - Azərbaycandan (Azərbaycanın ilk dövlət qurumu Aratta, Lullubim və s. ilə) başladığını sübut edən yeni elmi faktları təqdim və şərh etmək.

2. Türklərin ilkin vətəni olan Ön Asiya – Azərbaycanın “dünyanın qədim mədəni ocaqlarından biri kimi” müasir insan tipinin formalaşdığı, təşəkkül tapdığı, ilkin miqrasiyaların, ilk dialekt parçalanmalarının baş verdiyi ərazi olduğunun təkzibedilməz faktlarla sübut etmək.

3. Türkologiyada müasir dövr üçün aktualıq kəsb edən məsələ Altayşünaslıq nəzəriyyəsinin yeni elmi baxış bucağından təhlil edilməsi bu istiqamətdə əldə olunan yeni elmi faktları təqdim etmək.

4. Türk dillərinə aid dialektoloji araşdırmalarda dialekt və şivə sözlərinin tədqiqində maraqlı leksik və morfoloji xüsusiyyətlər üzə çıxır. Lakin ilk öncə sözlərin mühüm fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onları morfoloji cəhətdən qruplaşdıraraq elmi-nəzəri aspektdən təhlil etmək ehtiyacı hiss olunur. Fonetik hadisə və qanunların fəaliyyəti ümumtürk dilləri dialekt və şivələrində müxtəlif dərəcədədir. Hadisə və qanunların bəziləri ümumtürk dilləri dialektlərinin birində geniş dairədə fəaliyyət göstərdiyi halda, digərində ya müşahidə olunmur, ya da daralır. Türk dilləri dialektlərində sözlərin səs qabığıının dəyişməsi səs qanununa əsaslanır. Sözlər sait və samit əvəzlənmələri ilə, səs artımı, səs düşümü və səs yerdəyişməsi ilə fərqli şəkildə düşür ki, qohum dillərin dialektlərində belə hallar intensiv şəkildə müşahidə olunur. Türk dilləri dialektlərində dodaqlanma və labiallaşma hadisələri xarici substrat deyil, türk dillərində tarixən müşahidə olunan fonetik proseslər kimi yazılı abidələrdə də əks olunmuşdur.

5. Türk dillərinin qrammatik yaxınlığı onların müqayisəli-tarixi qrammatikasının yaranmasını çətinləşdirdiyi halda, Hind-Avropa dillərinin qrammatikasındakı dərin ayrılımlar, fərqlər budillərdə müqayisəli-tarixi metodun tətbiqi işini şərtləndirir. Belə aydın olur ki, qrammatika sahəsində bir-birinə çox yaxın olan qohum dillərdə qrammatik münasibətlərin tarixi mənzərəsini müəyyən etmək çox çətinidir; müasir türk dilləri dialektlərində qrammatik sistemin bütün ümumi vəinteqral əlamətləri morfoloji kateqoriya göstəriciləri ilə ifadə olunur.

6. Türk dillərində leksik-semantik ayrılmalar fonetik və qrammatik ayrılmalardan daha çoxdur. Buisə türk dillərinin leksik-semantik münasibətlərinin tarixi mənzərəsini kifayət qədər əks etdirir və türk dillərinin tarixini öyrənməyin vacibliyini göstərir. Türk dillərinin leksikası areallar üzrə tədqiqolunsa da, bu sözlərin semantik eyniliyi diqqətdən kənar qalmışdır. Bir dil ailəsi üçün, ya da ümumən bütün türk dilləri üçün formaca eyni olan leksik vahidlərin semantik cəhətdən türk dillərinə və dialektlərində fərqli mənələrə malik olması faktları mövcuddur.

7. Türk dillərinin bu istiqamətdə (oğuz, qıpçaq dialektləri qarşılıqlı inteqrasiyası kontekstində) araşdırılmasını əslində bütün türk dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində öyrənilməsi üçün başlanğıcmərhələ hesab etmək olar.

Əldə olunan elmi nəticələr ali məktəblərdə tədris olunan “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Türko-logiyanın əsasları”, “Dialektologiyanın əsasları”, “Azərbaycan dialektologiyası” fənlərinin tədrisində istifadə olunan dərsliklərin yeni elmi faktlarla zənginləşməsində, bir çox məsələlərin tədris prosesində yenidən şərh olunmasında, elmi və publisistik mühazirələrə hazırlıq zamanı, tarixi-etimoloji, dialektoloji lüğətlərin tərtibində, gələcək elmi tədqiqatların istiqamətlərinin müəyyən edilməsində dəyərli məlumatlar kimi istifadə oluna bilər.

Dillərin tarixi inkişafı və müasir mərhələlərində inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi

Qloballaşma XXI əsrin intensiv prosesi kimi müasir cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, mədəni, dil sahələrinə sirayət edərək onun bütün səviyyələrdə inkişafını tənzimləyir.

Elm daha sürətlə inkişaf edir, daha irəliyə getməyə, əvvəllər qazanılmış nailiyyətləri, stereotipləri yıxıb-sökməyə qədər cəsarətli addımlar atır. Eralar, sivilizasiyalar, fərqli dillər, dillər, xalqlar bir-birilə çulğalaşaraq hələlik nəticəsi bilinməyən bir şəkildə irəli gedir. Qloballaşma müasir dövrdə dövlətlərarası sərhədləri silir, mədəniyyətləri, həyata baxışı, dinləri, etnosları qarışdırır. Lakin qarşısıalınmaz bu axın içərisində çox qərribə tərzdə tarixin dərin qatlarına enərək itib-batmış, gizlədilmiş, təhrif olunmuş həqiqətləri öyrənmək istəyən bir meyl, eyni zamanda təbii bir qüvvə təmkinlə baş qaldıraraq öz iradəsini diqtə edir. Xalqlar, kiçik etnoslar öz milli mənliliyini təsdiq və təqdim etmək üçün dirəniş göstərirlər.

Müasir dillər də qloballaşmanın təsiri altına düşür. Qloballaşmanın təsiri dillər arasındakı fərqlərin silinməsinə təsir edəcək qədər güclü ola bilərmi?

XX əsrin sonlarından alimlər iddia edirdilər ki, XXI əsrdə dünya dillərinin öz sayına görə iki dəfə azalmağa təhlükəsi var.

İnteqrasiya və diferensiasiya dillərin tarixi inkişafının əsas prosesi, eyni zamanda bir-birinə qarşılıqlı təsir edən iki

əsas formasıdır. Bu iki bir-birinə əks proses öz təbiətinə görə sosial səciyyə daşıyır, çünki dillərin ayrılması və yaxınlaşması cəmiyyətdə baş verən iqtisadi, hərbi, siyasi, mədəni hadisələrlə bağlıdır. Ona görə cəmiyyətin dilə təsiri mübahisəsiz alimlər tərəfindən qəbul olunur. Müasir dövrümüzdə qloballaşma dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi-siyasi qayəsini təşkil etdiyi üçün diferensiasiya və inteqrasiya proseslərinə yenidən baxılması, onların aktivlik dərəcəsi və müasir dillərə təsirinin öyrənilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Buna görə dildə inteqrasiya və diferensiasiya proseslərini müasir dövrün bir çox alimləri öyrənir (O.M.Berezovskaya, T.L.Bojinskaya, A.T.Lipatov, T.Q.Popova, A.E. Jivlakova, E.A.Kitanina, V.M.Şaklein və b.). Bu hadisələri dilin inkişafına təsir edən mühüm proseslər kimi qiymətləndirən tədqiqatçılar göstərir ki, dil onun daşıyıcılarının müəyyən sosioma mənsubluğunu göstərir, o etnik inteqrasiyanın ən başlıca faktoru; etnosun əsas etnodiferensiallaşan əlaməti kimi çıxış edə bilər.

Ona görə inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin dünya dilləri, o cümlədən türk dillərinin tarixi və müasir mərhələləri kontekstində araşdıraraq türk dillərinin (eləcə də bütün dillərin) gələcək perspektivlərində bu proseslərdən hansının daha əhəmiyyətli rol oynayacağını müəyyən etmək bir çox alimləri, qabaqcıl fikirli insanları düşündürür.

Qloballaşan dünyada bu proseslərdən hansının qarşılıqlı təsiri nəticəsində üstün gələcəyini izləmək, proqnozlaşdırmaq bu prosesə təsir etmək imkanları və gərəkliyinin araşdırılması müasir elmin aktual problemlərindəndir.

Dillərin və dialektlərin inkişafında 2 faktor əsas rol oynayır:

1) dilin yaranması: bu zaman onun strukturu müəyyən olunur və bu dilin inkişafının əsasını təşkil edir;

2) qohum və qohum olmayan dillərin kontaktı: bu zaman dillərin qarşılıqlı təsiri və bir-birinə qarışması nəticəsində dilin lüğət tərkibində, qrammatik sistemində baş verən müxtəlif dəyişmələr meydana gəlir.

Göründüyü kimi dillərin tarixi təşəkkülü prosesində iki müxtəlif istiqamətli prosesin (diferensiasiya və inteqrasiya) baş verməsi müşahidə olunur:

1. Diferensiasiya (lat. differentiatio “ayrılma”) zamanı dildə müəyyən şəraitdə qohum dillərə çevrilən dialektlər yaranır.

2. İnteqrasiya (lat. integratio “bütövdə birləşmə”) dillərin və ya dialektlərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində bir-birilə qarışması, hətta birləşməsi prosesidir.

Nəticə etibarilə bir-birinə əks olan bu iki proses eyni zamanda qarışılıqlı əlaqə təşkil edir. Belə ki, dillərin diferensiasiyası bir tərəfdən əvvəlki əlaqələrin pozulması, digər tərəfdən başqa dillərlə yaxınlaşma nəticəsində yeni əlaqələrin qurulması ilə nəticələnir.

Bu proses müəyyən mərhələlərdən keçərək tədricən baş verir: dildə və ya dialektlərdə fərqlərin güclənməsi, çoxalması əvvəlcə onların diferensiasiyası, sonra isə divergensiyası (lat. diverge “ayrılmanın aşkarlanması”) ,yəni daha sonrakı ayrılma və yeni dillərin yaranması ilə nəticələnir; dillərin və ya dialektlərin bir-birinə yaxınlaşması isə əvvəlcə onlar arasındakı fərqlərin silinməsi

konvergeniya (lat. *convenge* “yaxınlaşırım”) mərhələsindən keçir (bu zaman kontaktda olan dillərdə ümumi əlamətlər meydana gəlir), sonra isə inteqrasiya, yəni bir dildə qovuşma baş verir.

Dildə bu proseslər daima baş verir. Lakin bəşəriyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində onların bir-birinə qarşılıqlı təsir dərəcəsinin nisbəti fərqli olmuşdur. Məsələn, orta əsrlərdə iqtisadiyyatın zəif, iqtisadi mübadilələrin yaxşı inkişaf etmədiyi, natural təsərrüfatın hökm sürdüüyü dövrdə dillərin diferensiasiyası prosesi inteqrasiyanı üstələyirdi.

Alimlər dillərin və dialektlərin yaranması prosesini tədqiq edərkən müəyyən etmişlər ki, dialektlər diferensiasiya prosesi nəticəsində yaranmışdır. Bir dilin dialektlərə, sonra isə qohum dillərə ayrılması müxtəlif səbəblərdən baş verir: tarixi-sosial şəraitin dəyişməsi, miqrasiyalar, başqa dil və dialektlərlə əlaqə, siyasi və coğrafi ayrılımlar və s. Vaxtilə bir ümumi dildən ayrılan müxtəlif dialektlərdə danışan tayfalar bir-birindən uzaqda, yeni ərazilərdə yerləşdikləri üçün əvvəlki kimi ünsiyyət qura bilmir, bu zaman kontakt zəifləyir, dil fərqləri artmağa başlayır. Müəyyən müddət keçdikdən sonra mərkəzdən uzaqlaşma meylinin güclənməsi yeni, lakin genetik cəhətdən qohum dillərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, vaxtilə bir prototürkdən törəyən türk dilləri belə yaxınlaşma və uzaqlaşma nəticəsində böyük bir dil ailəsinə (oğuz, qıpçaq, bulqar, karluq-uyğur, uyğur-oğuz qrupu, çuvaş və yakut dillərinə) çevrilmişdir.

Yaxud, yunanların e.ə. IV-II əsrlərdə Asiyada yerləşməsi nəticəsində bir ümumi dilin yaranması baş ver-

mişdir. Bu koynenin əsasında isə afinalıların dialekti dayanırdı. Məlumdur ki, Afina antik yunan dünyasının güclü mədəni və iqtisadi mərkəzi idi. Ona görə bu dialekt digər dialektləri sıxışdıraraq yunanların canlı xalq dili oldu.

Müasir dilçilikdə bu terminlə geniş əraziyə yayılmış və ədəbi dilin köməyi olmadan yaranmış dil ifadə olunur. Bu baxımdan oğuz dil ailəsində aparıcı mövqə tutan Azərbaycan-türk dili bütün Ön Asiyada koynə dil rolunu oynamışdır.

İnteqrasiya dilin inkişafını şərtləndirən başlıca əlamətlərdən biridir. Bu hadisə könullü, (məsələn, bir milli dil daxilində dialekt fərqlərinin itməsi nəticəsində) eləcə də məcburi baş verə bilər. Bu zaman məğlub dil qalib dilin içində əriyib itir. Məsələn, etrusk dili qalib romalıların dilinə assimilyasiya olaraq yox olmuşdur.

Qeyd edək ki, bütün tarix boyu yadelli işğalçılarla (ərəb, fars, monqol və b.) amansız mübarizələr aparmış, onların əsarəti, qurduqları imperiyaların tərkibində yaşamağa məcbur olmuş Azərbaycan xalqı və onun dili heç vaxt assimilyasiyaya uğramamışdır. Bu yadellilərin məqsədi xalqımızı, eləcə də onun dilini məhv etmək idi. Lakin Azərbaycan xalqı işğalçılarla bu amansız mübarizələrdə öz varlığı kimi dilini də qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan dilinin daxili enerjisi, potensial gücü, ifadə imkanlarının və lüğət tərkibinin zənginliyi, qrammatik quruluşunun bütövlüyü və b. xüsusiyyətlər onu yad təsirlərə qarşı müqavimətli olaraq müasir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmasına imkan vermişdir. Dilin müqavimətinin və yad təsirlərə qarşı reaksiyasının gücü onun fonetik sisteminin, leksik tərki-

binin, morfoloji və sintaktik quruluşunun yüksək səviyyəsi, zəngin olması ilə bağlıdır. Bu cür nailiyyəti həm Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində, həm də müasir səviyyəsində izləmək mümkündür.

XI-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksiya dairəsi məhdud olsa da (rəsmi dairələrdə fars, din-şəriət işlərində ərəb) canlı Azərbaycan xalq dilindən qonşu xalqlar, yerli etnik qruplar ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir, “Dərbənd – Tehran – Bağdad-Şərqi Anadolu dairəsində ümumişlək” bir səciyyə kəsb edir (1, 18).

Bütün tarix boyu dildə baş verən diferensiasiya və inteqrasiya proseslərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, əlaqə münasibəti fərqli olmuşdur. Məsələn, sinifli cəmiyyət meydana gələnədək dildə diferensiasiya prosesi üstünlük təşkil edirdi. Yalnız bəşər tarixinin yeni dövrlərindəki əlverişli həyat şəraiti inteqrasiya prosesinin inkişafını şərtləndirdi.

Müasir dövrümüzdə diferensiasiya və inteqrasiya proseslərinin inkişaf tendensiyası bəzən fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu hadisə müxtəlif cəmiyyətlərdə baş verən siyasi-iqtisadi proseslər nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, serb-xorvat dilində Bosniya və Xorvatiyanın siyasi cəhətdən ayrılma-ayrı ərazilərə parçalanması dil diferensiasiyası prosesini yaratdı. Bu həm xorvat, eləcə də Bosniya serblərinin öz müstəqil dillərinin ayırma cəhdi ilə baş verdi.

Beləliklə, diferensiasiya prosesi bir ulu dildən ayrılan dil ailələrinin yaranması üçün əsas vasitədir. E.ə. XII minillikdə sami tayfalarından, hindavropalılardan ayrılma-

ları başa çatdırmış prototürk əhali çox müxtəlif səbəblərdən qərbdə Balkana, şərqdə Çin və yapon sərhədlərinə qədər irəliləmiş, antropoloji quruluşunu, dilini dəyişmiş, tədricən qohum qollara ayrılmışdır. “Ön Asiyada qalan türk qolundan iltisacı türk-şumer, elam, hurri və urartu dilləri, şərqə üz tutan qolundan monqol, tunquş, mancur, yapon, koreya və bəlkə də Çin dilləri təşəkkül tapmışdır (5, 55)”. Tədricən qərbi və şərqə türk qollarında fərqlər çoxalmağa başlamışdır. Yaxud hind-Avropa ulu dilindən ayrılma nəticəsində slavyan dilləri ailəsinin yaranması baş verir. Diferensiasiya prosesinin məntiqi nəticəsi kimi vaxtilə bir dildən ayrılan dialekt və ya şivələrin müstəqil dillərə çevrilməsi prosesi baş verir. Məsələn, diferensiasiya prosesi nəticəsində qədim rus dilindən kökündə müxtəlif dialektlər duran rus, Ukrayna və belorus dilləri ayrılmışdır.

İnteqrasiya prosesi isə diferensiasiyadan fərqli olaraq dillərin sıx kontakt qurmasına aparır. Nəticədə qohum, eləcə də qohum olmayan dillərdə ümumi struktur elementləri və əlamətləri meydana çıxır. Dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində olan eynilik, həmçinin saysız-hesabsız alınmaların çoxluğunun bir səbəbi də məhz bu proseslə izah olunur.

İnteqrasiya prosesinin əhatə dairəsi çoxşaxəlidir. O yalnız bir-birilə kontaktda olan dilləri deyil, həm də bir dilin daxilindəki dialektləri də əhatə edə bilər (məsələn, rus dilinin orta və cənub dialektləri kimi). Bu zaman dialekt fərqlilikləri yerinə bir ümumi dil yaranır. Bir ümumi dilin və ya koynenin (yun. koine dialektos “ümumi nitq”) yaranması

yerdəyişmə nəticəsində, güclü etnik qarışma prosesində baş verir.

Tarixi faktlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisindəki aborigen türk tayfaları kutilər, lüllübilər, sular, turukkilər, kassilər, hurrilər daima müəyyən sabit ərazilərdə yaşamış, onların qurduqları dövlətlər müəyyən məlum sərhədlər daxilində mövcud olmuşdur. E.ə. III-II minilliklərdə bu ərazilərdə güclü etnik qarışma prosesində tədricən bir xalq kimi birləşməyə, xüsusiləşməyə başlamışlar.

Sonrakı dövrlərdə bu prosesin güclənməsində ekstralinqvistik amillər (işğalçılığa, soyğunçu müharibələrə qarşı müdafiə və mübarizə) xalqın, millətin bir-birinə yaxınlaşmasına, birləşməsinə güclü təsir göstərmişdir: Məsələn, qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaranmış tarixi şərait bu ərazilərdəki tayfaların bir-birilə sıx əlaqəsini möhkəmləndirmişdir. E.ə. IV əsrin II yarısından Makedoniyalı İsgəndərin yaratdığı imperiya daxilində (İsgəndərə qarşı döyüşlərdə albanlar, midiyalılar, atropatenalılar və b. birlikdə döyüşürdülər); Parfiya dövləti (e.ə. 250-226) tərkibində, Sasanilər imperiyası (III-IV əsrlər), ərəb xilafəti dövründə də Azərbaycan vahid (həm şimal, həm cənub) ölkə olmuş, eləcə də şərqdən axın edən monqol hücumlarına, talançı müharibələrinə qarşı əhali birləşərək mübarizəyə qalxmış və bu birgə həyat təzi onların konsolidasiyası, inteqrasiyası vahid Azərbaycan xalqının, vahid Azərbaycan dilinin təşəkkülünü gücləndirmişdir. Eləcə də mərkəzləşdirilmiş Səfəvilər dövlətinin orduları ölkənin müxtəlif məhəlli məkanlarından toplanan hələ sabitləşməmiş müxtəlif

yerli dialektlərdə (şivələrdə) danışan ordu nəfərləri arasında ümumi ünsiyyət zərurəti – məhdud məhəlli dialekt-şivə ünsürlərinin atılması, yatımlı-ortaqlı cəhətlərinin ümumişlək danışmaq dilində birləşməsi üçün əlverişli şərait yaradırdı. Bundan başqa bəylərbəyliklər, habelə digər xanlıqlar, feodallıqlar arasında qapalı sərhədlərin olmaması və ya zəifliyi, kəndlər və şəhərlər arasında məhsul mübadiləsi üçün gediş-gəliş sərbəstliyi, mərkəzdə sənətkarların, ziyalıların toplanması, köçəri maldar tayfaların ildə bir neçə dəfə yaylaq və qışlağa köçməsi, əhalinin kütlələrlə bir yerdən başqa yerə sürgünü (məsələn, I Şah Abbas dövründə) və s. mədəni, siyasi, iqtisadi səbəblər üzündən məhəlli dialektlər (şivələr) bir-birinə qarışır, onların məhdud ünsürləri yox olur, itir, xalq danışmaq dilində birləşirdi (2).

Lakin XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bütün tarixi boyu vahid ərazidə bütöv şəkildə yaşayan xalqın böyük əksəriyyəti ayrı-ayrı dövlətlərin İran dövlətinin (Cənubi Azərbaycan), bir qismi Rusiyanın bir qismi isə İraqın tərkibinə daxil olur. İnzibati-siyasi cəhətdən bu ayrılma (bölünmə), eyni etnik tərkibə malik əhalinin dilində güclü diferensiasiyaya səbəb olmuşdur. Müxtəlif quruluşlu dövlətlərin tərkibində Azərbaycan dilinə müxtəlif siyasi-ictimai amillər fərqli şəkildə təsir göstərir. İraqda yaşayan azərbaycanlıların (türkmanların, bəzən onları yanlış olaraq türkmənlərlə qarışdırırlar) dili ərəb, osmanlı dillərinin assimilyasiyasına, İran Azərbaycanında (Cənubi Azərbaycanda) əsasən fars, qismən ərəb dillərinin təsiri ilə üzləşir. Əhalinin ictimai-siyasi amillər üzündən öz doğma dilində

təhsil almaması, “məhəlləçilik, qapalılığı” nəticəsində bu bölgələrdə dialekt-şivə fərqləri olduğu kimi qalmış, Şimali Azərbaycanda isə ərəb və fars dillərinin təsiri zəifləyərək rus dilinin təsiri artmışdır. Çarizmin, sonra Sovet Rusiyasının təsirinə baxmayaraq yeni tarixi şərait, ölkədəki iqtisadi, ictimai-mədəni yüksəliş, mərkəz ilə ucqarların əlaqəsi Azərbaycan dilində inteqrasiya prosesini sürətləndirmişdir.

Diferensiasiya - dilin qohum dillərə və ya dialektlərə bölünməsi prosesinin nəticəsi kimi dillərin və dialektlərin sayını artırır. Diferensiasiya ərazi üzrə və ya sosial xarakterli olur.

Ərazi üzrə diferensiasiya zamanı dilin tarixən müəyyən səbəblər üzündən bölünməsi qəbilə və tayfa birləşmələrinin çox geniş əraziyə yayılaraq yerləşməsi, onlar arasındakı əlaqələrin kəsilməsi ilə nəticələnir. Tədricən əlaqə və ünsiyyətin olmaması onların dilində fərqlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, əvvəlcə dialektlər meydana gəlir, əgər bu fərqlər çoxalaraq dərinləşməyə davam edərsə, qohum dillər yaranır. Ərazi üzrə diferensiasiya prosesi tayfa dillərinin mövcud olduğu qədim dövrlərə aiddir.

Yer üzərində təqribən e.ə. XII minillikdə ulu dilin parçalanması, müxtəlif dialektlərin, müasir dil ailələrinin başında duran protodillərin yaranması prosesi sona çatmışdır. Müxtəlif dillərin bir-birindən təcrid olunması prosesi isə müxtəlif dil ailələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Qəbilə və tayfa birləşmələrinin dağılması, yəni diferensiasiya prosesinin isə çox müxtəlif səbəbləri olmuş-

dur: iqlim dəyişmələri, təbii fəlakətlər, əlverişli otlaq və əkin yerlərinin axtarılması, qohum tayfalar arasındakı ixtilaflar, ailə münaqişələri, miqrasiyalar qəbilə və tayfaların bir-birindən uzaq düşməsi və s.

Məsələn, alman və slavyan tayfalarının müdafiə zolağı Saksoniya meşələri olmuşdur.

Alimlərin fikrinə görə dil ailələrinin yaranması ibtidai-ictimai quruluşunun dağılması dövrünə aiddir (13, 36).

Dillərin *sosial diferensiasiyasının* səbəbi cəmiyyətin sosial qruplara bölünməsidir. A.F.Jivlakova bu barədə yazır: “dilin sosial diferensiasiyası problemi mürəkkəb xarakterlidir, belə ki, bu problemin həllinin əsasında dilin quruluşu ilə cəmiyyətin sosial strukturu arasındakı münasibət durur. Cəmiyyətin strukturu tədqiqatçı üçün nə qədər çoxtərəfli və çoxistiqamətli olarsa, onun dilin quruluşuna təsiri o qədər mürəkkəb olacaq” (8, 275).

Sosial diferensiasiya ayrı-ayrı dillərin yaranması ilə nəticələnmir, o bir dilin daxilində sosial müxtəlifliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Dildə yaranan bu müxtəliflik, fərqlilik, dəyişiklik nə fonetik, nə də qrammatik səviyyədə baş vermir. Burada əsas üstünlük leksik və frazeoloji səviyyədə özünü göstərir. Əraziyə görə diferensiasiya isə əksinə dilin bütün səviyyələrinə təsir edir. Cəmiyyətin müəyyən sosial təbəqələri arasında işlənən jarqon, oğru arqosu, tələbə slenqi müasir dövrümüzdə sosial diferensiasiyaya nümunə kimi göstərilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, inteqrasiya dillərin və ya dialektlərin yaxınlaşması, birləşməsidir. Bu yaxınlaşma bir

dilin dialektləri, hətta başqa dillərin də (qohum və ya qohum olmayan) arasında baş verə bilər. Bu proses könüllü (təbii yolla) və məcburi ola bilər.

Dil tarixində diferensiasiya prosesi daha çox müşahidə olunur, inteqrasiya isə əksinə, daha az. İnteqrasiyanın meydana gəlməsi üçün ictimai şüurun yüksək səviyyədə olması, eyni zamanda güclü inteqrasiyanı yaradan siyasi, iqtisadi, mədəni faktorların mövcudluğu əsas şərtidir.

Tarixən inteqrasiya prosesini şərtləndirən amillər kimi tayfa ittifaqlarının yaranması əsas şərt olmuşdur. Tayfa ittifaqları müxtəlif iqtisadi, siyasi, mədəni səbəblərə görə yaranı bilərdi. Tayfa ittifaqları həddlərində tayfa dilləri arasında eynilik, bəzən isə ümumi dilin yaranması baş verirdi: Bu tayfa ittifaqlarının toplantılarında, qurultaylarında (məsələn, türk tayfalarında olduğu kimi), ümumi bayramlarda, el şənliklərində istifadə prosesində meydana gəlirdi.

Məcburi inteqrasiya. Bu daha çox işğalçı müharibələrlə əlaqədardır. Bu zaman qalib tərəfin dili məğlub dili assimilyasiya edirdi. Tarixdə belə hadisələr çoxdur.

Müasir yüksək inkişaf etmiş dillərdə dildaxili inteqrasiya müşahidə olunur. Bu ilk növbədə ədəbi dillə dialektlər arasındakı fərqlərin itməsi ilə müşahidə olunur. Buna təkan verən əsas amil cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Cəmiyyətin inkişafı dilin inkişafına da öz təsirini göstərir. Vahid milli dilin tərəqqisi yerli dialekt və şivələri aradan çıxarır. Urbanizasiyanın güclənməsi, şəhərə-mərkəzə axın, məktəb, bölgələrdəki ali təhsil ocaqları, kütləvi informasiya

vasitələri, radio-televiziya, bölgələrdə keçirilən mədəni-kütləvi tədbirlər, seminarlar, bölgələrdə əhalinin maariflənməsi üçün müxtəlif mövzularda elmi-publisistik məruzələr və s. tədrisən dialektlərin itməsi, yox olması ilə nəticələnir.

Dillərarası inteqrasiyanın yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də alınma sözlərdir. Müasir dövrdə bu ingilis dilinin beynəlxalq aləmdə geniş şəkildə istifadə olunması, bütün xalqların ünsiyyət dilinə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Dildə inteqrasiya hadisəsinin qrammatik səviyyədə güclü təsiri hiss olunmur.

XX əsrin sonlarında alimlər XXI əsrdə dünyada dillərin sayının ikiqat azalacağını, hətta bu azalmanın 90% olacağını proqnozlaşdırırdılar. Göründüyü kimi, bu gün dünyada dil situasiyasını müşahidə edərək alimlərin bu proqnozlarının özünü doğrultmadığının şahidi oluruq. Məhz dildə diferensiasiya hadisəsi qloballaşma ilə bağlı inteqrasiyanın ləngiməsinə səbəb oldu. XXI əsrdə dildə diferensiasiya prosesinin üstünlük qazanması çox maraqlıdır. Alimlər bu prosesin səbəblərini başa düşməyə çalışırlar.

Belə səbəblərdən biri psixoloji səciyyə daşıyır. Belə ki, hər bir etnodilin öz orijinallığını dirçəltmək və qorumaq hissi çox güclüdür. Qərbdə insanlar “fərqli olmaq hüquqlarına” həssaslıqla yanaşır, onu qorumağa çalışırlar. Bununla sanki sürətlə artan standartlaşma və qloballaşma meyindən özlərini qoruyurlar. Qərb siyasətçiləri dillərin diferensiasiyası məsələsini düzgün qiymətləndirməyə çalışır, dövlət işə regional dilləri qorumaq üçün dəstək verir.

Bu dəstək isə həm hüquqi, həm də maddi formada tolerantlıq şəraitində baş verir. Qərbin liberal və demokratik siyasəti dilə qarşı plüralist və tolerant münasibət sərgiləyir. Görünür, Almaniyanın elmi-tədqiqat institutlarının Azərbaycanda xınalıq dilinin öyrənilməsinə vəsait ayırmaları da bu siyasətin müəyyən bir hissəsidir.

Müasir dövrümüzdə dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi qanunauyğundur. Bu azsaylı xalqların milli özünüdərk hissi ilə bağlıdır. A.T.Lipatov bu prosesi belə qiymətləndirir: “Son onilliklərdə xüsusilə kiçik xalqlarda milli özünüdərkin artmasını görməmək mümkün deyil” (12, 600). Məsələn, Böyük Britaniyada şotland, uels və irland dillərinin mövqeyinin güclənməsi buna sübutdur. Eyni zamanda Fransanın dil diferensiasiyasına aid dil siyasəti buna parlaq nümunədir. Fransız dilindən ingilis dilinə aid alınmaların bütünlüklə dildən çıxarılması və əvəzində nitqdə onların fransız ekvivalentinin işlənməsi Fransanın dil siyasətinin prioritet məsələsi, dil diferensiasiyasına parlaq nümunə ola bilər (Bax, 6, 147-150).

Biz bu araşdırmamızda inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin dünya dilləri, o cümlədən türk dillərinin tarixi və müasir inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirərək, dillərin inkişaf perspektivlərini öyrənərək gələcəkdə bu prosesdən hansının təyinedici olduğunu müəyyənləşdirməyə çalışdıq.

Zənnimizcə, qloballaşma ilə bağlı intensivləşən inteqrasiya şəraitində diferensiasiya prosesinin dildə, mədəniyyətdə güclənməsi tamamilə qanunauyğun hal kimi qəbul

olunmalıdır. İqtisadi və makrosiyasi inteqrasiya, kiçik və orta etnosların siyasi və mədəni muxtariyyətinə, regional ayrılmalara, bölünmələrə meyli artırdı.

A.T.Lipatov bu prosesi milli özünüdərk kimi qiymətləndirir: “milli özünüdərkin xüsusilə azsaylı xalqlarda artmasını görməmək mümkün deyil” (12,600). Məsələn, Kanadanın frankodilli əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi Kvebeke əyalətində separatizm gündən-günə güclənir. Bunun səbəbi dövlətin dil siyasətinin düzgün aparılmaması ilə də bağlıdır. Kanadada ingilis və fransız dillərinin hüquqi cəhətdən bərabər olduğu şəraitdə faktiki olaraq ingilis dilinin dominantlıq etməsinə cavab kimi Kvebekdə - separatizmin artması tendensiyası bu şəraitdə labüd, qanunauyğun hal kimi qəbul olunmalıdır.

Beləliklə, cəmiyyətdə baş verən qloballaşma ilə əlaqədar dillərdə baş verən inteqrasiya prosesi müasir dövrün xalqlarının öz dilini və mədəniyyətini qorumaq cəhdi və istəyi nəticəsində milli dillərin xüsusiləşməsinə çox qərribə şəkildə şərait yaradan diferensiasiya ilə üzləşir. Dünyada gedən çox güclü qloballaşmaya zidd diferensiasiya prosesinin güclənməsi əslində alimlərin, gələcək üçün proqnozlaşdırdığı dillərin tam şəkildə birləşməsinin qeyri-mümkünlüyünü göstərir.

Əlbəttə, güclü qloballaşma şəraitində dünya dillərinin inkişafında inteqrasiya əsas rol oynayacaq, çünki qloballaşma inteqrasiyanın cəmiyyətin bütün səviyyələrinə (iqtisadi, siyasi, mədəni, dil) sirayət etməsi ilə şərtlənir. Bununla belə inteqrasiya prosesi ona əks olan diferensiasianın milli

dillərdə güclənməsi ilə müşahidə olunur. Məsələn, müasir dövrümüzdə türk xalqlarının ortaq türk dili yaratmaq istəyi inteqrasiyaya əks olan diferensiasiya prosesinin güclənməsinə səbəb olmuşdur.

XX əsrdə fantastik əsərlərin müəllifləri olan yazıçılar qloballaşan dünyada inteqrasiya nəticəsində yer üzərində bütün insanların istifadə edəcəyi bir dilin olacağını yazırdılar. Bu dil öz quruluşuna görə sadə olmalı idi, çünki artıq insanlar öz fikirlərini hər cür bər-bəzəksiz, çox sadə dildə izah etməli olduqlarını başa düşəcəklər (9). Bu əsərlərdə irəli sürülən utopik fikirlər öz yerində. Qeyd etmək lazımdır ki, inteqrasiyanın dilin sadələşdirilməsi vasitəsi olması problemi müasir dövr alimlərini də düşündürür. Məsələn, mobil telefonlar vasitəsilə yazışmalarda tələb olunan sürət onun dilinin sadə olmasını tələb edir.

Beləliklə, biz qloballaşan dünyada inteqrasiya prosesinin cəmiyyətin bütün səviyyələrinə, o cümlədən dilə təsirini müəyyən dərəcədə araşdırmağa çalışdıq. Qloballaşmanın labüd nəticəsinin hər mənada inteqrasiya ilə yekunlaşacağı dünya alimləri tərəfindən hələ XX əsrin sonlarında proqnozlaşdırılırdı. Lakin dünyada baş verən güclü, intensiv proseslərin təsirinin əks təsirə bərabər olduğunu göstərir. Yəni inteqrasiya prosesi ona əks olan diferensiasiya prosesinin intensivləşmə nisbətində daha gücləndiyini aşkarladı. Əlbəttə, bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliliyinin, milli özünüdərk hissəsinin güclənməsi ilə bağlıdır. Hər bir xalq vahid dünyaya milli kimliyini təqdim

etməklə daxil olmaq istəyir və bu hiss Qərbdə daha güclü şəkildə özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (giriş). Bakı, API, 1967

2. Cahangirov M.P. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I h. Bakı, Elm, 1978.

3. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, Elm və təhsil, 2016.

4. İsmayılova M.A. Azərbaycan dilinin ümumxalq dili kimi formalaşması dövrü və sonrakı mərhələləri. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik, I cild, Bakı, 2016.

5. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı, Təhsil, 2003.

6. Березовская О.М., Кирьянова Л.Г. Тенденции этноязыковых процессов в условиях глобализации современного общества // Известия Томского политехнического университета. 2009, Т. 315, № 6.

7. Ефремов И. Туманность Андромеды. Москва, Советская Россия, 1988.

8. Живлакова А.Е. Теоретические подходы к социолингвистическому анализу социально-политической дифференциации языка // Вестник Саратовского государственного технического университета, 2010, Т. 1, № 1 (44)

9. Китанина Э.А., Божинская Т.Я. Проблема неоднородности общества и социальная дифференциация языка на рубеже XX-XXI веков // Теория и практика общественного развития, 2009, № 3-4.

10. Попова Т.Г., Тимофеева О.В., Бокова Ю.С. Язык как главный фактор этнической интеграции // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика 2011, № 1 (218).

11. Крылова М.Н. Проблема взаимодействия языка и культуры // Актуальные проблемы обществознания. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 10. Зерноград: ФГОУ, ВПО, АЧТАА, 2010.

12. Липатов А.Т. Русский язык на лингвокарте мира в условиях глобализации // Вестник Нижегородского университета. Им. Н.И.Лобачевского 2010, № 4.

13. Редер Д.Г., Черкасова Е.А. История древнего мира. Москва, Просвещение, 1985.

Türk dillərinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin təsnifinə dair elmi araşdırmaların təhlili

Dünya tarixində cahanşümul rol oynamış türklərin bəşər sivilizasiyasına verdikləri töhfələr, qurduqları imperiyalar, dövlətçilik ənənələri, dünya fəlsəfəsinin başlanğıcı olan türk fəlsəfi düşüncəsi, Tanrıya tapınmaq və s. milli-mənəvi dəyərləri, eləcə də türklərin tarixdəki missiyası nə qədər möhtəşəm olsa da, onların maddi-mədəniyyət abidələri, yazıları və etiqadları o qədər amansızcasına məhv edilmiş, tarixdəki rolu danılmış, nailiyyətləri mənim-sənilməmişdir.

Dünyanın məşhur alimlərinin tədiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlinir ki, ərəblər türk dünyasını fəth edərkən ona üç ağır zərbə vurdular:

1) ilk növbədə türkün vahid kökünə balta çalıb onu parça-parça etdilər, onun vahidliyini pozdular...;

2) türkün inamını qırdılar...;

3) türkün qədim və tarixi-milli əlifbası...yazı mədəniyyəti itirildi, məhv edildi (7, 86).

Qeyd etmək istərdik ki, bu yalnız ərəb işğalı zamanı deyil, dəfələrlə təkrar olunmuşdur.

Əvəzində isə türklərə təhrif olunmuş, uydurma tarix yazılmış, zorla bu tarixi türklərə qəbul etdirməyə çalışmışlar.

Türk xalqlarının tarixi üzərinə “endirilmiş qara pərdə”, qoyulmuş qadağa, uzun müddət davam etmişdir. Bu siyasətin davamı kimi türkoloji araşdırmalar da obyektivlikdən uzaq, müəyyən siyasi-ideoloji maraqlara, imperialist

məqsədlərə uyğun aparılmışdır. Bu proses XX əsrin sonlarına qədər davam etmişdir. Neçə yüz illər siyasi-ideoloji məqsədlərə, maraqlara qurban verilmiş türk tarixinin təhrif olunmuş kökləri elmdə elə möhkəmlənmişdir ki, rişələri başqa elmlərə də ayaq açmışdır. Bu səbəbdən hələ də türkologiyada türk xalqlarının dilinə, tarixinə işıq salan arxeoloji qazıntılar, yeni tarixi araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş maddi dəlil və sübutların qəbul edilməsinə dirəniş göstərilir, obyektiv araşdırmaların nəticələrinin təsdiqinə ehtiyatla yanaşılır.

Ona görə dil tipləri içərisində öz qrammatik quruluşunun sistemliliyi və zənginliyi ilə digər dillərdən köklü surətdə fərqlənən və böyük bir dil ailəsini özündə birləşdirən iltisacı dillərin tədqiqi uzun müddət diqqətdən kənar qalmışdır. Ön Asiyanın “qədim mədəni mərkəzlərinin” aborigen sakinləri olan türklərin tarixi, dili, hansı dil ailəsinə mənsubluğu məsələsi isə hələ də mübahisə obyektidir. Çünki, uzun müddət ilk sivilizasiyaların, böyük kəşflərin, bütün elmlərin Qərbdə -Avropada yarandığı iddia edilmişdir, yəni əsrlər boyu Qərb Şərqdən götürdüyünü, öyrəndiyini inkar etməyə çalışmışdır. Dilçilik və tarix elmi bu sahədə xüsusilə fərqlənmişdir.

Ona görə dünya dilləri morfoloji cəhətdən təsnif edilərkən flektiv dillərdən başqa dillərin (xüsusilə iltisacı dillərin) mövqeyi daima arxa plana keçmiş, yalnız müqayisə zamanı, çarəsiz qaldıqda bu dillərin qrammatik quruluşundan ötəri danışılmış, əvəzində flektiv dillər “mükəmməl, kamil” (V.Humbolt), “inkişafın yüksək pilləsi” (A.Şleyxer)

kimi qiymətləndirilmişdir. Bununla Qərbdə irqi üstünlük meylinə olduqlarını belə gizlətməmişlər. Məsələn, A.Şleyxer (o, dünya dillərini üç tipə ayırmış, inkorporlaşan dilləri bu təsnifata daxil etməmişdir) hesab edir ki, dünya dilləri (amorf, iltisqi və flektiv) dil quruluşunun inkişaf tipləri ilə uyğunluq təşkil edir, yəni amorf (təkhəcalı) dillər inkişafın birinci (ilkin) mərhələsini, sonra təkhəcalılıqdan ikinci mərhələyə qədəm qoyan iltisqi dillər, inkişafın ən yüksək mərhələsini isə flektiv dillər təşkil edir (20, 182-185). A.Şleyxer dilin quruluşunun inkişafını cəmiyyətin inkişafı ilə deyil, təbiətin inkişafına uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə belə yanlış məntiqə söykənərək təkhəcalı və iltisqi dilləri inkişafda olan, flektiv dilləri isə inkişafın ən yüksək pilləsinə çatmış dil kimi fərqləndirməyə cəhd göstərmişdir. Guya təkhəcalı və iltisqi dillər müəyyən zaman keçdikdən sonra inkişaf edərək flektiv dillərə çevriləcək. Məlumdur ki, dünyanın ən qədim dillərindən biri olan Çin dili min illər ərzində inkişaf edərək müasir dövrə çatmışdır, lakin aqqlutinativ dilə belə çevrilməmişdir. Flektiv dillərdə isə əksinə aqqlütinasiyaya meyllilik halları açıq şəkildə müşahidə olunur. H.Şteyntal isə hətta iltisqi dillərdə dəmir qanuna çevrilmiş ahəng qanununu “Ural-Altay xalqlarının fikri və zehni tənbəlliyi kimi” göstərmişdir.

Genealoji bölgədə də birtərəfli mövqə tutulmuşdur. Dünya dillərinin yarısından çoxunu sistem təşkil etməyən, öləri oxşarlıqlar əsasında Hind-Avropa dil ailəsində birləşdirməyə, süni şəkildə bu dil ailəsinin hüdudlarını genişləndirməklə öz əcdadlarının daha qədim olduğunu sübut etməyə

çalışmışlar. Tarixin qaranlıq dalanlarında itib-batmış, şifrəsi açıldıqca bir qədim dili buraxıb, başqasını öz əcdad dili, yaxud onun varisi elan edən hind-avropaşünasları hər zaman bütün məsələləri öz xeyirlərinə həll etməyə çalışmışlar. Dillərin qohumluğu məsələsində müqayisəli-tarixi metodun yalnız Hind-Avropa dillərinə tətbiq edilərkən özünü doğruldan, ancaq bu dillərin qohum olmasını sübut edən tələbləri irəli sürmüş, başqa dillərin (məsələn, iltisaqi dillərin və s.) qohumluğu məsələsində müqayisəli-tarixi metodun bütün tələblərini tətbiq etməyin vacib olduğunu təkid etmişlər.

A.Məmmədovun təbirincə desək, hətta “lingvistik təsvirlərin söykəndiyi ənənəvi anlayışlar sistemi bilavasitə Avropa dillərinin (xüsusən flektiv-sintetik dillərin) əlamətləri əsasında formalaşmış, dilin tarixini xalqın tarixi ilə əlaqədə öyrənməyə çağıran tarixi dilçilik isə Avropa və Asiyanın qədim mədəni mərkəzlərinin əksəriyyətində Hind-Avropa dillərində danışan xalqları “məskunlaşdırmışlar” (19, 5).

Ona görə türklərin ilkin beşiyi - pravətəni olan Ön Asiyaya türklərin sonradan gəldiyi konsepsiyası uzun müddət elmdə hakim mövqə tutmuşdur: guya türklərin tarixinin hunlardan başladığı, hunlardan əvvəl Ön Asiyada “türk” anlayışı olmadığı, türklərin ilkin vətəninin Mərkəzi Asiya, bəzən də Orta Asiya olduğu iddia olunmuşdur. Guya türklər Altayda doğulmuş, artmış və bütün Avropa ərazilərinə, Cənubi Qafqaza, Ön Asiyaya Mərkəzi Asiyadan,

tarixdə “xalqların böyük köçü” adlanan dövrdə hunlarla gəlmişlər.

Bütün bu məsələlərin fonunda isə türk xalqlarının və dillərinin tarixi və inkişaf mərhələlərini özündə təhrif olunmuş şəkildə əks etdirən təsnifat dayanır. Türkoloji tədqiqatlar türk dillərinin ən qədim dövrlərdən bu günə qədər inkişaf tarixini ümumən belə müəyyən etmişdir: 1. Altay dövrü. 2. Hun dövrü. 3. Qədim türk dövrü. 4. Orta türk dövrü. 5. Yeni türk dövrü. 6. Ən yeni türk dövrü.

F.Zeynalov isə türkdilli xalqların əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması mərhələlərini belə təsnif edir:

1. Ən qədim türk dövrü (pratürk mərhələsi) yeni eradan əvvəl IV minillikdən eramızın V əsrinə qədər.

2. Qədim türk dövrü V-X əsrlər

3. Orta türk dövrü X-XVI əsrlər

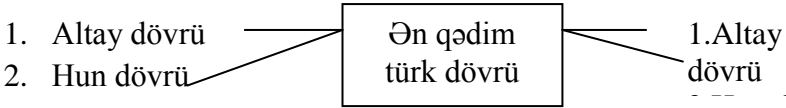
4. Yeni türk dövrü XVI-XX əsrlər.

Türk xalqlarının tarixində intibah dövrü olan XXI əsrinə də biz bura daxil edirik.

Əslində dünya türkoloqlarının, eləcə də F.Zeynalovun və sonrakı tədqiqatçıların təsnifatı prinsip etibarını ilə eynidir. Ən qədim türk dövrünü əhatə edən ərazi kimi Altay nəzərdə tutulur:

Dünya türkoloqlarının təsnifatı	F.Zeynalovun təsnifatı
Altay dövrü	Ən qədim türk dövrü
Hun dövrü	Altay; b) Hun dövrü
Qədim türk dövrü	Qədim türk dövrü
Orta türk dövrü	Orta türk dövrü
Yeni türk dövrü	Yeni türk dövrü
Ən yeni türk dövrü	Ən yeni türk dövrü

Göründüyü kimi, hər təsnifatda ən qədim türk dövrünə aid ərazi kimi Mərkəzi Asiya, yəni Altay göstərilir.

F.Zeynalov türkdilli xalqların əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması mərhələlərinə aid bölgünü metodik cəhətdən tədrisi asanlaşdırmaq üçün belə etdiyini bildirir (22, 14). Əslində bu təsnifatlarda mahiyyət dəyişməmiş və bizim bu məqama heç bir iradımız yoxdur.

Burada irad tutulacaq məqam türk xalqlarının və dilinin inkişafının Altay mərhələsi ilə başladığının iddia edilməsi, yəni türklərin pravətəninin Mərkəzi Asiya kimi qəbul olunması, ən qədim türklərin tarixinin hunlardan başladığının göstərilməsidir. Bu ən azı yer üzərində “dünyanın ən qədim mədəni ocağ”ı hesab edilən Ön Asiyanı – Azərbaycan ərazilərini, onun əzəli sakinləri olan türklərin tarixdəki rolunu, izini danmaq qədər ədalətsiz cəhddir.

Əlbəttə, bu təhrif olunmuş və qərəzli elmi müddəadır. Burada əsas məqsəd Ön Asiyanın aborigen sakinlərinin türk olduğunu inkar etmək, türklərin bu ərazilərə sonradan gəldiklərini sübut etmək, “ən azı Hind-Avropa, Sami tayfalarının yaşadı olan türklərin yaşını cavanlaşdırmaq” (Q.Kazımov) olmuşdur.

Düzdür, biz qətiyyənlə görkəmli türkoloq F.Zeynalovu ittiham etmək fikrinə düşmürük. Əslində öz dövrü üçün “Türkologiyanın əsasları” dərsliyinin yazılması kifayət

qədər cəsarətli addım idi. F.Zeynalov özü də etiraf edir ki, türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərini dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Bu hər şeydən əvvəl əldə olan qədim yazılı abidələri ətraflı şərh etməklə bağlıdırsa, digər tərəfdən isə türksistemli dillərin həm ölüb getmiş, həm də müasir dialekt və şivələrini, ayr-ayrı türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunu müqayisəli şəkildə səciyələndirməklə üzvi şəkildə bağlıdır (22, 13). Təbii ki, əsər öz dövrünün tələbləri və imkanları çərçivəsində yazılmışdır. Əsərdə müəllifin Altayşünaslıq nəzəriyyəsinə tənqidi münasibəti öz dövrü üçün çox cəsarətli və eyni zamanda uzaqgörən addım idi. Lakin müasir dövrdə bu sahədə həm xarici, həm də Azərbaycan tədqiqatçılarınn yeni elmi araşdırmaları bizə məsələnin kökündən dəyişilməsinə imkanlar verir.

Bu baxımdan müasir dövrün ən aktual, mühüm problemlərindən biri də tarixdə “xalqların böyük köçü” adlanan dövrdə hunlarla gələn türk tayfalarından çox-çox əvvəl e.ə. III-I minilliklərdə Ön Asiyada türk varlığının sübutu olmuşdur. Bu məsələyə dair araşdırmalar XX əsrin sonlarından aktuallaşaraq XXI əsrdə daha ciddi şəkil almışdır. Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, A. Məmmədov, Q.Kazımov, T.Hacıyev, F.Cəlilov, N.Cəfərov, E.Əlibəyzadə, Z.Həsənov, Ə.Fərzəli və b. tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirən sanballı əsərlər ortaya qoydular. Bu tədqiqatlar e.ə. III minilliyin əvvəllərindən Aratta dövlətindən bu tərəfə ölkəmizin ərazilərində türk etnoslarının, türk dövlətçiliyinin,

türk tayfa dillərinin tarixi rolunu aşkarlamaq, sübut etmək üçün əsaslı faktlara söykənən zəngin elmi bilik verir.

Son dövrlərin antropoloji və arxeoloji materialları göstərir ki, müasir insan tipinin yaranması prosesi əsasən cənub-şərqi Avropa, şimali Afrika və qərbi Asiyada baş vermişdir. Ön Asiya burada mərkəzi yer tutur. Bizə gəlib çatan ilk böyük sivilizasiya da bu ərazilərə aiddir (9, 32; 31:36).

Bəşəriyyətin inkişaf mərhələlərinin dördüncü dövrünü əhatə edən maddi-mədəniyyət abidələrinin tədqiqi də bunu təsdiq edir. Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma, Büzeyir və s. mağara düşərgələrinin, Quraçay mədəniyyətinin Azərbaycan ərazilərində aşkarlanması, neolit dövrü mədəniyyət qalıqlarının Qobustan düşərgələrindən əldə edilməsi, Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər qayaüstü rəsmləri, yazı işarələri, Mingəçevir və s. yazıları Ön Asiyanın həm müasir insan tipinin formalaşdığı, həm də dilin təşəkkülü, ilkin miqra-siyaların, ilk dialekt parçalanmalarının baş verdiyi ərazi olduğunu müəyyən edir (81, 19, 20; 55-61; 85; 8, 16).

T.Hacıyev, A.Məmmədovun Azərbaycan (türk) dilinin qədimliyi, şumer-türk dillərinin leksik uyğunluğuna həsr olunmuş araşdırmaları (10, 11, 19), eləcə də Y.Yusifovun Azərbaycan türklərinin tarixindəki həqiqətləri əks etdirən əsəri (Azərbaycan tarixi, 1994) tarixdə izi qalmış Azərbaycanın ilk dövlət qurumu Aratta (e.ə. III minilliyin I yarısı), sonrakı Lullubi, Kutı, Kas, Manna, Maday türk etnosları, dövlətləri, türk dövlətçiliyi haqqında əsaslı elmi biliklər verir.

N.Cəfərov türklərin tarix səhnəsinə çıxmasının e.ə. III, hətta V minilliklərə qədər olduğunu, yəni ən azı beş minillik zəngin “tərcümeyi-halı” olduğunu, türk izlərinin və maddi-mənəvi abidələrinin dünyanın hər yerində, xüsusilə Avrasiyanın geniş bir coğrafiyasında rast gəldiyini söyləyir. O, yazır: “Türklər ən qədim dövrlərdən etibarən Avrasiyanın geniş çöllərində uzun əsrlər mövcud olmuş qüdrətli dövlətlər, imperiyalar qurmuş, yüksək ictimai-siyasi idarəçilik texnologiyaları nümayiş etdirmişlər” (4, 6).

Q.Qeybulalyev Y.Yusifova istinadən e.ə. VII əsrdən başlayaraq eramızın XII-XIII əsrlərinə qədər Azərbaycana türk etnoslarının üç böyük axını olduğunu göstərir. Lakin o, onlardan əvvəl burada yerli, avtohton türkmənşəli etnoslar Manna, Maday, Kas, alban, Kaspi və b. yaşadıqlarını göstərir. Azərbaycan ərazisində Manna, Maday, Atropatena və Alban dövlətlərinin də bu etnosların qurumları olduqlarını ciddi elmi (tarixi-lingvistik) araşdırmalar əsasında sübut edir (18, 118).

Daha sonra bu və digər elmi araşdırmalar, dil faktları əsasında ilkin miqarsiyaların istiqamətini, ilk dialekt parçalanmalarının Ön Asiyadan olduğuna, və s. əsaslanaraq nəzərdə tutulan təsnifatın mərhələlərinin məhz bu elmi araşdırmalar əsasında müəyyən edilməsinə imkan verdiyini və zəruriliyini göstərəcəyik.

Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) əsərində sübut etdi ki, “türklərin də tarixi hind-avropalıların, semitlərin və başqalarının tarixi kimi çox qədim olub, yalnız şumer dövrü ilə məhdudlaşmır”

(9,21). T.Hacıyev də “Şumerçəni başlanğıc saymaq” fikrində olmadığını söyləmişdir. E.ə. III-I minilliklərə aid mixi yazılarda mühafizə olunmuş çoxlu etnonim, toponim və antroponimlər də Azərbaycan aborigenlərinin türkdilli olduğunu göstərir. Y.Yusifov mixi yazılarda Manna adının səciyyəvi olduğunu, e.ə. III-I minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində və daha geniş ərazidə türk etnoslarının yaşadığını, tədricən Manna etnotoponiminin Midiya anlayışı ilə tanındığını bildirir (33, 120-124).

Qobustan və Naxçıvan-Gəmiqaya abidələrinin bir qismi dünya daşqınından əvvəl (20-30 min il), bir qismi daşqından sonrakı dövrün abidələridir. Bu abidələrdəki yazı işarələri, göydən gələn adamlar, qayıq üzərindəki ulduz işarələri, buta forması (başlanğıcdan törəmə) və s. e.ə. VIII-VI minilliklərdə Azərbaycan ərazisində mədəniyyətin inkişafından, dünyagörüşünün səviyyəsindən, inam və etiqadından, eyni zamanda yüksək yazı mədəniyyətindən xəbər verir. Bu inam və etiqadların kökləri isə “Avesta”ya gedib çıxır. “Avesta”nın qoruyucuları maqlar “güman edir ki, dinlərinin yaradıcısı Zərdüşt bu şəhərdədir” (İbn əl Fakih): Cənubi Azərbaycandakı Urmu şəhəri nəzərdə tutulur. Erkən orta əsrlərdə atəşpərəstlərin baş od məbədi də Atropatenanın paytaxtı Gəncə şəhərində yerləşirdi (18, 118). Bütün bu faktlar isə Azərbaycanla bağlıdır və Azərbaycan xalqının soykökünü, həyata baxışını, inam və etiqadını, fəlsəfəsini müəyyən edir (Bax: 8; 13, 91-110; 15, 120-125).

Q.Kazımovun fikrincə maq və qam sözləri bir kökdəndir. Qamlar maqların sonrakı nəsilləridir. Herodot Qa

(u) matanın mağ olduğunu qeyd edir. Qaumata – “qam ata” deməkdir və buna şübhə yoxdur. Tədricən üstünləşmiş qam sözü q>k keçidi ilə KAHin; q>ş keçidi ilə şaman sözünü yaratmışdır. Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qam Ğan oğlu xan Bayındır öz kökünü ulu əcdadları Mada mağlarından almışdır (16, 264).

Mağların sonrakı davamı şamanlıq isə Mərkəzi Asiya ilə bağlıdır. Ç.Ç.Valixanov yazır ki, Baykalətrafi və Amurətrafi tunqus-mancurların rəvayətlərində “manqi” adını daşımış nəhəng gövdəli adamlar haqqında çoxlu rəvayətlər mövcuddur. Bu tayfadan olanlar tunqusların qızlarını oğurlayanlar kimi göstərilir və deyilir ki, tunquslarda, mancurlarda, şamanlarda manqilərin ruhları yaşayır. Çünki manqilər şamanlar olmuşlar (24, 29-31).

Manqilər elə həmin maqlardır ki, Altaydan çox-çox əvvəl Ön Asiyada – Arattada, Mannada formalaşmış (onların dininin yaradıcısı Zərdüştdünya fəlsəfi fikrinin əsasını qoymuş), sonra Mərkəzi Asiyaya hərəkət etmiş, eyni missiyanı yerinə yetirmiş, Altayın çox yerlərinə səpələnsələr də öz adlarını qorumağı bacarmışlar.

Q.Qeybullayev göstərir ki, manna etnoniminin izlərinə fonetik səs dəyişmələri ilə Altaylarda, Balkanlarda çox rast gəlinir. Yəqin elə buna görə Azərbaycan ərazisində rast gəlinən manq etnoniminin Altay-türk mənşəli olmasını bildirir və bu faktları belə qərara gəlmək üçün düzgün dayaq hesab edir: “Çox ehtimal ki, manq (manx, monq, munq) sözü Altay dil ailəsinə mənsub etnoslardan birinin qədim çağlarda adı olmuşdur. Ona görə Manna, Mana kimi qeyd

olunmuş etnonimin “Man(q)ay” kimi bərpası daha doğrudur (18, 69). Lakin bu fikir türklərin, burada konkret olaraq mannaların, Altay mənşəli olduqlarını düşünməyə əsas vermir.

Qədim Asur və Urartu mənbələrində bu etnonimi “maq” kimi verilir. T.İ.Hacıyev ilk dəfə “Manna” etnoniminin ilkin formasının “Manqu” (“nq” səsilə) şəklində olduğunu bildirib və onların türkmənşəli olduğunu təsdiqləyib (11, 131).

Q.Qeybullayev T.Hacıyevin bu fikrinin doğru olduğunu təsdiq edir: “Manna” (Mana) etnosunun adı əslində Manq olmuşdur. O, “nq” qovuşuq səsinin danışıda bir halda ”n” səsinə (məsələn, qədim türk mənşəli “qonqur” və “donquz” sözləri Azərbaycan dilində qonur və donuz kimi tələffüz olunur), digər halda “q” səsinə (məsələn, əsl “qovanq” olan söz Azərbaycan dilində qovaq kimi tələffüz olunur) keçdiyini türk dilləri üçün səciyyəvi hesab edir. Türk mənşəli “tenqri” sözü “teqri” (xakas), dəqiri (yakut), “teyri” (balkar-karaçaylarda) kimi işlənir (18, 67). Qeyd edək ki, donuz sözü bəzi Azərbaycan dialektlərində donquz kimi hələ də işlənir. Mannaların türkdilli olmasını isə ilk dəfə Y.Yusifov, daha sonra Q.Qeybullayev söyləmişdir (33, 120-124).

Q.Qeybullayev mannaların türkmənşəli olduğunu təsdiqləyən mühüm fakt kimi Urmiya gölünün adlarının türkcə olduğunu əsas gətirir. O yazır: “Bir antik mənbədə Urmiya gölü “Mantiana” adlandırılır (Strabon, XI, XIV, 8). Daha sonra linqvistik təhlil apararaq “Manti” hidroniminin

azərbaycancaya çevrilərkən “daimi” (axmayan) su (göl) mənası verdiyi qənaətinə gəlir (18, 70).

Beləliklə, biz nəzərdən keçirdiyimiz mövcud elmi tədqiqatlar əsasında Manna və mannaların türk mənşəli olduğuna bir daha əmin olduq. Lakin bu və ya digər türk mənşəli etnonim və toponimlərin mənşəyini və yayılma arealını araşdırmaqda məqsədimiz onların pravətəninin və ilkin miqrasiyaların istiqamətini dəqiqləşdirmək olmuşdur.

Hal-hazırda türk-monqollarda, noqaylarda, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda, türkmənlərdə, tuvalılarda manqut adlı tayfaların olması mannaların güclü bir qol olaraq çox geniş əraziyə yayılması, həm onların mənşəcə türk olmasını, həm də ilk çıxış nöqtələrinin Azərbaycan olduğunu göstərir, yəni mannalar öz ana vətənlərində çox güclü etnos kimi Ön Asiyada formalaşmış, buradan Mərkəzi və Şərqi Asiyanın geniş çöllərinə səpələnmiş, daima fərqlənmişlər. Mənbələrdə göstərilir ki, Çingiz xanın qvardiyasının özəyini çox döyüşkən manqutlar təşkil edirdi, monqol sözü isə (qədim forması manxol) “manq” sözündən (q-x kimi tələffüzü) və -ol, -ul şəkilçisindən ibarətdir (68). Q.Qeybullayev bir çox mənbələrə əsaslanaraq kökündə manq etnonimi dayanan Mərkəzi Asiyadakı çoxlu türk tayfalarını göstərir: “manqi -tunquş-mancurlarda türk tayfasının adı; monquş (əslində manquş qırğızlarda bir tayfanın adı; monqol, başqırdlarda türk tayfalarından birinin adı; munqal və menqu – Tuvada türk tayfalarının adları; munqet – xakaslarda türk tayfa adı” və s. və i.a.; Altay dil ailəsinə mənsub dildə danışan tunqus-mancurlar Amur çayına Manqbu deyirlər (Amur çayının bir

qolu *Kür*, digər qolu *Urmi* adlanır (fərqləndirmə bizimdir – M.İ.) Tunquş mənşəli ulçilərin etnik adı da monqbudur (18, 69) və s. (maqların vətəni Muğamı iki yerə bölən Kür çayı, atəşpərəstliyin, Zərdüştün doğulduğu Urmi şəhəri və s.).

Mannadan sonra Maday (Bu etnonim Assur mənşələrində Maday və Matay; “Alban tarixi”ndə də “Maday” kimi verilib. Midiya onun təhrif olunmuş formasıdır. Qədim yunanların Medo, latınların Mido kimi tələffüzü nəticəsində onların mənşələrində də belə qeydə alınıb.) Azərbaycan ərazisində qurulmuş türk dövlətidir. Madaylar Assuriya ilə bir neçə qanlı toqquşmalardan sonra e.ə. 623-cü ildə öz dövlətini yaratmış, 612-ci ildə (çar Kiaksar) türkmənşəli skiflərin köməyi ilə qəsbkar Asur dövlətinə son qoymuş, ərazisini özünə qatdıqdan sonra bu münasibətlə tarixdə ilk dəfə ikibaşlı qartal emblemini yaratmışdır (20 əsr sonra ikibaşlı qartal rəsmi Vizantiyaya, III İvan dövründən Rusiyaya keçmişdir); e.ə. 624-cü ildə farsların ölkəsini tutmuş, Assuriya və Urartu dövlətlərinə də son qoymuş və imperiyaya çevrilmişdir. E.ə. 550-ci ildə yerli sülalə (Maday-Midiya) süqut etmiş hakimiyyət farslara keçmişdir. Q.Qeybullayev (18, 25), Y.Yusifov (2) və Q.Kazımovun (16) tədiqatları Maday etnosunun türk mənşəli olduğunu göstərir.

Maday etnoniminin Qazaxıstanda Matay, Atalıq-Matay; Karaçayda Matay, Gəncə Matay; Tuvada Made (XIII əsr), Madı-qoşun, Mat; Sibirdə və Altayda Maadı, Madar, Maxtar və s. (18, 87; 88) şəklində izlərinə rast gəlinməsi, onların bir kökdən olduğunu sübut edən faktlardır, eyni

zamanda bu araşdırmalar midiyalıların (madayların) Orta Asiya və Qafqazdan İran yaylasına gələn arilər (bax.: 26, 340) olmadığını bir daha təsdiq edir.

Manna və Midiyanın şəxs adları və topoinmlərini tədqiq edən Q.Qeybulayev onlardan heç birinin İranmənşəli və ya qədim fars mənşəli olmadığını, çoxunun şumer mənşəli olduğu qənaətinə gəlir, səbəbini isə belə izah edir: “mannaların və madayların ulu əcdadları olan kutilər və lulubelər mənşəcə şumerlərlə eyni etnik kökə mənsubdur; şumerlərin bir hissəsi mannaların və madayların əcdadlarına qarışmışdır; və nəhayət, şumerlər, kutilər, lulubelər, nisbətən sonra gəlmiş kaslar və kaspilər Altay-türk mənşəli (fərqləndirmə bizimdir – M.İ.)” etnoslar idilər.

Alban tarixçisi M.Kalankatuklu (112), Yafəsin şəcərəsində Qomer (kimmerlər//qəmərələr), Maday (modaylar), Maqoq (işkuslar) və b. adları çəkir, (“Alban tarixi”, I kitab, I fəsil) lakin nə Ari, nə də Pars adını çəkmir (18, 114).

İ.İ.Dyakonov da Manna dövlətinin lullubi-kuti dövlət qurumu olduğunu təsdiq edir. O yazır: “. e.ə. III minillikdən I minilliyin əvvəlinə qədər əhalinin tərkibinin (Midiya əhalisinin etnik tərkibi nəzərdə tutulur – İ.M.) sabit qaldığını söyləməyə bizim tam haqqımız var. Bu əhali bütün müddət ərzində Urmiya rayonu ərazisindən Şimali Diala ərazilərinə qədər kuti-lullubilərdən ibarət idi” (27).

Qədim dünya tarixinin tədqiqatçısı Y.Yusifov Zaqros ərazisini sonralar Şumerdən geri qalsa da, “istehsal təsərrüfatının ən qədim ocağı” adlandırmışdır. Azərbaycan

xalqının etnogenezində və tarixində xüsusi rol oynamış mağların fəaliyyəti də qədim Azərbaycan ərazisinin ətraf aləmdən daha qədim mədəniyyəti ilə seçildiyini sübut edir.

Buna görə Sovet türkologiyasından bizə miras qalmış türk dilinin, eləcə də xalqlarının (fərqi yoxdur, çünki mahiyyət dəyişmir, dilin tarixi xalqın tarixi ilə paralel öyrənilir, dilin tarixini xalqın tarixindən ayırmaq olmur) tarixi və inkişaf mərhələləri ilə bağlı mövcud təsnifat artıq bitkin sayıla bilməz. Çünki əks halda biz türklərin ilkin beşiyi olan Ön Asiyada, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilk dövlət qurumları–Aratta, Lullubi, Kutu, Şumer, Kas, Manna, Maday dövlətlərinin, daha əvvəlki “Avesta”nın varlığından xəbərsiz kimi, ya da sadəcə başlanğıcın, ilkin, çox böyük bir dövrün üstündən xətt çəkərək türk xalqlarının dili və tarixini geri çəkmiş oluruq. Göründüyü kimi, türk xalqlarının dili və tarixinin yenidən təsnif olunmasına ehtiyac vardır və bu təsnifatda türklərin ilkin beşiyi–Ön Asiya, onun aborigen tayfaları – türk tayfaları Arattalılar, kutilər, lullibilər, kaslar, mannalar, madalar və b. öz layiqli yerini tutmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, Elm, 1998.
2. Azərbaycan tarixi I cild (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə) Dərslik, ADN. Bakı, 1994.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 2007.

4. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
6. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan dilinin tarixi. I c. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
7. Əlibəyzadə E.M. Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, Yurd NRB, 2005.
8. Fərzəli Ə. Gəmiqaya – Qobustan əlifbası. Bakı, Nəşriyyat-Bakı Poliqrafiya birliyi, 2003.
9. Göyüşov Z.B. Martinov A.İ. SSRİ arxeologiyası, 1990.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
11. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın paleotoponimikəsindən. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988, 16, 131.
12. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1993.
13. İsmayılova M.A. Yazı. Yazılı nitq mədəniyyəti. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik. I cild. Bakı, ADPU, 2016.
14. İsmayılova M.A. Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyətini. Aktual problemlər. Bakı, ADPU.
15. İsmayılova M.A. İslam mənəvi dəyərlərinin türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə qarşılıqlı əlaqəsi, İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, ADPU, 2017.

16. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı, Təhsil, 2003
17. Kalankatuklu M. Alban tarixi. Bakı, Elm, 1993.
18. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, ADN, 1994.
19. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə aid materiallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
20. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, Maarif, 1985.
21. Yusifov Y.B. Çin yazılı kaynaklarda eski türklərin izləri: IX Türk Tarih Konqresindən ayrılıbım. Ankara, 1994.
22. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.

Rus dilində

23. Алиев И.Г. История Мидии. Баку, 1960.
24. Валиханов И.И. Сочинения. Тт. I-V. Алма-Ата, 1967, 1972.
25. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев том I, Баку, 1990.
26. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
27. Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л., 1956 (148). ГГ. 118.
28. История древнего востока, I, Москва, 1983.

29. Молчанова О.Т. Элемент «май» в топонимии Средней Азии и смежных территорий. Оносатика Средней Азии. Москва, 1978.
30. Оппенгейм А. Лев. Древняя Месопотамия. Москва, Наука, 1980.
31. Д.Г.Редер., Е.А.Черкасова. История древнего мира. Москва, Просвещение, 1985.
32. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.
33. Юсифов Ю.Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописьменных источниках. Проблемы Азербайджанской ономастики II. Баку, 1983.

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN YENİ ELMİ BAXIŞ BUCAĞINDAN TƏSNİFİ

Türk dilinin tarixi və inkişafı mərhələlərinin təsnifi ümumən türkologiyada həm ən qədim türk dövrünün aid olduğu ərazinin müəyyənləşdirmək baxımından, həm də Altayşünaslıq kontekstində mürəkkəb və zidiyyətli məsələ kimi həll edilməmiş qalır. Bu məsələyə dair elmi araşdırmaların təhlili hər halda təsniflə bağlı müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bununla belə mövzuya bir daha qayıtmaq ehtiyacı duyaraq şərh olunan bəzi məsələlərin və sahə anlayışlarının dəqiqləşdirilməsini lazım bildik.

Əgər türklərin ilkin vətəninə həqiqətən Altay olması fikrini qəbul etmiş olsaq, deməli, türklərin məskunlaşdıqları digər ərazilər onların sonrakı vətəni sayılmalıdır. Lakin tarixdən, eləcə də qədim yazılı mənbələrdən aldığımız məlumatlara əsasən eramızdan əvvəlki minilliklərdə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında Azərbaycanın hələlik bizə məlum ilk dövlət qurumu Aratta, Aratta-Şumer əlaqələri, daha sonrakı Lullibi, Kaş Manna, Maday etnos dövlətlərinin mövcudluğu faktları bizə məlumdur və bunu heç cür danmaq olmaz.

Nəzərdə tutulan ərazilərdə yaşayan türklərin məlum olduğundan daha əvvəllər bu regionlarda yaşadıkları barədə dəlil və sübutlar aşkara çıxarılsa, bu yerlərin hər birini ayrılıqda, ya da birlikdə türklərin pravətəni hesab etmək olarmı? Yəni həm Ön Asiya, həm də Mərkəzi Asiya eyni zamanda türklərin ilkin vətəni sayıla bilərmi? Təbii ki, bu

qeyri-mümkündür. Hər halda Yer üzərində mövcud olan hər bir etnosun konkret olaraq müəyyən bir pravətəni vardır.

Biz belə hesab edirik ki, türklərin ilkin vətəninin Ön Asiya olması fikri daha güclü məntiqə, daha əsaslı faktlara söykənir və Ön Asiyada mövcud olmuş qədim türk dövlət qurumları öz tarixi etibarilə daha ilkin dövrlərə aiddir.

Üstəlik müasir insan tipinin Ön Asiya hüdudlarında təşəkkül tapdığını, ulu dilin bu ərazilərdə protodillərə təcrid olunduğunu, ilk miqrasiyaların çıxış nöqtəsinin, dialekt bölünmələrinin buradan başladığını, bəşər sivilizasiyasına verilən töhfələrin bu ərazilərdən güc aldığını nəzərə alsaq, türklərin qərbi ölkələrinə, eləcə də Azərbaycan ərazilərinə nə Mərkəzi Asiya, nə də Orta Asiyadan gəldiyi konsepsiyasını təsdiq etmək olmur. Baxmayaraq ki, türklərin pravətəninin Mərkəzi Asiya olduğunu iddia edənlər bu ərazilərin daha qədimdən türklərə aid olduğunu sübut etmək üçün müəyyən faktları əsas gətirir. Məsələn, Altayda e.ə. 700-100-cü illəri əhatə edən Taqar arxeoloji mədəniyyətinə məxsus abidələrə aid qoç heykəlli məzarların mövcudluğunu əsas gətirir (S.V.Kiselyov) və bununla bu ərazilərdə daha qədim dövrlərə aid abidələrin tapılmasına ümid edirlər.

Digər tərəfdən məsələnin bu şəkildə qoyulmasının ikinci tərəfi də vardır. Türklərin pravətənlərinin Mərkəzi Asiya kimi təqdim edilməsi də özlüyündə çox zərərliidir. Çünki türklərin Altayın aborijen sakinləri olduğu faktını təkzib edən faktlar, tədqiqatlar daha çoxdur və aşkardır. Və bu faktlar daha elmi və əsaslıdır. Açıq-aşkar görünür ki, bu konsepsiya hindavropa və sami tayfalarından fərqli olaraq

“türklərin yaşını cavanlaşdırmaq” (Q.Kazımov, 15) tarixdəki missiyasını, bəşəriyyət tarixində rollarını danmaq deməkdir.

Bu mənada türk dilinin tarixinə aid dövrləşdirməyə münasibət bildirən N.Cəfərovun fikirləri bu sahədə olan mövcud reallığı tam əks etdirir. N.Cəfərov bu bölgünün nöqsanı kimi “birbaşa türk dilinin təkamül tarixinə əsaslanmaq əvəzinə gah ümumi zaman xronologiyasını, gah siyasi-ictimai hadisələri, gah da “tarixdə qalmış” müasir türk dillərinin (məsələn, N.A.Baskakovun təcrübəsində özünü daha çox göstərdiyi kimi, çuvaş dilinin) materiallarını nəzərə almaqla mətləbdən (mahiyətdən) prinsip etibarilə yayınmaqda” görür (4, 84).

Həqiqətən də indiyə qədər türk dilinin tarixinə aid mövcud təsnifata münasibət bildirmək istəyənlər məsələyə çox fərqli mövqelərdən yanaşmış, daha əsaslı arqumentlər söylədiklərini düşünmüşlər. Əslində bu məsələ barədə daha çox susqunluq olduğunu desək, daha doğru olar. Çünki bütün yeni araşdırmalar, tarixi həqiqətlər fonunda mahiyyət dəyişməmiş, türk dilinin (eləcə də türk xalqlarının) tarixi inkişafının, inkişaf istiqamətinin tam mənzərəsini bütövlükdə özündə əks etdirən təsnifat hələ də mövcud deyil. Biz bu məsələ ilə bağlı bəzi fikir və mülahizələrimizi daha əvvəl də söyləmişik (13, 94-99). N.Cəfərov da türk dilinin tarixinin dövrləşdirilməsinin Ön Asiyadan başlandığının mümkünlüyünü etiraf edir. Lakin “məsələni mürəkkəbləşdirməmək və ya dolaşdırmamaq üçün hələlik (fərqləndirmələr bizimdir – M.İ.)... türk dili tarixini aşağıdakı kimi dövrləşdirməni (yəni əvvəlki kimi – M.İ.) düzgün hesab

edir” (4, 84). Türkologiyada türklərin tarixi inkişafı və təşəkkül tapması mərhələlərinin elmi təsnifatını vermək elə də asan olmamış, bu məsələ daima hakim ideologiyanın nəzarətində olmuşdur. Tarixi araşdırmalar bütün mübahisə və mücadilələrə baxmayaraq, hər halda türklərin ilkin vətəninin elmi-nəzəri təhlil əsasında Ön Asiya olduğunu sübut etmişdir. Lakin türk dilinin tarixi inkişafının ən qədim dövrünə aid Ön Asiyada yazılı abidələrin yoxluğunu əsas gətirərək yenə də Mərkəzi Asiyanın – Altayın türk dilinin tarixi inkişafının başlanğıc mərhələsi sayılmasına üstünlük verilir. Lakin diqqət yetirsək görürük ki, Altay və Hun mərhələlərini səciyyələndirən yazılı abidələr də yoxdur (17, 14). Digər tərəfdən tarixi araşdırmalar Mərkəzi Asiya ilə müqayisədə Ön Asiyanın türklərin pravətəni olduğuna aid daha çox və əsaslı dəlillər təqdim edir (11, 14, 15). Göründüyü kimi problem Aratta və ya Altay dövrünə aid yazılı abidələrin yoxluğu deyil. Zənnimizcə, məsələnin kökündə başqa həqiqət dayanır.

Burada daha bir məsələni dəqiqləşdirmək lazımdır. Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri ilə “türk dilinin (türk dillərinin) tarixi və inkişaf mərhələləri” anlayışları eyni prosesi ehtiva edir, yoxsa fərqli hadisələrdir? Hər halda bütün ciddi-cəhdlərə, müqavimətlərə baxmayaraq Ön Asiyada ən qədim dövrlərdən türkün varlığı sübut olunmuşdur. O zaman Ön Asiyanın – Azərbaycanın ən qədim dövrlərinə aid yazılı abidələrin yoxluğunu əsas gətirərək, ya da bəhanə edərək ən qədim türk dili kimi (Altayşünaslıq kontekstindən çıxış edərək, məsələn, Baskakov kimi) tutaq

ki, çuvaş dilini nəzərdə tutmaq olarmı? Ümumiyyətlə, bu iki anlayışı – prosesi bir-birindən ayıraraq pratürkün vətəninin Ön Asiya, protodilin (pratürk dilinin) Mərkəzi Asiyada təcrid olunduğunu irəli sürmək mümkündürmü?

Əlbəttə, bu sualın cavabı müsbət ola bilməz, çünki dilin tarixini xalqın tarixindən ayıraraq öyrənmək mümkün deyil. Məlumdur ki, hər hansı dil onun daşıyıcısı olan xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır, onun ən mühüm inkişaf dövrləri cəmiyyətin inkişafının əsas dövrləri ilə sıx əlaqədədir və bu dövrlərin əlaqəli öyrənilməsi zəruri sayılır. Hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə həmahəng inkişaf edir. Hər bir xalqın dilində, eləcə də türk dilində onun dünyagörüşü, həyat yolu, tarixi inkişafı bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Lakin təcrid olunma zamanı ayrı bir qola çevrilərək müstəqil inkişaf edir, fərqli dil xüsusiyyətləri kəsb edə bilər.

Elə isə türkologiyada bu məsələni çözmək, məsələyə aydınlıq gətirəcək həqiqət nədir?

Görünür tarixdə bizə məlum olmayan daha ilkin dövrlərdə Ön Asiyada formalaşmış türk tayfaları bu və ya digər səbəbdən Mərkəzi Asiya və daha başqa istiqamətlərə doğru hərəkət etmiş, məskunlaşdıqları əraziləri əvvəlki yurd yerlərinə uyğun seçmiş, yeni yurd yerlərində vətəndaşlıq hüququ qazanmaq üçün amansız müharibələr də aparmış, yeni dövlətlər, möhtəşəm imperiyalar qurmuşlar. Öz adlarını bu yerlərə, qurduqları dövlətlərə qoymuş, qorumuşlar. Lakin pravətənlərini də unutmamış, sonralar daha güclü axınlarla geri dönmüşlər.

“Türk dilinin tarixi və inkişaf mərhələləri” anlayışının düzgün təyin olunması üçün daha bir neçə məqama aydınlıq gətirmək lazımdır. N.Cəfərov onları türkologiyanın siyasi-ideoloji xarakterə malik problemləri kimi qiymətləndirir (4,10). Məsələn, sovet türkologiyasından bizə miras qalmış və hamı tərəfindən qəbul olunmuş təsnifatda “türk xalqları” əvəzinə “türkdilli” xalqların (17,14) (fərqləndirmə bizimdir – M.İ.) əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması ifadəsinin işlədilməsinə üstünlük verilməsi bu yanlış və məqsədyönlü siyasətin nəticəsidir. Bu ifadə (türkdilli xalqlar) özündə nəyi ehtiva edir? Bu o deməkdir ki, türk xalqlarını birləşdirən onların ümumi etnik mənşəyi yox, dil birliyi. Halbuki, german, roman, slavyan, İran, ərəb, Qafqaz xalqları kimi türklər də həm dil (qlottogenezis), həm də etnik (etnogenezis) baxımından eyni kökdən və ya mənəbdən törəmişlər (4, 10). Yəni mənşəyinə görə, etnik cəhətdən başqa kökdən olan xalq və ya qrup türkdillidir. Azərbaycan ərazisində yaşayan bir çox etnik azsaylı xalqlar türk-Azərbaycan dilində danışır. Amma bu o deyil. Bu yanlışlığın kökündə daha ciddi məqsəd durur. Məsələn, azərilərin guya fars mənşəli olduğu, Azərbaycan ərazilərinə gəlmə türklərin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayaraq türkdilli olmaları iddiası (İ.Əliyev.) Belə yanlışlığı törədən uydurma siyasi-ideoloji konsepsiya isə “bəşəriyyətin ən qədim mədəni ocaqlarının” onun əsl sahiblərinin (türklərin) yox, başqalarının adına çıxmağa xidmət edir. Guya Ön Asiya – Azərbaycan ərazilərinə türk tayfaları bizim eranın əvvəllərindən gəlməyə başlamış, Azərbaycanın aborigen sakinləri isə türk olmamış, sonradan

buraya güclü axınla gələn türk tayfaların təsiri ilə “türkdilli” olmuşlar, eləcə də bütün möhtəşəmliyi ilə e.ə. X əsrin 30-cu illərindən etibarən yaranmış Mada dövləti də Midiya kimi təhrif olunmuş formada düşünülmüş şəkildə irandilli tayfaların adına çıxılmışdır (22).

Bəzi mənbələrdə “Azərbaycan ərazisində ilkin siyasi qurumların e.ə. birinci minillikdə Manna dövləti ilə başladığı” (1, 140-144) və bu dövrdəki dövlət qurumlarının “ilk kiçik dövlət qurumları”, “ilk şəhər dövlətləri” (1, 144-156) adlandırıldığı göstərilir. Assur mənbələri isə bu ilk kiçik dövlət qurumlarını “ölkələr”, onlardakı şəhər-qalalara “qüvvətli şəhər”, “çar şəhəri” demiş, ölkələrin başında “çarlar” durduğunu söyləmişlər. Eləcə də Azərbaycan ərazisində ilkin siyasi qurumlar e.ə. birinci minillikdə Manna dövləti ilə başlanmır.

Y.Yusifov göstərir ki, “Aratta Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi”. E.ə. III minilliyin birinci yarısında (e.ə. XXVI əsrdə) Arattada dövlətə məxsus idarə orqanları və vəzifəli şəxslər meydana gəlmişdi (2, 61-62).

Daha sonra “e.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda Lullubi tayfaları dövlət yaratmışdır. Lullubum (Lullubi)” dövləti Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranmış ikinci erkən dövlət quruluşu idi (2, 94). Lullubum ölkəsinin padşahlarından Anubanini daş plitə üzərində abidə-yazı qoyub getmişdir.

E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb torpaqlarında (Qərbi Azərbaycan) Kutium

dövləti meydana gəlmişdir. Onların qurduqları dövlətin çar sülalələrinin siyahısı da göstərilmişdir. Sonralar kutilər İkiçayarasını zəbt etmiş, 100 ilə qədər Şumeri idarə etmiş, hakimiyyətləri dövründə Şumerdə abadlıq işləri aparılmış, məbədlər tikilmişdir.

Tədqiqat işində müraciət etdiyimiz antropoloji, arxeoloji materiallar, ən qədim mənbələrdəki məlumatlar, bu dövrə aid müasir dövr tarixi araşdırmaları bizə müəyyən yekun qərarına gəlməyə əsas verir. Bütün bu elmi araşdırmalar, materiallar, mənbələr isə artıq çoxdan (xüsusilə XX əsrin sonlarından etibarən) elmə məlum idi. Lakin buna baxmayaraq türkologiyada bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda türk dillərinin, eləcə də türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələlərini əks etdirən təsnifatlarda Ön Asiya türklərinin bu təsnifatın ilkin mərhələsində yerləşdirilməsinə nəinki cəhd göstərilmiş, ümumiyyətlə, Ön Asiyanın aborigen sakinləri olan ən qədim türklərin varlığına aid bir məlumat və ya işarə belə yoxdur.

Təsnifatla bağlı daha bir anlayışın dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu “türk dillərinin tarixi”, yoxsa “türk dilinin tarixi” ifadələrindən hansının işlənməsinin düzgün olduğunu müəyyən etməkdir. Əgər Azərbaycanın ən qədim türk tayfalarının (lullubi, kas, kuti, manna, maday etnoslarının) hakimiyyətlərinin bir-birini əvəz etdiyini, konsolidasiyasını nəzərə alsaq, “türk dili” termininin işlətmək daha məqsədəuyğundur. Yox, əgər protodilin bir neçə etnosun, tayfanın və sonradan geri dönən türk tayfalarının təsiri ilə zənginləşdiyini və ya içində əridiyini nəzərə alsaq, nəticədə onsuz da

eyni vəziyyət alınır. N.Cəfərov türk xalqlarının tarixi inkişafı məsələsinə qədim türk dilinin köklərinin hansı minilliklərdən gəlməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Eyni zamanda o, qeyd edir ki, “türk dillərinin tarixi” ifadəsi əvəzinə “türk dilinin tarixi” ifadəsi işlənməlidir, çünki qədimə getdikcə “dillər anlayışı” özünü doğrultmur (4, 83) və bununla haqlı olaraq türk dillərinin bir ulu pratürkdən törədiyinə işarə edir.

Pratürkün vətəni Azərbaycann prototürk dilinin parçalandığı ərazi olması faktını təsdiq edən faktlar çoxdur. Bu dil öz sonrakı bütün tarix boyu inkişafında ərazidə ümumişləkliyində, öz nüfuz dairəsinin genişliyinə görə (Bax: 13, 47-80) liderliyini orta əsrlərdə və daha sonrakı dövrlərdə də qoruya bilmişdir. Çuvaş dilinin Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha qədim olması təsiri bağışlaması isə çuvaş dilinin (eləcə də çuvaşların) ümumiyyətlə, təcrid olunmuş şəkildə yaşaması ilə bağlı ola bilər. Azərbaycan dili isə ən qədim monqol sözləri ilə bərabər, daha sonrakı türk tayfalarının leksikasından, yadelli işğalçıların təsirləri ilə alınmış sözlərlə öz dilini zənginləşdirərək öz ilkin kökünün əsasında inkişaf etmiş, fərqli şəkil almışdır.

Bu mənada çuvaşlar daha çox təcrid olunmuş şəkildə yaşadıklarına görə çuvaş dili öz ilkinliyini saxlayaraq, daha qədim olması təəssüratı yarada bilər.

İ.M.Dyakonov Qədim Ön Asiyanın dillərini dünyanın ilk sivilizasiyası hesab edir və yazır: “Bu ən qədim sivilizasiyanın yazılı abidələri bəşərin bütün sosial və mədəni inkişafının əsasını qoymuşdur, bizə ən qədim dövrdən başlayaraq bir neçə min il müddətində hərəkətdə olan fakt

mühafizə edib saxlamışdır. Bu faktlar bizə dilin inkişafını bu inkişafın qısa kəsiyində deyil, uzunmüddətli inkişafı ərzində öyrənməyə imkan verir” (27.). Y.Yusifov da pratürk dilinin parçalanması məsələsinə öz münasibətini bildirmişdir. Bu barədə Y.Yusifov yazır: “ Tədqiqatlar göstərir ki, Ön Asiyada Hind-Avropa dil birliyinin parçalanması zamanı burada prototürk (yaxud pratürk) etnosu yaşayırdı. Bunu xüsusilə qədim Azərbaycanın ərazisi ilə əlaqədar müəyyən edilmiş prototürk ünsürləri və şumer dilinə keçmiş prototürk leksikası aydın göstərir. Çox güman ki, pratürk dil birliyinin parçalanması e.ə. VIII-VII minilliklərdə baş vermiş və bu dövrdə Hind-Avropa dili ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu etnosların arasında qarşılıqlı mənimsəmələr pratürklərin ilk vətəni Ön Asiyada baş vermişdir” (2, 83).

E.ə. 12-ci minillikdə sami və hindavropalılardan və b. ayrılmış prototürk əhali qərbdə Balkan, şərqdə Çin və yapon sərhədlərinə qədər irəliləmiş, minilliklər ərzində coğrafi mühitə uyğunlaşaraq antropoloji quruluşları və dilləri də dəyişmiş, qohum dillərə ayrılmışlar.

Qədim Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Y.Yusifov da Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərinə münasibət bildirmişdir:

Protoazərbaycan (prototürk) dili dövrü (e.ə. III-I minilliklər);

Qədim Azərbaycan (türk) dili dövrü (e.ə. V-IV – eranın X əsri);

Orta Azərbaycan (türk) dili dövrü (XI-XVII əsrlər);

Yeni (XVIII-XX əsrin əvvəlləri) dövrü;

Ən yeni (sovet dövrü) Azərbaycan (türk) dili dövrü.

Göründüyü kimi, Y.Yusifov, daha sonra Q.Qeybulayev və Q.Kazımovun Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin ən qədim dövrlərinə aid çox qiymətli tədqiqat işləri bizi türkologiyada çox yanlış və hakim mövqe tutmuş konsepsiyanı yenidən nəzərdən keçirməyə, türk dilinin tarixi və inkişaf mərhələlərini yenidən düzgün müəyyən etməyə çox kömək etdi.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar və təhlil əsasında türk dilinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsində qarşıya çıxan maneələri dəf edərək və sualları cavablandıraraq XX əsrin sonlarından etibarən elmə məlum olan faktlar əsasında təsnifatda dəqiqləşdirmələr aparmaq lazım gəlir.

Y.Yusifovun bölgüsünə əsasən Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərinin birinci protoazərbaycan dili dövrünün protürkün ilk vətəni Ön Asiyaya - Azərbaycana aid olduğunu nəzərə alaraq protoazərbaycan dili dövrünün elə ümumən prototürk dövrü ilə üst-üstə düşdüyünü görürük. Bu zaman türkologiyada “Türk dillərinin tarixi və inkişafı mərhələləri” təsnifatında “Prototürk (protoazərbaycan) dili dövrü” mənsub olduğu ərazi ilə birlikdə ilk pillədə - birinci mərhələdə öz layiqli yerini tutur.

I. Ən qədim türk dövrü.

- a) prototürk (protoazərbaycan) mərhələsi.
- b) Altay və Hun mərhələsi.

Növbəti mərhələlər də bu prinsip əsasında xronoloji ardıcılıqla tarixi həqiqətlər nəzərə alınmaqla yerləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, Elm, 1998.
2. Azərbaycan tarixi I cild (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə) Dərslük, ADN. Bakı, 1994.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 2007.
4. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
5. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan dilinin tarixi. I c. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
6. Əlibəyzadə E.M. Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, Yurd NRB, 2005.
7. Fərzəli Ə.Ə. Gəmiqaya-Qobustan əlifbası. Bakı, Nəşriyyat-Bakı Poliqrafiya birliyi, 2003.
8. Göyüşov Z.B. Martinov A.İ. SSRİ arxeologiyası, 1990.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın paleotoponimikası. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988.
11. İsmayıl M.A. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1993.

12. İsmayılova M. A. Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Aktual problemlər. Bakı, ADPU, 2017.
13. İsmayılova M.A. İslam mənəvi dəyərlərinin türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə qarşılıqlı əlaqəsi, İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, ADPU, 2017.
14. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003
15. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, ADN, 1994.
16. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə aid materiallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
17. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.

Rus dilində

18. Алиев И.Г. История Мидии. Баку, 1960.
19. Валиханов И.И. Сочинения. Тт. I-V. Алма-Ата, 1967, 1972.
20. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. том I, Баку, 1990.
21. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
22. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, 1967.

23. История древнего востока, I, Москва, 1983.
24. Молчанова О.Т. Элемент «май» в топонимии Средней Азии и смежных территорий. Ономастика Средней Азии. Москва, 1978.
25. Д.Г.Редер., Е.А.Черкасова. История древнего мира. Москва, Просвещение, 1985.
26. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.
27. Юсифов Ю.Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописьменных источниках. Проблемы Азербайджанской ономастики II. Баку, 1983.

Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri

Uzun müddət Qərbdə ilk sivilisasiyanın, bütün elmlərin Avropada yarandığı iddia edilmişdir, yəni əsrlər boyu Qərb Şərqdən götürdüyünü, öyrəndiyini inkar etməyə çalışmışdır. Dilçilik elmi də bu sahədə istisna olmamışdır. Ona görə dünya dilləri morfoloji cəhətdən təsnif edilərkən flektiv dillərdən başqa dillərin (xüsusilə iltisqi dillərin) mövqeyi daima arxa plana keçmiş, yalnız müqayisə zamanı çarəsiz qaldıqda bu dillərin qrammatik quruluşundan ötəri danışılmış, əvəzində flektiv dillər “mükəmməl, kamil” (V.Humbolt), “inkişafın yüksək pilləsi” (A.Şleyxer) kimi qiymətləndirilərək, irqi üstünlük meylinə olduqlarını belə gizlətməmişlər.

H.Şteyntal isə hətta iltisqi dillərdə dəmir qanuna çevrilmiş ahəng qanununu “Ural-Altay xalqlarının fikri və zehni tənbelliyi kimi” göstərmişdir.

Genealoji bölgədə də birtərəfli mövqə tutulmuşdur. Dünya dillərinin yarısından çoxunu Hind-Avropa dil ailəsində birləşdirməyə, öz əcdadlarının daha qədim olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.

Buna görə A.Məmmədovun təbirincə desək, hətta “Avropa və Asiyanın qədim mədəni mərkəzlərinin əksəriyyətində Hind-Avropa dillərində danışan xalqları məskunlaşdırmışlar”.

Ona görə türklərin ilkin beşiyi olan Ön Asiyaya türklərin sonradan gəldiyi, konsepsiyası uzun müddət elmdə hakim mövqə tutmuşdur: guya türklərin tarixinin hunlardan

başladığı, hunlardan əvvəl Ön Asiyada “türk” anlayışı olmadığı, türklərin ilkin vətəninin Mərkəzi Asiya olduğu iddia olunmuşdur. Guya türklər Altayda doğulmuş, artmış və bütün Avropa ərazilərinə, Cənubi Qafqaza, Ön Asiyaya Mərkəzi Asiyadan, tarixdə “xalqların böyük köçü” adlanan dövrdə hunlarla gəlmişlər.

Bu baxımdan müasir dövrün ən aktual, mühüm problemlərindən biri də e.ə. III-I minilliklərdə Ön Asiyada türk varlığının sübutu olmuşdur. Bu məsələyə dair araşdırmalar XX əsrin son onilliklərindən daha ciddi şəkil almışdır. Y.Yusifov, Q.Qeybullayev, A. Məmmədov, Q.Kazımov, T.Hacıyev, E.Əlibəyzadə, Z.Həsənov, Ə.Fərzəli və b. tariximizin bu qaranlıq səhifələrinə aydınlıq gətirən sanballı əsərlər ortaya qoydular. Bu tədqiqatlar e.ə. III minilliyin əvvəllərindən Aratta dövlətindən bu tərəfə ölkəmizin ərazilərində türk etnoslarının, türk dövlətçiliyinin, türk tayfa dillərinin tarixi rolunu aşkarlamaq, sübut etmək üçün zəngin elmi bilik verir.

Q.Qeybullayev e.ə. III-II minilliklərdə və daha qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazilərində məskunlaşmış türk tayfalarının demək olar ki, hamısının Orta və Mərkəzi Asiyada sonrakı minillikdə yaşamış eyni adlı bölümlərini müəyyənləşdirməklə ilkin miqrasiyaların yolunu və istiqamətini dəqiqləşdirdi. O, Xəzərin şərqindən Çin hüdudlarına qədər məskunlaşaraq Mərkəzi Asiyada artıb çoxalan, sonra böyük Hun imperatorluğu tərkibində Ön Asiyaya dönən türk tayfalarının ilkin beşiyinin, vətəninin Ön Asiya olduğunu elmi fakt və dəlillərlə sübut etdi.

Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin tarixi” (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) əsərində sübut etdi ki, “türklərin də tarixi hind–avropalıların , semitlərin və başqalarının tarixi kimi çox qədim olub, yalnız şumer dövrü ilə məhdudlaşmır” (9,21).

T.Hacıyev də “Şumercəni başlanğıc saymaq” fikrində olmadığını söyləmişdir.

Mixi yazılarda mühafizə olunmuş çoxlu etnonim, toponim və antroponimlər də Azərbaycan aborijenlərinin türkdilli olduğunu göstərir.

Qədim dünya tarixinin tədqiqatçıları Zaqros ərazisini, sonralar Şumerdən geri qalsa da, “istehsal təsərrüfatının ən qədim ocağı” adlandırmışlar. Mağların fəaliyyəti də qədim Azərbaycan ərazisinin ətraf aləmdən daha qədim mədəniyyəti ilə seçildiyini sübut edir.

Buna görə Sovet türkologiyasından bizə miras qalmış türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri ilə bağlı mövcud təsnifat artıq bitkin sayıla bilməz. Çünki əks halda biz türklərin ilkin beşiyi olan Ön Asiyada, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində mövcüd olmuş ilk dövlət qurumları–Aratta, Lullubi, Şumer, Kas, Manna, Maday dövlətlərinin, daha əvvəlki “Avesta”nın varlığından xəbərsiz kimi, ya da sadəcə başlanğıcın, ilkin, çox böyük bir dövrün üstündən xətt çəkərək türk xalqlarının tarixini geri çəkmiş oluruq.

Türk xalqlarının tarixinin yenidən təsnif olunmasına ehtiyac vardır və bu təsnifatda türklərin ilkin beşiyi - Ön Asiya, onun aborijen tayfaları–türk tayfaları öz layiqli yerini tutmalıdır və bir də...

Prototürkün harada yaranması və parçalanması barədə fikirləri dolaşdıran, mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri də Altay nəzəriyyəsidir. Altay nəzəriyyəsinə görə tunquslar, mancurlar, monqollar və türklər Altay ərazisində yaşayan əhalidən təcrid olunmuşlar və genealoji cəhətdən qohum dillərdir (9, 53).

Türklərin Şərqə birbaşa ilkin hərəkəti, çox güman ki, mezolitə (XII-VIII minilliklər) aiddir, çünki ən mühüm miqrasiyalar dövrü mezolit dövrü hesab olunur. Mezolitdən keçən minilliklər ərzində (hun dövrünə qədər 8 min il) türklər Altayda artıb-çoxalmış, tədricən bu kökdən tiploji cəhətdən eyni olan tunqus-mancur və monqol dilləri təcrid olunmuşdur (9,55). “Altay nəzəriyyəsinə” görə türk, monqol, tunqus-mancur dilləri yaxın qohumdur. Bu qohumluğu qəbul etməyənlər də vardır. Azərbaycan türkoloqlarından F.Zeynalov, F.Cəlilov və b. bu nəzəriyyəni qəbul etmirlər. Bu zaman türk dilləri ayrıca bir ailə, tunqus-mancur və monqol dilləri başqa bir ailə hesab olunur. Türkologiyada bu məsələ özü də ayrıca bir problemdir və həllini gözləyir. Bu barədə Q.Kazımov yazır: “uzaqgörən tədqiqatçılar bu dillər arasındakı yaxınlığı daha aydın təsəvvür edir, spesifik fərqləri tarixi inkişafın təbii məhsulu hesab edirlər” (9,22).

Q.Kazımov göstərir ki, Altay nəzəriyyəsinə müəyyən şərtlə biz də düzgün hesab edirik. Bir halda ki, tunqus, mancur, monqol dilləri ilə türk dilləri arasında, məsələn, deyək ki, türk dilləri ilə Hind-Avropa dilləri arasında olan yaxınlıqdan daha çox genetik yaxınlıq vardır, onda deməli, bu dillər bir protodildən təcrid olunmuşlar. Lakin, bu,

pratürkün ilkin vətəninin Ön Asiya olduğunu inkar edə bilmir.

Altay türklərin beşiyi, ilkin vətəni deyildir. Türklərin beşiyi Ön Asiyadır. Hər şey buradan başlamışdır. İlk miqrasiyaların çıxış nöqtəsi Ön Asiyadır. E.ə. VIII-VII əsrlərdə sakların, kimmerlərin, skiflərin Azərbaycana gəlişi qohum tayfaların çox sonrakı əks miqrasiyalarıdır .

Türklər güclü qol olduğundan onların Qərbə və Şərqə yayılma arealı da geniş olmuşdur. Altay sözünün özünü də türklər indiki Altaya Ön Asiyadan- e.ə.III minilliyin başlanğıcında son şüaları görünən və bəlkə də neçə yüzillik tarixi olan Aratta ərazi adından aparmışlar. “Bu ad bir qədər sonra (Altaydan çox qabaq) elə Ön Asiyada Alatey şəklində işlənmişdir”(9,54).

Y.Yusifovun fikirləri də müəyyən mənada bu məsələyə aydınlıq gətirir: “prototürklərin ilkin vətəni Ön Asiya olmuşdur, e.ə. VIII-VI minilliklərdə onlar buradan yayılaraq Mərkəzi Asiya və Altaya çatmış və burada monqol irqinə rastlaşmışdır” (7,112).

Göründüyü kimi, Altay nəzəriyyəsinin özündə də müəyyən məsələlər dəqiqləşdirilməlidir və bunlar türkologiyada öz həllini gözləyən problemlərdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları. Bakı, Maarif, 1979.
2. «Azərbaycan Respublikasında Dövlət Dili Haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. 30 sentyabr, 2002-ci il

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərmanı, Bakı, 2001
4. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. Bakı, Gənclik, 2003
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. I c. Bakı, 2005.
6. Seyidov Y. Demokratiyanın uşun yolu. Bakı: BDU nəşri, 2002
7. Yusifov Y. Çin yazılı kaynaklarda eski türklerin izleri. IX Türk Tarih Konqresinden ayrıbacım. Ankara, 1994
8. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языков // Azərbaycan filologiyası məsələləri. 2-ci bur. Bakı, 1984.
9. Həsənov Z. Çar skifləri.
10. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıya qədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.

TÜRK DİLLƏRİ DİALEKTLƏRİNDƏ DİFERENSİASİYA VƏ İNTEQRASİYA NƏTİCƏSİNDƏ YARANAN FONETİK FƏRQLƏNMƏLƏR

Dilin dialektlərə bölünməsi mürəkkəb tarixi prosesdir. İlk dialekt parçalanmaları da ilk miqrasiyalar kimi türklərin ilkin vətəni Ön Asiyadan başlanmışdır. Dilin dialektlərə bölünməsi istiqamətində bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Lakin Y.Yusifov və Q.Kazımovun fikirləri bu məsələdə elmi cəhətdən daha çox aktualıq kəsb edir. Təxminən miladdan əvvəl XII minillikdən Ön Asiya hüdudlarında protodillərin parçalanması dövrü başlanır. Y.Yusifov bu barədə yazır ki, pratürk dil birliyinin parçalanmasının baş verdiyi dövrdə hind-Avropa dili ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Ön Asiya hüdudlarında baş verən prosesdə etnoslar arasında qarşılıqlı leksik mənimsəmələr də Ön Asiyada baş vermişdir. İndi müasir dövrümüzdə hind-Avropa dilləri ilə türk dilləri arasında müşahidə olunan leksik müvaziliklər də bunun nəticəsidir. Q.Kazımov bu leksik müvaziliklərin iki dil arasında kontaktı ilə deyil, eyni kökdən – vahid ulu dildən ayrılımları ilə bağlı olduğunu söyləyir (2,33). A.Axundov Azərbaycan dili dialektlərinin ümumxalq Azərbaycan dilindən əvvəlki dövrə təsadüf etdiyi qənaətinə gəlir və göstərir ki, müxtəlif əsaslı və xüsusiyyətli dialektlərin yaranması, yəni dialekt üzvlənməsi ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranmasından sonrakı dövrə aiddir (3, 244). A.Axundov dilin dialektlərə bölünməsinin iki yolla olduğunu qeyd edir: 1)eyni mənşə mənsubiyyətinə malik

tayfa dilləri vahid xalq dili yarandıqdan sonra öz müstəqilliyini itirir və inkişafını eyni bir dilin müxtəlif dialekt və şivələri kimi davam etdirir; 2) vahid xalq dili müxtəlif dilxarici amillərin təsiri ilə öz müstəqilliyini itirir və müxtəlif dialekt və şivələrə bölünür. A. Axundov burada dillərin inteqrasiya və diferensiasiya proseslərindən bəhs edir (3, 100). Qeyd edək ki, inteqrasiya və diferensiasiya hadisələri biri digərini inkar etmir, yəni tayfa dillərinin inteqrasiyası nəticəsində vahid xalq dilinin yaranması prosesi sonradan müxtəlif səbəblər nəticəsində diferensiasiyaya uğraya bilər. Yaxud əksinə - diferensiasiya hadisəsi nəticəsində ümumxalq dilindən yaranan dialektlər müxtəlif səbəbdən təzədən ümumxalq dili əsasında birləşə bilər. Burada birinci nəticə tayfa dillərinin inteqrasiyası, ikinci isə məhəlli dialektlərin əmələ gəlməsi – diferensiasiya hadisəsi kimi qəbul edilməlidir. Elə bu hadisələrin nəticəsidir ki, bu gün məhəlli dialekt xüsusiyyəti hesab olunan bəzi elementlər mahiyyət etibarilə tayfa dil xüsusiyyətlərinə gedib çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilinin Ordubad və Şahbuz şivələrində müşahidə olunan *ц* – laşma hadisəsinin (*цay*, *цırax*, *цəmən* və s.) sabir-xəzər tayfalarının dil xüsusiyyəti ilə bağlı olması ehtimal olunur. Bu fakt Azərbaycan ərazisində qədim zamanlardan xəzər tayfalarının, habelə xəzərlərlə qaynayıb qarışmış digər türk tayfalarının yerləşməsi və qədim xəzər dilində “*ц*” dialektinin olması ilə təsdiq edilir (4,66). E. Əzizov Azərbaycan dilində dialekt fərqlərinin yaranmasından danışarkən göstərir ki, Azərbaycan, eləcə də qumuq, qaraçay-balkan, karaim, tatar, türk, çuvaş, yakut və

yeni uyğur dillərinin dialektləri yalnız məhəlli əlamətə görə, xakas, türkmən, Altay və özbək dillərinin dialekt bölünməsi isə qəbilə-tayfa əlamətlərinə əsaslanır (4, 64). Burada daha bir faktı qeyd edək. Azərbaycan dilində dialekt əlamətlərinin yaranması məhəlli dialektlərin əlamətləri ilə tayfa dilləri dialektlərinin bir-birinə qarışması nəticəsində yaranmışdır.

Türk dilləri, eləcə də onların dialekt və şivələrində fərqlənmələr fonetik, leksik və qrammatik müstəvilərdə baş versə də, fonetik fərqlənmələr daha çox müşahidə olunur. Türk dillərində fonetik dialekt fərqləri saitlərin uzun, qısa, burun variantları; velyar n, qovuşuq dz, ɯ, qoşadodaq w səslərinin işlənməsi; ahəng qanunun pozulması, bəzi şivələrdə dodaq ahənginin güclənməsi; fonetik hadisələrin dialekt fonetikasında əksi və səslərin dəyişməsi ilə müşahidə olunur (7, 55).

Saitlərin dialektlərdə fərqli variantlarda işlənməsi özünü daha çox uzun variantların mövcudluğunda göstərir:

a) ilkin uzanma (saitlərin pratürk və ya ümumtürk uzanması türkmən, yakut, çuvaş, Tuva dillərində qorunur). İlkin uzanma Azərbaycan dilində səciyyəvi xüsusiyyət deyil, lakin şivə xüsusiyyəti kimi təkhecalı sözlərdə özünü göstərir: gö:l, dö:rt, çö:l (Başkeçid şivəsi), a:t, ta:ş, ho:t (xalac);

b)sonrakı uzanma Azərbaycan şivələrində daha geniş yayılıb: n, ğ, h, y səslərinin düşməsi nəticəsində a səsinin uzanması: ha:sı,da:lıx, qıra: (Şəki ş.), h, y, n, q, r səslərinin düşməsi ilə ə səsinin uzanması əsasən bütün şivələrdə: şə:r, sə:r,yə:r (Bakı, Muğan, Şamaxı, Naxçıvan), də:rman,

sə:rtməx, hə:t (Qazax, Cəbrayıl), gə:şmax-gənəşmək (Təbriz) və s. Bəzi dialektlərdə Azərbaycan dilinə məxsus bütün sait səslərin hamısı uzanır. E.Əzizov saıtlərin fonetik mövqeyindən asılı olaraq ilkin uzanmanı Şəki, Oğuz, Göyçay, Başkeçid (Dmanisi) və Quba şivələrində daha çox yayıldığını və bu hadisənin mərkəzinin şimal bölgəsində olduğunu göstərir (4, 112). Şəki dialektində müşahidə olunan sait uzanması balkar və qaqaız dilləri ilə eynidir. Lakin qaqaız dilində sait uzanması açıq və qapalı hecalarda, Şəki dialektində yalnız açıq hecada, türkmən , çulum-tatar dillərində isə göl, dörd sözlərində ilkin uzanma özünü göstərir: kö:l,dö:rt;

b)burun variantları, fərqlənmələri, yəni burun saıtləri velyar (ŋ) səsinin düşməsi nəticəsində yaranır: ma~a, əvi~i, rə~hsiz, qeşe~x (Şəki) və s. Velyar ŋ dilər xası burun sonorudur. Bu səs türk dillərinin qədim samiti kimi qədim yazılı abidələrdə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, Kaşğaridə, Azərbaycan ədəbi dili nümunələrində işlənmişdir. Orxon abidələrində teŋri, tıŋla, taŋ , oğlıŋ , kağanıŋ sabı – xaqanın nitqi; M.Kaşğarının “Divan”ında mıŋ , köŋül, seŋək, biziŋ ev, teŋri rast gəlinir. Ə.Dəmirçizadə yazır:”...sövti saflaşma yolu ilə inkişaf nəticəsində dilimizdə qədimdən işlənən qünnəli q və qünnəli k sonralar sağır n olmuş, sağır n isə tədricən “n” samiti ilə qovuşur. Doğrudan da ayrı-ayrı şivələrdəki faktların da təsdiq etdiyi kimi burada nq/ng/--ŋ— n inkişaf yolu aydın görünməkdədir” (11, 48). “Müasir dialektlərimizdə, xüsusən qərb qrupu şivələrində dilimizdə normal hal kəsb etmiş n səmindən başqa onun daha iki növü

işlənir. Bunlardan biri velyar η , digəri isə qovuşuq n ($n-q$) səsidir. Bir qrup dialektlərdə bu səsin n ünsürünə, digər qrup dialektlərdə isə q , ξ , g ünsürlərinə üstünlük verilir: a) velyar η – doñquz, añırda, doñquz, doñqur (donur), dañqır (danır), yañqılmax (yanılmax) – Şəki şivəsi; b) qovuşuq $n(n-q)$ – yinqı/yengi, yinqıca/yengicə, doñquz – Cəbrayı şivəsi; manqa, sanqa, doñquz, yunqul, yengi – Zəngilan şivəsi; bilənq, zirənq/zirinq, ənq, geng/kenq, dənqiz, doñguz, danqmax/danğmax, manqa, sanqa, yenqi – Qax şivəsi; nənənqa, dədənqın, sanqa, birinqiz – Qarakilsə; anqarı, tanqrı, sonqra, konqul, yañqılmax – Çənbərək, Toxluca və s. Göründüyü kimi şivələrimizdə normal hal kəsb etmiş n səsinin fərqli variantları ayrı-ayrı şivələrdə variantları işlənir.

Türk dillərində ən səciyyəvi cəhət olaraq saitlərin ahəngi türk dillərinin aparıcı fonetik-morfoloji qanunu kimi xarakterizə olunur. Əslində türk dillərində sait ahəngindən danışanlara haqq vermək olar. Belə ki, qalın və incə saitlər öz məxrəcindəki samitləri də öz təsiri altına almaqla onların qalın və ya incələşməsini tələb edir. F.Cəlilov da ahəng qanununda saitlər ahəngini əsas götürür və saitlərlə samitlərin ahəngini kombinator dəyişmələr kimi uyuşma qanunu ilə eyni ölçülərlə təqdim etməyi doğru hesab etmir. Orxon-Yenisey abidələrində ahəng qanunu mühüm fonetik hadisə rolunu oynayır. Buna görə yazılı abidələrdə ahəng qanununun dialektlərdə hansı şəkildə təzahür etməsi maraqlıdır. T.Hacıyev Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ahəngin Şirvan və Təbriz təzahürünün (ağlı, apam,əçüm)

müşahidə olunduğunu bildirir. Bu fakt bir daha türk dialekt bölünməsinin Ön Asiyada baş verdiyini təsdiq edir. Ahəng qanununun türk dillərində sonrakı vəziyyəti onun fərdi səciyyəvi cəhətlər kəsb etməsini göstərir. Ahəng qanununun pozulması bütün şivələrdə eyni deyil. Quba, Bakı, Şəki, Zaqatala, Qax, Təbriz və s. şivələrdə (meyva, pencax, yeylax, verdix (Şəki), qeymax, çərdax, gidmax, həçar (Quba) tez-tez; Şamaxı, Naxçıvan, Muğan şivələrində qabul, ataş, maxluğ (Muğan), diyərix, işdəmiyax, gələciyix (Naxçıvan) bəzi hallarda pozulur. Ahəng qanunu daha çox şimal qrupu şivələrində pozulur. Burada həm dodaq, həm də damaq saitləri üzrə ahəng qanunu pozulur: qeymağ, qeytan, qoçi, quzi (Balakən, Şəki), qoqarçin, bükaz, döqul, büzav, bilav, yumri, qarə (Qax, İlisu) (5, 107). Şivələrdə damaq ahəngi qüvvətlidir. Bu həm söz köklərində: armıt, kağaz, baravar, savın (Qazax, Tovuz), paxul, ağıl (Quba), qarpuz, pambuğ (Bakı) və s.; həm də şəkilçilərdə: bağçanın, çəkişün, ignəün, badamun (Muğan), saçun, ağacun, papağun, inegün (Quba); alduğ, çıxarduğ, başdaduğ (Muğan); barmağun, qunağun, qunağuz (Quba) müşahidə olunur. Türk dilləri dialektlərində ahəng qanunu dodaq ahənginə görə qırğız, yaku, Altay dillərində çox güclü, Azərbaycan, kumuq, şor, başqırd dillərində zəif, qalanlarında isə systemsiz şəkildə müşahidə olunur. Azərbaycan dilini türk və türkmən dillərindən fərqləndirən türk və türkmən dillərinin qalınlaşmaya, Azərbaycan dilinin isə incələşməyə meyli olmasıdır. M.Ergin bu barədə yazır: "...Osmanlı sahəsində qalın tələffüz edilən qısa vokallı yabançı kəlmələrAzəri

türkcəsində incə şəkilləri ilə söylənməkdədir: aşk-eşq, Hasan-Həsən, Ali-Əli, sabir-səbir, tahammül-təhəmmül, baht-bəxt, muhkək-möhkəm, ufuk-üfük, zülüm-zülüm, Muhammet-Məhəmməd, umumı-ümumi, mahkeme-məhkəmə, cumhuriyet-cümhuriyyət, Haydar-Heydər, Cafer-Cəfər misallarında olduğu kimi” (9, 90). Ahəng qanununda fərqlənmə qalınlaşma şəklində özünü göstərir: nazar, acal, qaxrıman, mıxman, insan, insap. Ahəng qanunun daha çox özbək dilinin dialektlərində izlənməsi maraqlı material verir, çünki “özbək dilinin dialekt kompleksi öz mahiyyətinə görə Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarının miniatür linqvistik xəritəsini əks etdirir”(V.V.Reşetov). Buna görə özbək dili mürəkkəb, çoxdialektli türk dillərindən biri hesab olunur. Özbək dilinin əsasında duran qıpçaq, oğuz və karluq-çiqil-uyğur şivələrində ahəng qanunu fərqlənmələrlə olsa da gözlənilir. Özbək dilinin qıpçaq dialektində (Xarəzm şivəsində) katın//xatın, kamçı//xamçı (k səsi əvəzinə x-nin işlənməsinə baxmayaraq) cənubi Xarəzm şivəsində (borajax); qıpçaq şivəsində (avuz-ağız, djıyın-yığın, sakıl-sarı; oğuz şivəsində (taroğ-daraq, ortoğ-yoldaş, kışloqlıq//kışloğlıq (Daşkənd) fonetik fərqlənmələrlə ahəng qanunu gözlənilir (8, 67).

Dialekt fonetikasında baş verən bəzi fərqlənmələr xalqın etnik tarixi ilə bağlı olur, tayfa dili elementləri kimi çıxış edir. Türk dilləri dialekt dialekt və şivələrində müşahidə olunan əlamətlərdən biri də ı-laşma hadisəsidir. Türk dillərində ı-laşmanın səbəbi və mənşəyinə məsələsinə fərqli yanaşılır. M.Şirəliyev ı-laşma izoqlusunun iber-

Qafqaz dillərinin təsiri ilə izah etsə də, sonradan bu hadisəni qıpçaq elementi saymışdır (10,11). A.Hüseynov Ordubad şivəsindəki qovuşuq ts samitinin alınma yox ç foneminin variantı hesab edir. Türkoloji ədəbiyyatda ı-laşma ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənsə də, yekun qərar Azərbaycan dili şivələrindəki ı izoqlusunun sabir-xəzər tayfalarının dil vahidlərinin qalığı olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu hadisə - ı samiti Azərbaycan dilinin cənub şivələrində daha çox işlənir: ıay, ıöp, ıəmən, ıırax (Ordubad, Şahbuz); ıay, ıarx (Təbriz); ıay, alııa (Zəngibasar); qılıııx, ıənə, qoııax (Qarakilsə). Türk dillərinin dialektlərində ç-laşma və dz-laşma paralel şəkildə özünü göstərir. Balkar dilində: ıelek-çelek, ııbin-çıbin, erkeı-erkeç, axııa-axça; dz affrikatı isə qaraçay-balkar dilinin yuxarı balkar şivəsində qeydə alınmışdır: dzıl//zıl (jıl), dzır//zır (jır) və s. (4,77-80). Qeyd edək ki, “ç” səsinin “ı” (ts) ilə əvəzlənməsi (ıay, ıadır, ıımirik) Ordubad və Şahbuz şivələri ilə yanaşı, Cənubi Azərbaycan, eləcə də Cəbrayıl, Şamaxı və Lənkəran şivələrində də mövcuddur. Bu fonetik fərqlənmə ilə bağlı daha bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. K.Səmədova Azərbaycan dialektlərində rast gəlinən c (dj) əvəzinə “dz” işlənməsi işlənməsi qıpçaq elementlərinin təsiri ilə meydana çıxdığını bildirir. Dildə “ts” affrikatı çox vaxt “dz” səsinin olmasını müəyyənləşdirir. Bunun təsiri nəticəsində “ç” əvəzinə “ı” (ts) səsinin işləndiyi dialektlərdə “c” (dj) əvəzinə “dz” səsinin işlədilməsinə də rast gəlinir. K.Səmədova bu hadisənin qıpçaq elementlərinin təsiri ilə baş verdiyini və bu qıpçaq elementlərinin izlərinin yalnız

Şimali Azərbaycanda deyil, Cənubi Azərbaycanda da olmasını göstərir və belə qənaətə gəlir ki, "...XI-XII əsrlərdə Cənubi Azərbaycanın "təmiz" oğuz dili arealı olması, Şimali Azərbaycanda isə ona qıpçaqların qarışması fikri özünü doğrultmur" (5, 42). Dialekt fərqlənmələri sonrakı dövrlərdə də müşahidə olunur. Bu fərqlənmələr (məsələn, y səsinin düşməsi: yelkin – elkin, yılığ – ilığ, yigid – igid, yuca – uca; m//b paralelliyi: mən – bən; mün – bin; av//ov//ou: tavşan, sovuq, souq; x – k əvəzlənməsi uyxu – uyku, arxa – arka, ox – ok, yazıx – yazık, korx – kork) türk yazılı abidələri olan "Kitabi-Dədə Qorqud"da, M.Kaşğarının "Divan"ında əks olunmuşdur. Abidələrdə müşahidə olunan fonetik fərqlənmələr dialekt fonetikasında da müşahidə edilir. Bu bir tərəfdən pratürk və qədim türk əlamətlərinin qismən saxlanması ilə, digər tərəfdən dilin ilkin, yaxud köklü formalarının dəyişməsi ilə özünü göstərir. Əslində M.Kaşğari də bu fonetik fərqlənmələri "Divan"da "türk" adlandırdığı tayfalarla oğuzların dili arasında bir-birinə qarşı duran fərqləndirici əlamətlər kimi verib (4, 67).

Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhət kimi fonetik fərqlər oğuz və qıpçaq kontekstində müqayisəli şəkildə araşdırıldıqda məlum olur ki, əksər hallarda oğuz və qıpçaq dialektlərinə aid ünsürlər arasında kəskin sərhəd qoymaq olmur. Oğuz və qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərində ortaq element kimi paralel şəkildə işlənən səslərdə fonetik fərqlənmələrin olması da müşahidə olunur. Məsələn, oğuz dil qrupunda işlənən "d" səsi ilə başlayan sözlərin qıpçaqlarda "t" səsi ilə əvəzlənməsi baş verir:

dağılmaq-tağılmaq, davuk-taruk, davar-tavar, dörd-tört, daş-taş, dağ-tağ, dolu-tolu, döşəmək-töşəmək, daramaq-taramaq və s. (6, 56).

Fonetik hadisə olan dissimilyasiya hadisəsinə görə də eyni cinsdən olan iki səsdən biri fərqli başqa səslə əvəz olunur. Dissimilyasiya təsir istiqamətinə görə irəli və geri olur. İrəli dissimilyasiyada eynicinsli səslərdən ikincisi başqa səsə çevrilir. Bu növə bir sıra türk dialektlərində rast gəlmək olur: tatar dilinin mişar dialektində zorlak, zırrak, zorba və s. Geri dissimilyasiyada eynicinsli səslərdən birincisi başqa səslə əvəz olunur: Azərbaycan dialektlərindən Qazax, Tovuz, Ağsu, Borçalı şivələrində (muldar,ülkər), Muğan (lərdivan) və s. (7, 84). Fonetik hadisənin bu növünə türk danışiq dilində də təsadüf olunur: ejdat ecdat, tejdit tecdit və s.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, Icild. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Azərneşr, 1994.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979.
4. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
5. Səmədova K. Şimal-Qərb qrupu dialektlərinin fonetikasi. Bakı, ADPU, 2018.

6. Səmədova K. Qırçaq qrupu türk dillərinin ortaq elementləri. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal №1. Bakı, 2017.
7. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi Nəşr, 2019.
8. Исмаилова М. Характеристика сингармонизма в огузско-кыпчакских диалектах и их интеграция в другие тюркские диалекты. Бюллетень науки практики. Т.5.№3 (март) 2019. Тюмень.
9. Ergin M. Azeri Türkcəsi. 2.baskı, İstanbul, 1981.
10. Кыпчакские элементы в азербайджанском языке//Исследования по грамматике и лексике тюркских языков.Ташкент, 1969.
11. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili.Bakı, API nəşriyyatı, 1959.

Oğuz-qıpçaq dialektlərində ahəng qanununun səciyyəvi xüsusiyyətləri və digər türk dialektlərinə inteqrasiyası

Türk dilləri dialektlərinin öyrənilməsində uzun müddət bir ənənə dərin kök salmışdır. Bu türk dilləri dialektlərinin bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə, əsasən bir dilin dialektlərinin geniş şəkildə öyrənilməsi istiqamətində aparılması istiqamətində olmuşdur. Adətən bu bir bölgənin dialektləri əsasında, dilin dialektlərinin ədəbi dillə müqayisəli şəkildə, ya da həmin dilin başqa dialektlərinə təsiri səviyyəsində öyrənilmişdir. Müasir dövrümüzdə zənnimizcə, dialektoloji tədqiqatların bu istiqamətdə aparılması qənaətbəxş deyil, çünki türk dilləri dialektlərini bir dilin dialektlərinin qarşılıqlı münasibəti, təsiri səviyyəsində, yəni başqa türk dilləri dialektlərindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək yüksək elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaları yalnız dialektlərin öyrənilməsinin başlanğıc mərhələsi hesab etmək olar. Dilin tarixini öyrənmək istiqamətində aparılan istənilən tədqiqat tələb edir ki, araşdırmalar bir dilin hüdudlarını aşaraq ya bir dil qrupu, ya da ümumən dilin mənsub olduğu, yaxud onlardan ən yaxın olan dil qrupları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilsin. Bir dilin dialektlərini təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək o zaman mümkündür ki, tədqiqatçı sadəcə müəyyən dil faktlarını şərh etməklə məşğuldur. Lakin toplanmış materiallar əsasında hər hansı nəticəyə gəlmək, eyni zamanda türk dilləri dialektlərində diferensiasiya və inteqrasiya məsələlərini nəzərdən keçirmək istərkən istər-

istəməz başqa türk dillərinin dialekt materiallarına müraciət etmək lazım gəlir. Bu məsələ dialekt leksikasını hərtərəfli öyrənməyi tələb edir.

Türk dillərinə aid dialektoloji araşdırmalarda leksik materialın öyrənilməsində maraqlı leksik və morfoloji xüsusiyyətlər üzə çıxır. Lakin dildə dialekt leksikasının təhlilinə keçməzdən əvvəl sözlərin mühüm fonetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onları morfoloji cəhətdən qruplaşdıraraq elmi-nəzəri baxımdan təhlil etmək ehtiyacı hiss olunur. Bu baxımdan iltisafı dillər arasında olan türk dillərində ahəng qanunu aparıcı fonetik qanun kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Türk dillərinin ən spesifik xüsusiyyətlərindən biri saıtlərin ahəngi (sinharmonizm), həm də türk dillərinin aparıcı fonetik-morfoloji qanunudur. Türk dillərinə aid olan bu qanun dilçilikdə müxtəlif terminlərlə: “sinharmonizm” (Ə.Şərif), səs uyuşması qanunu (B.Çobanzadə), ahəng qanunu (Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, A.Axundov), eləcə də “saıtlərin harmoniyası” adlandırılmışdır. Lakin ənənəvi olaraq Azərbaycan dilçiliyində “ahəng qanunu” termininə üstünlük verilir. Türkologiyada “ahəngi qanunu” termini kimi daha çox saıtlər ahəngindən danışılrsa da, türk dillərində fonetik qanun olan ahəng qanunu kimi saıtlər ahəngi, saıtlərlə samitlər ahəngi və samitlər ahəngi nəzərdə tutulur.

Sait, samit səsləri əhatə edən ahəng qanununda ilk saıtl səs həlledici hesab olunur, yəni birinci hecadakı dılarxası (qalın)və ya dilönü (incə) saıtl sonrakı hecalarda məxrəc (artikulyasiya) baxımından eynicinsli (uyğun) səslərin

işlənməsinə tələb edir. Bu da saitlərin bir-birini izləməsi, uyuşmasıdır: Qarı, yağ, darı, üzüm, üzük, quru və s. Əslində saitlərlə samitlərin ahəngində də incə saitlərlə bir hecədə işlənən bütün samitlər incə, qalın saitlərlə bir hecədə işlənən samitlər isə qalın olur. Bu mənada tükologiyada ahəng qanunu kimi saitlər ahənginin nəzərdə tutulması doğrudur. F.Kazımovun da bu barədə fikri belədir ki, sözün qalın və ya incə tələffüz edilməsində saitlər təyin edən, samitlər təyin olunan vəzifələrini yerinə yetirir (8, 92).

Türkologiyada sait ahəngindən danışanlar müəyyən dərəcədə haqlıdır. Çünki qalın və incə saitlər öz məxrəcindəki samitləri də öz təsiri altına alaraq onların qalın və ya incələşməsinə tələb edir.

Azərbaycan dilində saitlərlə samitlərin ahənginə görə, incə saitlərlə bir hecədə işlənən bütün samitlər incə, qalın saitlərlə bir hecədə işlənən samitlər isə qalın olur: nənələrdən, bibilərin, analardan, odunçuluq, əkinçilik (2, 216).

F.Cəlilov da ahəng qanununda saitlər ahəngini əsas götürür. O, saitlərlə samitlərin və samitlərin ahəngini kombinator dəyişmələr kimi uyuşma qanunu ilə (ahəng qanunu) eyni ölçülərlə təqdim etməyi doğru hesab etmir. Çünki sait uyuşması qanunu türk dillərinin səs quruluşunda dərin iz buraxmış, nəticədə iki harmonik model yaranmışdır. Uyuşma qanununun bu iki harmonik model (qalın // incə qarşılaşdırması) üzərində qurulması pratürkdə sait sisteminin təşəkkülü, formalaşmasında aparıcı xətt olmuşdur (5, 60).

Türk dillərində ahəng qanunu çox qədim tarixə malikdir. Bu qanun hələ pratürk dövründə formalaşmışdır və qədim türk abidələrində yazıların oxunmasında şifrə ahəng qanunu olmuşdur.

Orxon-Yenisey yazılı abidələrində ahəng qanunu -saitlərin ahəngi mühüm fonetik hadisə kimi həqiqətən “dəmir qanun” rolunu oynayır. Qədim türk (Yenisey-Orxon) yazılı abidələrinin tədqiqatçısı Ə.Şükürlü göstərir ki, abidələrdə ön damaq (e-ə, ö, ü, i) və arxa damaq (a, ı, o, u) saitlərinin bir söz daxilində keyfiyyətə bir-birini izləməsi diqqəti cəlb edir (4, 33). Məlumdur ki, qədim türk əlifbası ilə yazılan abidələrdə çox vaxt sait səsləri bildirən yazı işarələri söz daxilində ya tamamilə, ya da qismən öz əksini tapmamışdır. Bu zaman sözlərdə saitlərin bir-birini izləməsi, uyuşması hadisəsi haqqında danışmağın nə qədər real olduğu sual doğurur. Lakin qədim türk əlifbasında samit səsləri ifadə edən yazı işarələrinin bir qismi “incə” və “qalın” olaraq iki yerə ayrılır. Yəni abidələrdə sait səslər göstərilməsə də samit səslər qalın və incə saitlərlə yanaşı işlənməsinə görə istifadə olunurdu. Bu prinsiplə abidələrdəki sözlərin incə və ya qalın tələffüz formasını müəyyən etmək mümkün olur.

Abidələrdə işlədilən bütün sözləri qalın və incə saitlərin ahənginə görə iki yerə ayırmaq mümkündür. Bolmuş-olmuş, olurtım-oturdu, budun-xalq, kitan-qəbilə adı, tınla-dinlə (qalın saitlərin ahəngi); tenri-göy, səma, allah, tükəti-axıradək, esid-eşid, dinlə, kişi-adam, törü-hakimiyyət, bertim-verdim, özincə-özü (incə saitlərin ahəngi) (4, 17-29).

M.Kaşğari də türk dillərində ahəng qanununun ən xarakterik xüsusiyyətləri kimi saıtlərin ahəngi, saıtlərlə samıtlərin ahəngi, samıtlərlə samıtlərin ahəngini müəyyənləşdirib. Ahəng qanununun türk dillərində sonrakı taleyi çox müxtəlif olmuş, fərqli, fərdi səciyyəvi xüsusiyyətlər kəsb etmiş, onun yeni modelləri yaranmış (məsələn, qırğızcanın dodaq uyuşması kimi), bəzilərində isə ahəng qanunu (özbək dilində) getdikcə zəifləmişdir. Əslində özbək dilində ahəng qanununun itməsi daha çox dilxarici amillərlə bağlıdır və demək olar ki, bütün özbək dialektlərində ahəng qanunu gözlənilir. Türk dillərində ahəng qanununun möhkəmliyi və əhəmiyyəti barədə B.Çobanzadə yazırdı: “Uyuşma qanunu olmasa, iltisaqi dillərin sözlərini tələffüz etmək çox güc olurdu. Uyuşma qanunu sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam türkcə bir sözün harada başlayıb, harada bitdiyini təyin edə bilər” (3, 42).

Bütün türk dilləri üçün səciyyəvi olan saıtlərin ahəngi (sinharmonizm) özünü iki cəhətdən göstərir: damaq ahəngi; dodaq ahəngi.

Damaq ahəngi türk dillərinin əsasən hamısında gözlənilir. Yalnız özbək dilində (əksər şəkilçilərin ancaq qalın variantlarının olması), çuvaş dilində kəmiyyət (sem) və mənsubiyyət (III şəxs-e) şəkilçisinin ancaq incə variantlı olması, Tuva dilində yönlük halın ancaq (çe) variantının olması istisnadır.

Dodaq ahəngi isə bir qədər fərqli cəhətlərə malikdir, bütün türk dillərini əhatə etmir. Bəzi türk dillərində ancaq köklərdə, bəzilərində isə bütün sözdə özünü göstərir.

Qırğız, yakut, Altay dillərində dodaq ahəngi çox qüvvətli, Azərbaycan, kumuq, Tuva, türk, şor və başqird dillərində zəif, qalanlarında isə systemsiz şəkildə müşahidə olunur. Türk dillərində ahəng qanununun belə fərqli xüsusiyyətlər qazanmasının səbəbi müxtəlifdir, dildə mürəkkəb tarixi proseslər nəticəsində aparıcı koynenin yaranmasında iştirak edən türk qəbilə və tayfalarının, eləcə də bu prosesə öz təsirini göstərə bilən xarici etnik elementlərin (dilin tarixi-fonetik və tarixi-morfoloji təkamülünü göstərən), məsələn, özbək dilinə tacik dilinin təsiri, iştirakını əks etdirən dialekt materiallarının öyrənilməsi dilin diaxron və sinxron planda hərtərəfli öyrənilməsinə böyük kömək edir. Burada eyni zamanda dilin səs sistemində fonetik hadisə və qanunlarda dilxarici amillərin də təsiri özbək dilində olduğu kimi nəzərə alınmalıdır.

Bir dilin əsasında duran dialektlərin sistemli (aparıcı və ikinci dərəcəli dialektlərə əsasən) öyrənilməsi çoxdialektli milli dillərdə (məsələn, özbək, türkmən və s.) xüsusilə vacibdir. Dialektoloji araşdırmaların bu istiqamətdə aparılması dilin tarixi və müasir vəziyyətini əks etdirən dialekt və şivələrin tədqiqatdan kənar qalmamasını şərtləndirir. Eyni zamanda bu və digər türk dili dialektlərinə təsir göstərən digər türk dialektlərinin öyrənilməsini zəruri edir. Özbək dili mürəkkəb, çoxdialektli türk dillərindən biri hesab olunur və mövzu ilə bağlı burada maraqlı faktlar əldə etmək olar.

V.V.Reşetov yazır: “Özbək dilinin dialekt kompleksi öz mahiyyətinə görə Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarının

miniatur linqvistik xəritəsini əks etdirir” (9, 74). Bu baxımdan özbək dilinin tarixən formalaşmasında iştirak edən dialektlərin tədqiqi nəinki qohum dillərin, eləcə də qohum və qohum olmayan dillər arasında inteqrasiya məsələlərinin öyrənilməsinə zəngin material verir.

Özbək dilinin qıpçaq dialektində (Xarəzm şivəsində) katın// xatın, kamçı//xamçı (k səsi əvəzinə x-nın işlənməsinə baxmayaraq) cənubi Xarəzm şivəsində (borajax)) ahəng qanunu gözlənilir. Özbək dilində bir vaxtlar 9 sait səsli ahəng qanunu mövcud olub (11, 150).

Özbək eləcə də qaraqalpaq ədəbi dilində ahəng qanununun gözlənilməməsinin səbəbi isə başqadır.

Özbək, dilinin əsasında duran qıpçaq, oğuz və karluq-çiqil-uyğur şivələrində ahəng qanunu bu və ya digər dərəcədə gözlənilir. Özbək xalq dilinin formalaşmasında Orta Asiya və Qazaxıstan ərazisində mövcud olmuş üç dil birliyi iştirak etmişdir: 1. Qıpçaq, 2. Oğuz, 3. Karluq-çiqil-uyğur. Bu dialektlər ümumilikdə özbək dilinin tərkibində üç şivəni (qıpçaq, oğuz və karluq-çiqil-uyğur) əks etdirir. Bu şivələr inteqrasiya edərək dialekt vahidləri kimi özbək dilinin əsasında durur. Özbək dilinin oğuz və qıpçaq şivələrində u-ü, o-ö, ı-i, a-ə sait cütlüklərinin mövcudluğu sinharmonizmi qoruyur, yəni qıpçaq qrupu (qazax, qaraqalpaq, qırğız və s.) və oğuz qrupu (Azərbaycan, türkmən) dillərinə xas olan sait səslərin kök və şəkilçilərdə əvəzlənməsi qanununun inteqrasiyası özbək dili dialekt və şivələrində ahəng qanununun mövcudluğunu şərtləndirmişdir. Baxmayaraq ki, bir çox alimlər nəinki özbək ədəbi

dilində, eləcə də onun əsasında duran özbək şivələrində ahəng qanununun olmadığını iddia edirlər: “Özbək ədəbi dilinin əsasında duran aparıcı özbək şivələrində sözdə saitlər ahənginin gözlənilməməsi, eləcə də şəkilçilərdə arxasına və önsürə saitlərinin əvəzlənməsi olmadığı üçün ahəng qanunu yoxdur.” (10, 342). “Özbək dilində ahəng qanununun itməsi həm tacik dilinin təsiri, həm də ümumi qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərinin ancaq bir (qalın) variantının qəbul edilməsi ilə bağlıdır” (5, 259). V.V.Reşetov, Ş.Şaabduraxmanov və başqaları isə göstərir ki, özbək dilinin elə dialekti yoxdur ki, orada ahəng qanunu az və ya çox gözlənilməsin (9, 54; 149). Məsələn, kəpək, bezgək, kətmən, kaçı, kargə, xaybatlı, xayda, xəngəm, ırazı (manqıt dialekti) (13, 166). Elə isə Özbək ədəbi dilində ahəng qanununun itməsinin səbəbi nədir?

Məlum olur ki, özbək və qaraqalpaq ədəbi dilinin əsasında duran dialektlər müəyyən edilərkən fərqli yanaşmalar dilin sait fonem tərkibinin üç dəfə dəyişməsinə səbəb olmuşdur:

Birinci dəfə Özbəkistanda yazılı abidələrin ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçilərkən əsasında ahəng qanunu duran ayrı-ayrı qışlaq əhalisinin şivələri əsas götürülür və 9 sait qəbul edilir, özbək ədəbi dilini normalaşdıran iri iqtisadi, sənaye və mədəni mərkəzlərinin dili isə sıxışdırılır, çünki burada 9 sait səs və bununla əlaqədar ahəng qanunu yox idi. Sonra isə daha bir ifratçılığa vararaq başqa əks qərar, 5 sait fonem qəbul edilir. Hərçənd ki, heç bir özbək şivəsində bu qədər az sayda sait fonem

yoxdur. Nəhayət, özbək dilində 6 sait fonem müəyyən-
yənləşdirilir, lakin bu zaman bir spesifik özbək fonemi öz
hərfi ifadəsini tapmır.

Qaraqalpaq dilində 9-6-9 sait fonem müəyyən edilir. Qaraqalpaq dilçiləri isə özbək həmkarlarının ardınca yazılı abidələri latın qrafikalı əlifbadan rus əlifbasına köçürərkən daha qəribə qərar: 6 fonemli sait sistemi seçirlər. Lakin məlumdur ki, qaraqalpaq şivələrindən heç birində 6 saitlik sistem yoxdur və şivələrdə 8-9 sait fonem və ahəng qanunu mövcuddur (9, 60). Qaraqalpaq dilinin şimal dialektində dodaq ahəngi zəif, cənub dialektində güclüdür. Damaq ahəngi isə əsasən mühafizə olunur: ayşılarımızğa, aldırısıptı, töqinşilerimizqe, keltrisipti (13, 328). Belə vəziyyətinin yaranmasının səbəblərindən biri isə ədəbi dilin əsasında duran dialekt və şivələrin lazımi səviyyədə öyrənilməməsi olmuşdur. Özbək dilinin dilalekt sisteminin mürəkkəbliyi onun tədqiqində xüsusi diqqət tələb edir. Ona görə ayrı-ayrı türk dilləri dialektlərinin qohum dillərin dialektlərinə, məsələn, özbək dilinin qohum dillərə (uyğur, qazax, qırğız, türkmən), eləcə də qohum olmayan tacik və başqa İran dillərinə təsiri və ya əks təsiri ayrıca monoqrafik tədqiqat tələb edir. Qırğız dilinin dialekt sistemi özbək dili dialektləri qədər mürəkkəb və dolaşq olmasa da, qırğız dialektlərinin mənşəyi, təsnifi, qırğız ədəbi dilinə, ümumiyyətlə, bütövlükdə qırğızdilinin tarixinə, qırğız dialektlərinin qohum və qohum olmayan dillərə, onların dialektlərinə təsiri mübahisəli olmuşdur.

Qazax dilinin dialekt sistemi zəif olmuşdur. V.Reşetov, P.Melioranski hesab edirdilər ki, qazax dilinin dialektləri bir-birindən fərqlənmir. C.K.Kenesbayev, N.B.Karaşeva qazax dilində cüzi dialekt ayrılımaları olduğunu söyləmişlər (13, 320). Amma hər halda S.A.Amonjolov, N.T.Sauranbayev qazax dialektlərinin mövcudluğunu sübut etmişlər. Göründüyü kimi dialekt faktlarına etinasız münasibət, onların düzgün qiymətləndirilməməsi, yazılı abidələrin, dilin tarixi və müasir aspektdə öyrənilməsində qüsuralara yol açır.

1. Qıpçaq – ağız > avuz (ağız); yığın > djıyın, (yığın); teqdi > tiydi (o toxundu); siqir > siyir (inək); eqip (əkin), çığın (çixın); sakıl > sarı (sarı); kiçik > kiçi (kiçik); ayvan > xayvan (eyvan); djaman > yaman (piş, yaman); kelatığan (gələn) // keletin (qazax dilində) (13, 259).

2. Özbək dilinin oğuz şivələrində ahəng qanunu özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Bu şivələrin səciyyələndirən xüsusi əlamətdar xüsusiyyətləri olsa da ahəng qanunu mühafizə olunur: tərəf uruğ (uyğur), taroğ (daraq), ortoğ (yoldaş), kışloqlıq/kışloğlığ (Daşkənd), kulluq (bir günlük).

3. Karluq-çiqil-uyğur şivələri şəhər və səhəratrafi ləhcələri əhatə edir ki, bu da vahid dialekt kompleksi təşkil edir. Bu dialekt vahidlərinin formalaşması XI əsr qaraxanidlər hərəkəti ilə əlaqədardır: Uruğ, tərəf/tərbək, tokta/toxta (dayan), toksan/toxsan (doxsan), Daşkənd: taroğ (daraq), ortoğ (yoldaş), kandağ/kandak (necə), andağ/andak (belə)

Namanqa, Daşkənd, Uyğur: toxta/tokta (dayan), toxsan/toksan (doxsan), baxtuk/baktuk (biz baxdıq), andağ/andak (belə), uruğ (cinc),

Türk dillərinin tarixini, inkişaf mərhələlərini, dillərin bir-birinə qarşılıqlı inteqrasiyası prosesini öyrənmək üçün ümumən dilin mənsub olduğu dil ailəsinin, yaxud daha yaxın dil qrupu (məsələn, oğuz qrupu və ya oğuz və qırçaq qrupu) türk dillərinin, onların isə öz növbəsində, məsələn, karluq-uyğur qrupu və ya başqa türk dillərinə təsirinin dialektlər əsasında müqayisəli tədqiqi daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan verir. Zənnimizcə, müasir dövrünüzdə türkoloji dilçilikdə tədqiqatların bu şəkildə aparılması olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
2. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. Bakı, Maarif, 1984.
3. Çobanzadə B. Türk qrameri. Bakı, 1930.
4. Şükürlü Ə.Ç., Məhərrəmov A.M. Qədim Türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, APU, 1976.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988.
6. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017.
7. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.
8. Кязимов Ф. Принципы сингармонизма в азербайджанском языке. Известия АН СССР ОЛЯ. 1954, т. XIII, вып. 1.

9. Решетов В.В. Монографическое изучение диалектов. Вопросы диалектологии тюркских языков. II т. Баку, АН Азербайджанской ССР, 1960.
10. Решетов В.В. Узбекский язык. Тюркские языки. II т. Москва, Наука, 1966.
11. Шаабдурахманов Ш. Узбекский литературный язык и его влияние языков. II т. Баку, АН Азербайджанской ССР, 1960.
12. Узбекский язык // Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.
13. Тюркские языки. II т. Москва, Наука, 1966.

Türk dilləri və dialektlərində leksik-semantik inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri

Məlumdur ki, bütün türk dillərinə inteqrasiya etmiş çoxlu sayda türkmənşəli ümumi leksik elementlər mövcuddur. Buna görə türk dilləri və dialektlərində leksik diferensiasiya və inteqrasiya məsələləri semantik diferensiasiya və inteqrasiya ilə sıx əlaqədə araşdırılmalıdır. Belə ki, türk dillərində diferensiasiya və inteqrasiya yalnız onların leksikasında deyil, eyni zamanda semantikasında da müşahidə olunur, yəni məsələ müəyyən bir sözün hər hansı konkret bir dildə və ya dil arealında mövcud olub-olmaması ilə deyil, eyni zamanda sözün semantikasında olan eynilik əsasında da tədqiqata cəlb olunmalıdır. Çünki bir dil ailəsi, ya da bütün türk dilləri üçün formaca eyni olan leksik vahid semantik cəhətdən türk dillərində və ya dialektlərində fərqli mənalara malik ola bilər. Məsələn, fərqli fonetik variantlarda demək olar ki, bütün türk dillərində müşahidə olunan leksik vahidlər mövcuddur. Bu sözlərə əsasən türk dilləri vahiddir. Lakin bu yalnız formal leksik cəhətdir. Semantik cəhətdən isə bu sözlər türk dillərini müəyyən dil ailələrinə bölür.

Müasir türk dilləri fərqləndirici əlamətlərə malikdir. Bu daha çox dil ailələrinin müqayisəsi zamanı hiss olunur. F.Q.İsxaqov öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlmişdir ki, az miqdarda insanın bədən üzvlərinin adları müasir türk dilləri üçün eynidir. Hətta göz sözünə görə türk dillərini iki qrupa bölmək olar (1, 9-10). Bu sahədə dəqiq areal tədqiqatlar aparılmasa da, hər halda ayrı-ayrı tədqiqatlardan belə yekdil

qərara gəldiyi görünür. Bu istiqamətdə xüsusi tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac var. Türk dillərində leksik vahidləri qəbul olunmuş geniş işləkliyə malik qruplar əsasında tədqiqata cəlb etmək səmərəli nəticələr verə bilər. Məsələn, F. Zeynalov qədim türk leksikasını şərti olaraq üç qrupda birləşdirir: 1) ad bildirən sözlər; 2) əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər; 3) hərəkət bildirən sözlər (2, 39).

Türk dillərində ümumi leksik vahidlər çoxdur və türk dilləri üçün ümumi inteqrasiya etmiş leksik vahidləri bu qrup üzrə tədqiqata cəlb etmək, əlbəttə, işi asanlaşdırar. Buna görə türk dilləri üçün ümumi olan leksik vahidləri: isimlər: insan və heyvanların bədən üzvlərinin adları, qohumluq terminləri, əsas təbiət hadisələri, su hövzələri adları, ay, gün, il adları və rəngarəng xüsusi isimlər; şəxs, işarə və bəzi sual əvəzlilikləri; sadə saylar: kəmiyyət vahidlərinin adları: min, yüz (onluq saylarda bəzi türk dilləri qruplarında fərqlər mövcuddur); adların rəngarəng əlamət və keyfiyyətini bildirən sözlər, sifətlər; feillərdə: əsas hal və hərəkət feilləri, bəzi hiss, qavrama və nitq feilləri və s. kimi qruplaşdıraraq tədqiqata cəlb etmək məqsəduyğundur. Kəmiyyətə görə sadalanan söz qrupları ümumi lüğət fondunda o qədər də çox deyil, lakin onların gündəlik nitqdə və dildə işlənmə tezliyi yüksəkdir. İnteqrasiya nəticəsində müəyyən fonetik fərqlənmələrlə bütün türk dillərində işlənen bu sözlər hər kəsə öz dilində digər türk dilində danışanlarla ünsiyyət zamanı bir-birini başa düşməyə imkan verir. Bununla belə türk dillərinin öz aralarında leksik-semantik cəhətdən son dərəcə yaxınlığı iddiasını irəli sürmək doğru olmaz. Bu fikir

əvvəllər formalaşmış belə bir fikirdən qaynaqlanır ki, bütün türk dilləri türk dilinin dialekt və şivələridir. Halbuki artıq çoxdan qəbul olunub ki, Ön Asiya – Azərbaycan ulu dilin protodillərə parçalandığı, ilk miqrasiyaların çıxış nöqtəsi, dialekt parçalanmalarının başlandığı ərazidir (8, 6). Digər tərəfdən Azərbaycan və Türkiyə türkoloqları bu fikrin yanlış olduğunu çoxdan söyləmişlər. M.Erginin “Azəri sahəsi dil coğrafiyası baxımından Doğu Anadolu, Güney Qafqasıya və Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük və İraq-Suriya türkləri bölgələrini içinə alır” (9, 8); F.Köprülünün “Şərqi Anadolu azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahədir” (10, 35) və bir çox başqalarının fikirləri “türk dilləri türk dilinin dialekt və şivələridir” müddəasını tamamilə təkzib edir. Tarixin müəyyən dövründə ümumi olan leksik vahidlər həm Azərbaycan dilinin dialektlərində, həm də türk dili dialektlərində qorunub saxlanmış, eyni zamanda türk ədəbi dilinə inteqrasiya edərək ortaqlı sözlər şəklində özünü göstərir. Türk dillərinin leksikasına aid ayrıca tədqiqat aparan K. Musayev belə qənaətə gəlmişdir ki, türk dilləri leksikası Azərbaycan dialekt və şivəsində daha çox saxlanmışdır ki, burada türk abidələri və başqa türk dilləri üçün səciyyəvi olan qədim sözlər var (3,70).

Altayşünaslıq nəzəriyyəsinin tərəfdarları da ilk növbədə bu dillərin leksik tərkibində özünü göstərən müştərək sözlərə (qismən də fonetik və qrammatik əlamətlərə) əsaslanırlar. Altay dillərinin qohumluğunu sübut üçün gətirilən faktların bir qismi zahiri oxşayış, tipoloji uyğunluqla bağlıdırsa, böyük bir qismi leksik tərkibdə özünü

göstərən leksik paralellərlə bağlıdır. Leksik tərkibdə özünü göstərən bu uyğunluq daha çox ictimai-siyasi səciyyə daşıyan söz və terminlərdə, məişətdə, kənd təsərrüfatında və s. bu qəbildən olan sahələrlə bağlı sözlərdə özünü göstərməkdədir (2, 30).

Müasir türk dilləri ailələrinin leksik tərkibi özünün əsas mənbəsi kimi: 1) ümumtürk fondu və ondan törəmə; 2) türk mənşəli olmayan fond və ondan törəmə şəkilində qruplaşdırılır. Müəyyən bir leksik vahidin yazılı abidlərdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, dialekt və şivələrdə saxlanması isə bu sözün tarixən, məsələn, Azərbaycan dilinə mənsubluğunu sübut edir. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası öz inkişafında müəyyən dəyişikliklərə də uğramışdır. Məsələn, bir qisim sözlərin semantikasında dəyişiklik əmələ gəlmişdir. Bu dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar baş vermişdir.

Nəzəri cəhətdən ehtimal etmək olar ki, ağac, ev və vəhşi heyvan adları kimi leksik qruplar türk dillərində inteqrasiya olan sözlərdir. Lakin müşahidələr göstərir ki, bu leksik qrupların formalaşması türk dillərində mürəkkəb yol keçmişdir ki, bu özünü həmin sözlərin coğrafiyasında göstərir. Məsələn, bir sıra türk xalqlarının məskunlaşdığı şimal yarımkürəsindəki ağac və kol adları bütün türk dilləri üçün müəyyən istisnalarla ümumdür: tozağacı (береза) - k ayın (qırğız, qazax, qaraqalpaq, Altay); k ayın (tatar, başkir, kumık, qaraçay-balkar, Krım tatar); *kayın* (özbək); *k eyin* (uyğur); *qayın* (Azərbaycan, türkmən); *xazın* (xakas); *xadın* (tuva); *xatın* (yakut); *xuran* (çuvaş). Türk dilində bu söz semantik dəyişikliyə uğrayaraq *buk* mənasını ifadə edir.

M.Kaşğarlı türk dillərinin fonetik təsnifatını verərkən bu sözdən istifadə etmişdir. Bu fakt sübut edir ki, M.Kaşğarlı dövründə bu söz türk dilləri üçün ümumi olmuşdur. *Qayın* sözünün moңqol, buryat, kalmık dilində və dialektlərində paralelləri mövcuddur: xusan // xusun; xuhan // xuhun; xusm // xusun.

Türk dillərində inteqrasiya edən sözlərdən biri də *alma* sözüdür. Sibir türklərindən olan xakas, tuva və yakut dili istisna olmaqla, bütün türk dillərində bu meyvənin yetişdiyi ağac alma ağacı, meyvəsi *alma* adlanır. Yalnız bəzi türk dillərində *alma* sözündə fonetik fərqlənmələr müşahidə olunur: (*elma* (türkmən), *ulma* (çuvaş), *olma* (özbək)). M.Kaşğarlı *alma* sözünün oğuz sözü olduğunu qeyd edir, türklər isə ona *almıla* deyir (M.Kaşğarlı, I, 150).

Azərbaycan dilində meşə məfhumunun ifadəsi üçün əsas etibarilə *meşə* sözü işlədilir. Azərbaycan dili ilə eyni bir qrupa daxil olan türk və qaqauz dillərində meşə sözü fərqli semantik mənada işlənir, palıd mənasını verir. Lakin dilimizdə *meşə* anlayışının ifadəsi üçün *orman* sözünə də təsadüf edilir. Türk dillərinin çoxunda meşə məfhumu *orman* sözü ilə ifadə olunur. K.M.Musayev *orman* sözünün qıpçaqlara məxsus söz olduğunu söyləyir. Azərbaycan ədəbi dilində *orman*, *ormanlı*, *ormanlıq* sözləri ümumişlək olmasa da, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənmişdir: *Alan sabah turmuşsan, ağ ormana girmişsən*. Z.İ. Yampolski göstərir ki, eradan əvvəlki əsrlərdə yaşamış elamlıların dilində *meşə* sözü müasir dilimizdəki mənanı daşımışdır (11, 61-69). Bu söz orfoqrafiya lüğətlərimizdə də qeydə alınmışdır.

E.Əzizov bu fakta əsaslanaraq *meşə* sözünün işlənmə tarixinin qədim, *orman* sözünün nisbətən yeni olduğunu qeyd edir (4, 207). O göstərir ki, çox güman ki, *orman* sözü Azərbaycan ərazisinə sonralar gəlmiş türk tayfalarının dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Yakut dilində *meşə* sözü müəyyən fonetik fərqlənmə ilə *mas* şəklində işlənir və ağac mənasını bildirir. Altay dilinin teleut dialektində *anaş* ağac mənasını bildirir.

Türk dillərində müəyyən fonetik fərqlərlə (ağac, aaç, ağaş, ağaç, ıyaş, jığaç) geniş şəkildə işlənən sözlərdən biri də *ağac* sözüdür. Bu söz türk dillərində həm inkişafda olan bitki; kəsilmiş; ağac material; həm də bu materialdan hazırlanan əşya mənasında geniş işlənir. Sözün *ağac//ağaç* fonetik forması türk dillərində daha qədim hesab olunur və qədim türk abidələrində rast gəlinir. Türk dillərinin demək olar ki, hamısında fərqli fonetik variantlarda işlənən (3, 72) *terek* sözü öz semantik zənginliyi ilə diqqət cəlb edən *ağac* sözündən fərqli olaraq yalnız inkişafda olan ağac mənasını bildirir və bu mənada lokal şəkildə işlənir.

Türk dillərində bir çox heyvan adları da areallara görə bölünüb. *Qoyun* sözü türk dillərini birləşdirən söz sırasına daxildir və işlənmə dairəsinə görə türk dillərini üç areala bölür. Bütün müasir türk dillərində müəyyən cüzi fonetik fərqlənmələrlə k oy (qazax, qaraqalpak, qırğız, uyğur, qaraçay-balkar, kumık, Krım-tatarları), k oy (özbək), k uy (xakas), xoy (tuva) işlənir.

Oğuz türklərində - türkmən və Azərbaycan - qoyun; türk, qaqauz - *koyun* işlənir. K.M. Musayev *koy* sözünün

oğuz qrupu türk dillərində morfoloji artımla qoyun şəklində işləndiyini göstərir. Lakin bu hadisəyə leksik diferensiasiya və ya ayrıca leksik areal kimi baxmaq olmaz. O bu hadisəni həmin leksik vahidin – *un* hissəsini artıq morfoloji areal və ya morfoloji diferensiasiyası kimi qiymətləndirir: *qoyun* (türkmən, Azərbaycan), *koyun* (türk, qaqauz) (5,143). A.M.Şerbak *-un* elementini vaxtilə kiçiltmə mənası bildirən morfem kimi qiymətləndirmişdir (7, 110). Volqaboyu türk dillərində ümumtürk *k oy* sözü sarık (tatar), harık (başkir), surax (çuvaş) sözləri ilə sıxışdırılaraq ayrıca qrup təşkil edir. Eyni zamanda tatar və başkir dillərində sinonim kimi ümumtürk sözü işlənir, lakin dar mənada *qoyun quyruğu* mənasında.

Heyvan adı olan *inək* sözü də türk dillərində tarixən qarşılıqlı təsir nəticəsində dörd areala bölünür: qıpçaq dilləri; sibir və cənub-qərb; qərbi qıpçaq; Altay və qırğız dilləri. Qıpçaq dillərinin geniş arealında: *sıyır* qazax, qaraqalpaq, noqay, tatar dillərində; hıyır (başkir) və bir çox əlamətlərinə görə bu dil arealından fərqlənsə də, ona yaxın qonşu türk xalqlarında *siqir* (özbək), *siyir* (uyğur), *sığır* (türkmən), *sur* (qaqauz) şəklində işlənir. *İyneq* sözünün fərqli fonetik variantlarla işləndiyi *inek* (türkmən, qaqauz), *inək* (Azərbaycan), *inax* (yakut), *yene* (çuvaş). Qərbi qıpçaq qrupu türk dillərində isə - *iynek*//*sıyır* (qaraçay-balkar), *iynek*//*sığır* (Kırım-tatar), *sıyır*//*iynek* (kumık); *uy* (Altay və qırğız). Qədim türk abidələrində onlardan yalnız ikisi işlək olmuşdur: *inek*, *uz*. *Sığır* sözü Azərbaycan dialektlərində

işlənilir. *Sığırçı* Qazax, Şəmki, Qax şivələrində *naxırçı* mənalarında işlənilir.

Türk dillərinin qarşılıqlı tarixi əlaqələrini bərpa etmək üçün onların müasir türk dilləri və dialektlərində, bədi əsərlərdə, eləcə də atalar sözləri, frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənmə mənası, digər sözlərlə əlaqəli şəkildə işlənmə imkanları nəzərə alınaraq öyrənilməlidir.

Türköloji tədqiqatlardan məlum olur ki, türk dillərinin qrammatik yaxınlığı onların müqayisəli-tarixi qrammatikasının yaranmasını çətinləşdirir. Hind-Avropa dillərinin qrammatikasındakı dərin ayrılımlar, fərqlər isə bu dillərdə müqayisəli-tarixi metodun uğurlu tətbiqini şərtləndirir. Belə aydın olur ki, qrammatika sahəsində bir-birinə çox yaxın olan qohum dillərdə qrammatik münasibətlərin tarixi mənzərəsini müəyyən etmək çox çətinidir. Tədqiqatdan məlum olur ki, türk dillərində leksik-semantik ayrılımlar fonetik və qrammatik ayrılımlardan daha çoxdur. Bu isə türk dillərində leksik-semantik münasibətlərin tarixi mənzərəsini kifayət qədər əks etdirir və türk dillərinin tarixini öyrənməyin əhəmiyyətinin vacibliyini göstərir. Qohum dillərdə leksik-semantik proseslərin müqayisəli və tarixi-müqayisəli aspektdə öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatların uğurlu olması üçün bu prosesdə eynilik və ayrılma üzvi şəkildə uyğunlaşdırılır. Eynilik leksik-semantik prosesin inkişaf istiqamətini, ayrılma isə tarixi ardıcılığını, hərəkət və təşəkkülünü müəyyən etməyə imkan verir. Türk dilləri leksikasının müqayisəli tədqiqi göstərir ki, leksik əlamətə görə geniş əhatəli dillərin mərkəzi qrupunu və

onunla kontaktda olan digər türk dillərini müəyyən etmək olar. Aparılan araşdırmalar türk dilləri arasında oğuz və qıpçaq dillərinin mərkəzi rol oynadığını göstərir.

Türk dillərində leksik-semantik diferensiasiya və inteqrasiya məsələlərinin tədqiqi nəinki türkologiya üçün, eyni zamanda dilçiliyin bir çox sahələrində açıq qalan məsələlərin həllində önəmli rol oynayır. Leksik-semantik diferensiasiya və inteqrasiya hələ də Altayşunaslıq nəzəriyyəsində mübahisəli qalan ilkin miqrasiyaların, ilk dialekt parçalanmalarının istiqaməti, türk dilləri ilə qohum olan və ya onunla sıx kontaktda olan dillərin müəyyən olunmasında, eləcə də bu nəzəriyyənin nüvəsini təşkil edən leksik vahidlərin eyniliyi əsasında izah olunmasının düzgün və ya yanlış olduğunun aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков. ИСГТЯ, IV, СТР. 9-10.
2. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Dərslik. Bakı, Maarif, 1981.
3. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, Наука, 1984.70
4. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
5. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. Западнокыпчакская группа. Москва, Наука, 1975.

6. Тенишев Э.Р. Глаголы движение. – Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.
7. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. – Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961. 110
8. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Maarif, 2003.
9. Ergin M. Azeri Türkcəsi.II. Baskı, İstanbul. 1981.
10. Köprülü F. Azeri// (İslam Ansiklopedisi) II cild. İstanbul.1970.
11. Ямпольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР, №8. 1955, с.61-69.

AZƏRBAYCAN DİLİ DIALEKTLƏRİNİN TÜRK ƏDƏBİ DİLİNƏ VƏ DIALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Türk dillərinin dialektlərinə aid tədqiqatlar əsasən bir dilin dialektlərinin geniş şəkildə öyrənilməsi məsələni; dilin dialektlərinin ədəbi dillə müqayisəli şəkildə, ya da dilin başqa dialektlərinə təsiri istiqamətində aparılır. Dialektoloji tədqiqatların bu istiqamətdə aparılması qənaətbəxş deyil. Bu məsələ müasir dialektologiyanın qarşısında aktual problem kimi durur. Çünki türk dillərinin dialektlərinin bir dilin dialektlərinin qarşılıqlı münasibəti, təsiri səviyyəsində, başqa türk dilləri dialektlərindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək yüksək elmi nəticələr əldə etməyə imkan vermir. Bu istiqamətdə araşdırmalar yalnız dialektlərin öyrənilməsinin başlanğıc mərhələsində effektivdir.

Dilin tarixini öyrənmək istiqamətində aparılan istənilən tədqiqat tələb edir ki, araşdırmalar bir dilin həududlarını aşaraq bir dil ailəsi, yaxud ümumən dilin mənsub olduğu, yaxud onlardan ən yaxın olan dil qrupları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilsin. Bir dilin dialektlərini təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək o zaman mümkündür ki, tədqiqatçı sadəcə dil faktlarını şərh etməklə məşğuldur. Toplanmış materiallar əsasında hər hansı nəticəyə gəlmək istərkən istər-istəməz başqa türk dillərinin dialekt materiallarına müraciət etmək lazım gəlir. Çünki tarixən ictimai münasibətlərin, sərhədlərin dəyişməsinə, fərqli cəmiyyətlərin yaranmasına qarşı vaxtilə ümumi olan dil əlamətləri dialekt səviyyəsində dayanıqlı olmuş, özünü qoruyub

saxlamışdır. Ona görə ilkin miqrasiyaların istiqamətini müəyyən etmək üçün və geri miqrasiyaların yerli dialektlərə nə dərəcədə təsir etdiyini öyrənmək üçün başqa türk dillərinin dialekt materiallarından istifadə etmədən, daha çətin nəzəri məsələlər barədə fikir mübadiləsi aparmadan türk dilləri dialektləri barədə ümumiləşmiş mülahizə yürütmək mənasızdır.

Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə müqayisəsinin əsasını dialektlər təşkil edir. Türk dillərinin dialektlərini bu və ya digər cəhətdən araşdırarkən istər-istəməz dialektlər, şivələr arasında fərqlərlə yanaşı, eyni zamanda dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqləri, bir-birinə inteqrasiyasını və s. aşkarlamaq zərurəti yaranır. Dialektlər zəngin və dəyərli leksik qat kimi dilimizin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edir. Dialektlər ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri olsa da ondan fərqlənir və dil tarixinin öyrənilməsində açar rolunu oynayır. Dialektlər ədəbi dilin tarixi inkişaf yolunu izləyərək Azərbaycan dilinin təşəkkülündə aparıcı rol oynamış qədim tayfaların dil xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin qonşu xalqların dillərinə təsirini, digər türk dilləri arasındakı mövqeyini, uyğun və fərqli dil elementlərini, ədəbi, eləcə də digər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyasını, tarixi funksiyasını, müəyyən etmək üçün dilin lüğət tərkibində başlıca yer tutur.

Azərbaycan dili aid olduğu türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunda mərkəzi mövqe tutur. Artıq IX-XII əsrlərdə Azərbaycan yazılı ədəbi dili tam şəkildə təşəkkül taparaq geniş nüfuz dairəsinə malik idi. Həsənoğlunun şeirinə

nəzirələr yazılaraq təsiri bütün Azərbaycan, Anadolu və Misirə qədər yayılmışdı.

IX-XII əsrlərdə hətta Dərbənd, Tehran, Bağdad və Şərqi Anadolu dairəsində ümumiləşmiş şəkildə işlədilən dil demək olar ki, vahid türk-Azərbaycan dili idi və uzun müddət türkmənlər arasında da ədəbi dil kimi işlənmişdir. Müharrem Ergin Azərbaycan dilinin ümumişlək dil kimi istifadə dairəsini belə göstərir: “Azəri sahəsi dil coğrafiyası baxımından Doğu Anadolu, Güney Qafqasıya və Qafqaz Azərbaycanı, İran Azərbaycanı, Kərkük və İraq-Suriya türkləri bölgələrini içinə allr“ (7,8) . F.Köprülü də bu məsələ barədə öz fikrini bildirmişdir: “Şərqi Anadolu azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahədir” (8,35).

Azərbaycan türkcəsinin formalaşması prosesi türklərin ilkin vətəni Ön Asiyada aborigen türklərin hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana qayıdan türk tayfaları onları gücləndirmişdir. Azərbaycan dili tarixi inkişafında aparıcı oğuz ünsürlərini, qismən qıpçaq ünsürlərini qorumuş, özünəməxsus əlamətlər qazanmış, digər oğuz dillərindən (türk, türkmən, qaqaуз) fərqlənən müstəqil bir dil kimi inkişaf etmiş və Azərbaycan xalqının milli dili kimi formalaşmışdır.

Buna görə Azərbaycan və türk dillərini tarixi baxımdan müqayisə edərkən onlar arasında ümumilik, yaxınlıq daha çox hiss olunur. Lakin bu ərazilərdə Azərbaycan dilinin mövqeyi zəiflədikdən sonra (ərazilər Osmanlı dövləti tərəfindən fəth edildiyi üçün) dillər müstəqil inkişaf edərək onlarda müəyyən dəyişikliklər baş vermiş, fərqli xüsusiyyətlər yaranmışdır. Tarixin müəyyən dövründə ümumi olan

leksik vahidlər həm Azərbaycan dilinin dialektlərində, həm də türk dili dialektlərində qorunub saxlanmış, eyni zamanda türk ədəbi dilinə inteqrasiya edərək ortaq sözlər şəklində özünü göstərir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində şivə səviyyəsində işlənən bir sıra arxaizmlər Türkiyə türkcəsində ədəbi dil vahidi kimi səciyyəvidir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qərb şivələrində gəm, gəndi-gəndinə – öz-özünə; yoğurt - gatıg şəklində işlənən sözlər gem, kendi-kəndinə, yoğurt kimi Türkiyə türkcəsində işlənir.

Bundan əlavə, türk ədəbi dilində işlənən bir çox sözlər Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunmasa da dialektlərində rast gəlinir və bu sözlər əsasən, türkmənşəli sözlərdir: gəvəzə- çox danışan, baba- ata və s.

Bir çox tədqiqatçılar Azərbaycan ədəbi dili ilə türk dili arasında elə də böyük fərq olmadığını söyləmişlər. Yalnız uzun müddət ayrı- ayrılıqda müstəqil dil kimi fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan ədəbi dili ilə türk ədəbi dili arasında fərqli cəhətlər yaranmışdır. Bu xüsusiyyətlər müasir dövrümüzdə özünü həm fonetik, leksik, həm də morfoloji və sintaktik səviyyədə göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində *ə*, *x* səsləri türk dilində yoxdur. Maraqlıdır ki, *ə*, *q* səsləri yazıda əks olunmasa da, şifahi dildə danışmaq səsi kimi mövcuddur.

Azərbaycan dilində *x* samiti ilə başlayan və bitən sözlər türk dilində *h* və ya *k* samiti ilə, sözün ortasında isə həmin samitlərdən başqa *ş* samiti də işlənir.

Məsələn, *haber*<*xəbər*, *çok*<*çox*, *arşiv*<*arxiv*, *Arşimed*<*Arximed*.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türk dilində sözün əvvəlində *ı* saiti sərbəst işlənir. Məsələn, *ışık*<*işiq*, *irak*<*iraq*, *ısı*<*istilik*.

Azərbaycan dilində tarixən söz əvvəlində işlənən *y* samiti öz işləkliyini itirib, Türk dilində isə bəzi sözlərdə qədim *y* fonemi saxlanılmışdır. Məsələn, *yıldırım*<*ıldırım*, *yıldız*<*ulduz*, *yılkı*<*ilxı* və s. Əlbəttə, belə misalların sayını artırmaq olar. Azərbaycan dilində tarixən sözün əvvəlində işlənən *y* samitinin düşməsi ilə sözün əvvəlində *ı* saiti işlənmədiyini üçün türk dillərində dəmir qanuna çevrilmiş ahəng qanununun pozulması da (ıldırım, ilxı, işiq, ilan, ilğım və s.) özlüyündə maraqlı hadisədir. Bu nitq prosesində baş vermişdir. Məhz nitq dilin bütün yarusları üzrə onun vahidlərini realizə edir, funksionallaşdırır. Nitq özünün kollektiv və uzunmüddətli fəaliyyət ənənələrinə uyğun olaraq dildə normalaşma yaradır, bu normaları pozur və onu yenidən normaya çevirə bilir. Lakin sözün əvvəlində *ı* saitinin işlənməsinə Azərbaycan dialektlərində rast gəlinir: İrvam (qərb)- İbrahim, ılmanqı (Əştərək)- ılıq su və s. Türk və Azərbaycan ədəbi dillərində özünü göstərən ortaq fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, fonetik norma ilə bağlı fərqlilik dialekt və şivələrdə də özünü göstərir. Məsələn, *tezməx*^{1//} *tezdəməx*¹—*tələsmək*, *qaçmaq*; *çığnamax* — *tapdamaq*; *yengilməx*^{1//} *yenilməx*¹— *məğlub olmaq*; *eşməx*¹ // *eşmax*—*qazımaq*; *döşürməx*^{1//} *döyşürməx*¹ —*yığmaq*,

toplamaq; öləziməx¹// ölezimek // ölfezimek — zəifləmək, sönmək və s. (4,17).

Bu fərqlilik Azərbaycan və türk ədəbi dillərinin leksik qatında da özünü göstərir. Məsələn, müasir türk ədəbi dilində işlənən bir çox sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsadüf olunmur. Lakin bu sözlər dilin tarixini özündə qoruyub saxlayan leksik qatında-Azərbaycan dilinin müxtəlif dialektlərində rast gəlinir və bu dialekt sözlərin bir qismi ədəbi dili zənginləşdirən mənbə kimi Azərbaycan ədəbi dilində işlənir. Ədəbi dildə işlənən bu dialekt sözlərinin bir qismi termin səciyyəli olduğu, bir hissəsi isə daha geniş dairədə işləndiyi üçün ədəbi dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır:

Məsələn: **çamur** < *palçıq, lil, lehmə*; **qaysı** < *ərik*; **gəm** < *gem* (*yüyan*); **ağıl**<*yayda mal heyvanı saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış, üstü açıq yer*; **davar** < *xırdabuynuzlu mal-qara, qoyun-keçi*. Azərbaycan dilinin Təbriz dialektində **davar** “qoyun” mənasında (2,120), Türk ədəbi dilində isə “qoyun və keçinin ortaq adı, qoyun; qoyun və ya keçi sürüsü, qoyun sürüsü” mənalarında (10,637) işlənir.

Azərbaycan dilinin əksər şivələrində (Ağdam, Qazax, Borçalı, Şəki, Qax və s.) qardaş arvadlarına **elti** deyilir. Bəzi şivələrdə isə bu söz fonetik dəyişikliklə (Tovuz şivəsində) *r > l* əvəzlənməsi ilə **erti**; Quba, Xaçmaz şivələrində isə **ilti** şəkilində işlənir. Azərbaycan şivələrinin bir çoxunda işlənən bu söz türk ədəbi dilində eyni mənada **elti** şəklində işlənir. Əslində bu sözə Azərbaycan ədəbi

dilində də təsadüf olunur və türkmən dili üçün də səciyyəvidir.

Oymağ // oymax sözü Azərbaycan dilinin əksər şivələrində nəsil,tayfa mənasında (7,384); bəzilərində (Tovuz) ”kənd, oba”; bəzilərində isə (Qazax, Qarabağ şivələrində) ”bir neçə ailənin kənddən kənardə yaşadığı yer, kənd” mənasında işlənir. **Oymax** sözünə digər türk dillərində də rast gəlinir. Eyni zamanda türk ədəbi dilinə ”tayfa, qəbilə” mənasında inteqrasiya etmişdir.

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan , türk ,türkmən dillərində, dialektlərində işlənən ortaq sözlərin əksərən sonradan ədəbi dillərə də inteqrasiya etməsi sübut edir ki, bu sözlər eyni bir kökdən qidalanmış,yaxın ərəzilərə səpələnmiş türk tayfalarının dilində özünü qoruyub saxlamışdır.

Türk ədəbi dilinin və Azərbaycan dilinin dialekt leksikasını təşkil edən sözlərin mənşəyi məsələsi də diqqəti cəlb edir. Bu leksik vahidlərin əsas hissəsini türkmənşəli sözlər təşkil edir və türkmənşəli bu sözlər dilin qədim leksik qatına aiddir. Tarixilik baxımından isə bu leksik vahidlərin Azərbaycan dialektlərində işlənməsi daha qədimdir və mənşəyinə görə xalis türkmənşəli sözlərdir.

Məsələn: **Güvec** sözü Azərbaycan dilinin Bakı, Quba dialektində gil qab mənasında işlənir (2,184). Türk ədəbi dilində isə “yemək bişirmək üçün istifadə olunan yastı və geniş ağızlı gil qab, bu qabda bişirilən yemək” mənasını bildirir (9,440).

Pağaç sözü “Azərbaycan dialektoloji lüğəti”ndə “Mayasız xəmindən bişirilən çörək” mənasında verilmişdir

(2,177). Türk ədəbi dilində *pağaç* şəklində “içinə pendir, qiymə və sairə qoyularaq bişirilən çörək” mənasını ifadə edir.

Eləcə də Azərbaycan dialektlərində *anaxdar* (açar), *mandal* (cəftə), *sürmə* (cəftə), *cəfkan*//*çəpkən* (qolsuz qadın paltar), *mintənə* (geyim, paltar adı) kimi işlənən sözlər müəyyən fonetik dəyişikliklərlə Türk dilində *anahtar* (açar), *mandal* (cəftə), *sürme* (cəftə), *çepken* (pencək formasında olan üst geyimi), *mintan* (alt köynəyin üstünə geyilən uzun qollu, düz yaxalı bir növ köynək, qollu jilet) şəklində işlənir. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən yaxın və yaxud eyni mənalı belə sözlərin sayı çoxdur. Biz bu sözlərin daha çox anlaşılan və rast gəlinənlərin göstərdik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dialektlərində və Türk ədəbi dilində işlənən bəzi sözlər isə fərqli mənalar ifadə edir. Məsələn, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində işlənən *alçax* (sadə) sözü türk ədəbi dilində də eyni mənanı ifadə etsə də, Azərbaycan ədəbi dilində bu söz fərqli mənalarda (alçaq adam-pis adam; alçaq təpə-hündür olmayan yer) işlənir. Yaxud *qıvraq* sözü türk və Azərbaycan ədəbi dilində “canlı, cəld, bacarıqlı” mənasında işləndiyi kimi, *qıvraq adam*- Azərbaycan dilində *qıvraq geyinmək* (yüngül, hərəkətə mane olmayan paltar, ayaqqabı və s.) mənasında da işlənir.

Azərbaycan dialektlərində və türk ədəbi dilində ortaq işlənən bu sözləri müəyyən qrup üzrə, məsələn, nitq hissələri üzrə də təsnif etmək maraqlıdır. Bu zaman maraqlı faktlar ortaya çıxır.

Azərbaycan və türk ədəbi dillərində ortaq və fərqli mənalarda işlənən feillərin tədqiqata cəlb olunması önəmlidir. Azərbaycan dilində vaxtilə işlənmiş bir sıra feillər indi işləkliyini itirərək Azərbaycan dialektlərində işlənir. Azərbaycan dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən feillər əsasən yaxın və eyni mənalıdır. Məsələn: ağırlamax-ağırlamak, arınmağ-arınmaq, arıtdamağ-arıtmak, çalmaq-çalmak və s.

Əlbəttə, bizim bu məqalədə toxunduğumuz məsələlər çox geniş tədqiqat işinin mövzudur və dərin elmi araşdırmalar tələb edir.

Müasir türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Lakin uzun ayrılımlar, birləşmələr nəticəsində bu dillərin fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında tədricən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar həmin xüsusiyyətləri aşkar etmək, türk dillərinin tarixi əlaqələrini, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq üçün geniş imkanlar verir.

Qədim türk dillərində leksik müstəvidə vahidlər şəklində tədqiqata cəlb olunan dillərdə müqayisəli öyrənilməsi bu gün öz aktuallığını saxlayır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Türk ədəbi dilləri və şivələri səviyyəsində aparılan araşdırmalar nəticəsində bəzi qənaətlər əldə olunur.

Azərbaycan və türk dillərinin özünəməxsus zəngin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu vardır. Bu dillərdəki ortaq cəhətlər tarixi köklərlə bağlıdır. Bu dillərin zəngin

dialekt sistemi türk tayfa dilləri zəminində təşəkkül tapmışdır. Bu dillər arasındakı ortaqların bir hissəsi həm ədəbi dil, həm də dialektlərdə, bir hissəsi isə yalnız dialektlərdə işlənən sözlərdir. Eyni zamanda, bu dillərin dialektlərini fərqləndirən cəhətlər arealı və ayrı ayrı inkişaf yolları ilə bağlıdır. Müasir Azərbaycan ədəbi dil səviyyəsində özünü göstərən xüsusiyyətlər Türk dilində dialekt səviyyəsində, yaxud Türk ədəbi dilinə xas olan bu və ya digər söz Azərbaycan dilində dialekt xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Əslində bu araşdırmalar son illərə qədər dilçilikdə və tarixdə özünə möhkəm yer tutmuş konsepsiyaların (türklərin Ön Asiyaya - Azərbaycana sonradan “tarixdə xalqların böyük köçü” hesab olunan hunların gəlişi ilə hesablanmış) yanlış, qərəzli və heç bir əsası olmayan müddəa olduğunu sübut edən tutarlı dəlillər verir.

Ədəbiyyat

1. E Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. Şərq Qərb, 2007.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı. Elm, (1966-1987).
4. Qənbərova S.B. Azərbaycan dilinin Qərb şivələri və türk dilinin Qars şivələrinin leksikasının müqayisəli-linqvistik təhlili. F.ü.f.d. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın Avtoreferatı. Bakı, 2017.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı. Təhsil, 2003.

6. İsmayılova A.M. Keçmişdən bu günə ərmağan yaxud keçmişə salam (Həsən Mirzəyevin “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” adlı əsəri haqqında. Bakı. ADPU. 2017.
7. Ergin. M. Azeri Türkcesi. II. Baskı, İstanbul. 1981.
8. Körpülü. F. Azeri // (İslam Ansiklopedisi) II. cild. İstanbul. 1970.
9. Doğan D.M. Böyük Türkçə sözlük. İstanbul. Ülke Yayın Haber. 1994.
10. Ayverdi İ. Misallı böyük türkçə sözlük. İstanbul. Kubbealtı. 2006.

Azərbaycan dili dialekt və şivə sözlərinin Azərbaycan ədəbi dilinə inteqrasiyası prosesi ədəbi dilin təmizliyini pozan və zənginləşdirən vasitələr kimi

Türk dillərinin dialektlərini çox fərqli müstəvilərdə tədqiq etmək olur. Müasir dövrimizdə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar bir dilin həddlərini aşaraq bir dil ailəsi, yaxud ümumiyyətlə, dilin mənsub olduğu, onlardan ən yaxın olan dil qrupları ilə müqayisəli şəkildə daha çox öyrənilir. Lakin bunun üçün ilk növbədə bir dilin dialektlərinin geniş çəkildə öyrənilməsi, məsələn, dilin dialektlərinin ədəbi dilə təsiri, əks olunması şəklində öyrənilməsi lazımdır. Çünki inteqrasiya prosesi ilk növbədə bir dilin dialekt və şivələri arasında fərqlərlə yanaşı, həm də dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqləri, bir-birinə inteqrasiyasını da aşkarlamaq zərurəti yaradır.

Məlumdur ki, ədəbi dillə dialektlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Ədəbi dilin əsasında bu və ya digər dərəcədə bütün dialektlər durur, çünki ədəbi dil dialekt zəmini olmadan formalaşa bilməz. Dialekt və şivələr ədəbi dilin tükənməz mənbəyidir və ədəbi dil müxtəlif vasitələrlə bu mənbədən qidalanır. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında və zənginləşməsində dialekt və şivə sözlərinin çox böyük rolu var. L.Şerba ədəbi dil ilə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərkən ədəbi dilin öz dialekt zəminindən ayrılmasını onun nəticədə öz gücünü itirərək ölü dilə çevrilə bilməsi kimi qiymətləndirir (8, 80). Lakin dialekt və şivə sözlərindən nitqdə bol-bol istifadə ünsiyyət zamanı müxtəlif bölgələrdən olan insanlarla anlaşmanı çətinləşdirir,

dildə ağırlıq yarada, dili kobudlaşdırma bilər. Digər tərəfdən dialekt və şivə sözləri ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, ədəbi dil tarixinin öyrənilməsində, bu və ya digər qrammatik əlamətin, kateqoriyanın tarixi inkişaf prosesinin araşdırılmasında, dəqiqləşdirilməsində, izahlı lüğətlərin tərtibində, müxtəlif elm sahələrinə aid termin yaradıcılığında, ədəbi dil normalarının, orfoepiya və opfoqrafiya prinsiplərinin müəyyən edilməsində, alınma sözlərin qarşılığı olmayanda zəngin və etibarlı mənbə rolunu oynayır. Göründüyü kimi dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dilə inteqrasiyasının tədqiqi istiqamətləri müxtəlif ola bilər:

Dialektlər xalqın tarixinin, mənşəyinin, dil tarixinin öyrənilməsində açar rolunu oynayır. Dilin tarixi inkişaf yolunu izləyərək Azərbaycan dilinin təşəkkülündə aparıcı rol oynamış qədim tayfaların dil xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin qonşu xalqların dillərinə təsirini, digər türk dilləri arasındakı mövqeyini, uyğun və fərqli dil elementlərini, ədəbi, eləcə də digər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyasını, tarixi funksiyasını müəyyən etmək üçün dilin lüğət tərkibində başlıca yer tutur.

Tarixin müəyyən dövründə ümumi olan leksik vahidlər həm Azərbaycan dilinin dialektlərində, həm də digər türk dili dialektlərində qorunub saxlanmış, eyni zamanda türk dillərinə inteqrasiya edərək ortaqlı sözlər şəklində özünü göstərir.

M.Cahangirov tarixi dialektologiya məsələlərinə toxunarkən yazır: "Etiraf edilməlidir ki, bizdə dialektologiyanın bu sahəsi ilə heç kəs məşğul deyil, halbuki klas-

siklərimizin - bədii söz ustalarımızın əsərlərində ayrı-ayrı dialekt və şivələrə aid zəngin material var. Bunların ayırd edilməsi, dil faktlarının hansının ümumi ədəbi dilə (az-çox ümumi ədəbi dilə), hansılarının isə dialekt və şivələrə (daha dəqiq olaraq dialekt və şivəyə) aid olduğunu müəyyənləşdirmək çox ciddi və maraqlı problemdir. Bunları aydınlaşdırmadan nə mükəmməl dil tarixi yaranır, nə də tarixi dialektologiya hazırlana bilər" (7, 343).

Dialektlərin öyrənilməsi yalnız dil tarixinin öyrənilməsi üçün deyil. Azərbaycan dili dialekt və şivələri zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin leksikasında ədəbi dildə işlənməyən, yaxud başqa mənalarda çıxış edən yüzlərlə söz və ifadə vardır.

Dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dilə daxil olması həm bədii əsərlərin, mətbuat, radio və televiziya dilinin təsiri ilə, həm də ümumxalq danışmaq dili vasitəsilə reallaşır. Ədəbi dilə dialekt leksikasının daxil olması zərurətdən doğduğu kimi, dialektizm səviyyəsində ədəbi dildə işlənməklə ümumişləklilik hüququ qazanması ilə də bağlıdır. Məsələn, ilğım, sayırmaq, çalxalaşmaq, küsənmək, umsunmaq, boyat, ölə-zim, ək, bələmək, və s. sözlər ədəbi dildə qarşılığı olmadığı üçün dialektlərdən götürülmüşdür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin şərq qrupu gialektində ilğım sözü bılıbı kimi işlənir. Lakin ədəbi dildə ilğım sözünə üstünlük verilmişdir, yəqin bu ilğım sözünün Azərbaycan, eləcə də türk dillərində geniş işlənməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan rus dilindəki miraj sözü əvəzinə ilğım işlənməsi daha düzgündür.

Dialektlərdən götürülüb dildə ümumişləklik qazanan elə sözlər də vardır ki, ədəbi dildə bunların qarşılığı olduğundan belə sözlər nitq səviyyəsində leksik ekvivalentlər kimi işlənir: hündür, uca - qəlbi; tərs - kür ; hamilə - ikicanlı, boğaz ; quyruq - irtmək ; qıfılmaq - kilidləmək ; nişan üzüyü - barmaqça ; haşiyəli - yelənli ; tövlə - pəyə ; cücərmək - dişərmək və s.

Ədəbi dil ilə dialekt və şivələr arasında əlaqə yaradan əsas vasitə bədii ədəbiyyatdır. Bədii ədəbiyyatda dialekt və şivə sözləri üslubi effekt yaratmaq üçün, obrazların nitqinin tipikləşdirilməsində, fərdiləşdirilməsində, xarakterlərin yaradılmasında, yerli koloritin verilməsində, surətin məhəlli mənsubiyyətini fərdiləşdirmək, müəyyən tarixi dövrü əks etdirmək məqsədilə üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Dialekt leksikasının ədəbi dildə işlənməsinin üslubi məqamları müxtəlifdir. Ədəbi dilin normativliyi baxımından dildə qarşılığı olmayan dialekt və şivə sözlərinin ədəbi dildə işlənməsi məqbul, qarşılığı, ekvivalenti olan dialekt leksikasının üslubi zərurət olmazsa, işlənməsi ədəbi dil normalarının pozulması kimi qəbul olunur.

Müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin yaradılmasında dialekt və şivə sözlərdən istifadə edilir. Dialekt leksikasından daha çox tikinti və kənd təsərrüfatı terminləri kimi işlənilir: budamaq- budama ustaları, quru budama, budama işləri;

tutum- sahə mənasında (Təsərrüfatlarda ümumi tutumu 10 min baş olan 70 mal-qara tövləsi vardır). Burada tutum sözündən düzgün istifadə olunmuşdur, çünki bu infor-

masiyada məqsəd tövlənin ümumi sahəsi yox, burada neçə baş mal-qaranın yerləşməsinin mümkünlüyü önəmlidir.

qırım - tütün qırımı (tütün yığımı);

kövər - əkin yerlərinin arasında xam qalmış kiçik sahə;
öləzimek - öləziməkdə olan çıraq kimi.

Müasir Azərbaycan dili orfoepiyası prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsində dialekt tələffüzü də nəzərə alınır. Belə ki, ədəbi tələffüz normalarının müəyyən olunmasında ən mühüm mənbə şivələrdir. Lakin ayrılıqda heç bir şivə ədəbi tələffüz norması üçün mənbə sayıla bilməz. Hətta bir sıra şivə qrupları üçün norma olan xüsusiyyətlər (gələrsüz, gedün, qapıyı, bəji, gedəjəm, gedax, gələx) belə ədəbi tələffüz üçün məqbul sayılır.

Ədəbi tələffüz normalarının müəyyən olunmasında müxtəlif dil vahidlərinin düzgün tələffüzü ilə əlaqədar bu və ya digər dərəcədə şivələrin hamısından seçmə və əvəzetmə yolu ilə istifadə əsas götürülür. Burada mərkəzləşdirmə prosesi xüsusi rol oynayır və dildən şüurlu istifadə edənlər tərəfindən seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılır.

Mərkəzləşdirmə dedikdə ədəbi dil baxımından ictimai-siyasi, mədəni mərkəzlə bağlı şərait nəzərdə tutulur. Mərkəzləşdirmə prosesi ikipilləli olur. Müəyyən bölgələr üzrə müəyyən olunan şivələrin bir mərkəzdə ümumiləşməsi mərhələsi və bu şivə qruplarının, ziyalıların, elm və mədəniyyət mərkəzi olan paytaxtda toplaşdığı “qovuşma və ümumiləşmə” (Ə. Dəmirçizadə) mərhələsi. Ümumxalq Azərbaycan dili şivələrinin həqiqi mənada mərkəzləş-

dirilməsi ikinci pillədə olur. Bu müasir dövrümüzdə xüsusilə intensivləşib.

Azərbaycan dili şivələrinin əksəriyyətində belə bir fonetik əlamət vardır ki, iki və ikidən artıq hecalı sözlərin sonunda ancaq kar samitlər işlənir, buna görə sözlərin sonuna bitişən şəkilçilərin də axırında kar samit olur. Bu xüsusiyyət müasir orfoqrafiya qaydalarına görə cingiltili samitin hərfi işarələri ilə yazılan söz və şəkilçilərin karlaşmış şəkildə tələffüzü üçün ədəbi tələffüz norması kimi qəbul olunmuşdur :

- bəzi sözlərin və şəkilçilərin sonundakı q samiti öz məxrəcində deyil, karlaşmış halda x məxrəcində tələffüz olunur: papaq- papax, otaq - otax, aldıq - aldix , olacaq- olacax ;

- eyni əsasda c, z, k samitləri də bir sıra sözlərin sonunda karlaşmış halda tələffüz olunur: ağac-ağaç, bəkməz-bəkməs, qəşəng-qəşənk və s. (bax:1, s. 182).

Dialektlər ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biri olsa da, ondan fərqlənir. Dialekt nitqini ixtiyariliyin məhsulu hesab etmək olmaz. Onun özünəməxsus norması var. Lakin ədəbi dilin normasından seçilir. Dialektlərin normaları ancaq uzusla, yəni adətlə müəyyən edilir. Ədəbi dilin norması isə mürəkkəbdir, özünəxas xüsusiyyətlərə, çoxcəhətli funksional və üslubi diferensiallaşmaya malikdir, məcburiliyi ilə fərqlənir. Onun yaranmasında həm adət, həm də kollektivin şüurlu müdaxiləsi olur.

Bir çox dilçilər dialekt sözləri ilə dialektizmlər anlayışlarını fərqləndirməyi lazım bilirlər. Onlar hesab edir

ki, dialektizm termininin mənasında mənfilik çaları olub, hər cür dialekt xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Dialekt leksikası termini isə əhalinin məşğuliyyəti, coğrafi relyeflə əlaqədar dialekt və şivələrdə mövcud olan, ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən sözləri əhatə edir.

Orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərinin tədrisi prosesində əsas məqsəd düzgün yazmağı öyrətmək, şagirdlərin düzgün nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməkdir. Azərbaycanın bölgələrində şagirdlər yazılı və şifahi nitqlərində dialekt sözlərindən istifadə edirlər. Buna görə ali məktəblərdə tələbələr dialektologiyanı mənimsəməli, özlərinin və gələcək şagirdlərinin yazılı və şifahi nitqində dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə etməmələrini izah etməlidirlər. Çünki dialekt sözləri və xüsusiyyətləri məhdud ərazidə başa düşülür. Hər kəs öz şivəsində danışsa, nitqində dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə etsə, bir-birini başa düşməkdə çətinlik çəker, ünsiyyət prosesində anlaşılmaqlıq yaranar. Buna görə nəinki şagirdlər və tələbələr, hər bir kəs ictimai yerlərdə ədəbi dildə danışmalı, yazılı nitqdə isə ədəbi dildə qarşılıqlı olan dialekt sözlərindən istifadə etməməli, ədəbi dil normalarına riayət etməlidir.

Dialekt, şivə, ləhcə terminləri bəzən qarışdırılır. Dilçilikdə dialekt, şivə, eləcə də ləhcə terminlərinin mahiyyətinin aydınlaşdırılması mübahisəlidir.

Bunun əsas səbəbi dialekt termininin mənşəyinə istinad olunması ilə əlaqədardır. Dialekt termini yunan sözü olub "danışiq, şivə" mənası daşıyır. E.Əzizov hesab edir ki, dialekt termini ünsiyyət vasitəsinin adı, şivə, şivələr qrupu, ləhcə isə

dialekt bölünməsinin vahidləri kimi işlənəməlidir. Bu termindən (dialekt termini nəzərdə tutulur) həm ayrıca şivəni, həm şivələr qrupunu, həm də ləhcəni ifadə etmək üçün istifadə etmək olar (5, s. 3). M. Şirəliyev isə dialekt, şivə, ləhcə terminlərinin fərqləndirilməsini mühüm hesab edir: "Şivə öz xüsusiyyətləri ilə daxil olduğu dialektdən kəskin ayrılmır; ümumilik fərqdən üstün olur, zira fərq o qədər cüzidir ki, onu dialekt hesab etmək üçün əsas vermir. Bununla birlikdə fərq o qədər mühümdür ki, onu şivə kimi ayırmağa haqq verir" (4, s.98). Deməli, bu terminlərin fərqləndirilməsinə həqiqətən ehtiyac var. Dialekt, şivə və ləhcə terminlərinin fərqləndirilməsinə ehtiyacı nəzərə alaraq biz, M. Məmnədlinin dialekt, şivə və ləhcə terminlərinin izahını əsas götürürük:

Şivə dilin dialekt bölünməsinin ən kiçik vahididir. O, bir və ya bir neçə yaşayış məntəqəsi sakinlərinin nitqində meydana çıxır. Əsas dil xüsusiyyətləri yaxın və ümumi olan bir neçə şivə, şivələr qrupunu əmələ gətirir. Ləhcə dilin dialekt bölünməsinin ən böyük vahididir. Dilin tərkib hissəsi kimi çıxış edən ləhcə bir neçə şivələr qrupunun məcmusudur. Dialekt termini məhdud ərazidə işlədilən ünsiyyət formasının adıdır (6, 6).

Ədəbiyyat

- 1.** Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1972.
- 2.** Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979.
- 3.** Hüseyinzadə Ç., Rəhmanov C. Dil norması və kriminalistika. Bakı, Nurlan, 2005.
- 4.** Ширалиев М. Проблема диалектных членения языка / Вопросы диалектологии тюркских языков. , Бвкы, 1960, т. 2, 98.
- 5.** Əzizov E. Azərbaycan dialektologiyasına giriş (metodik göstəriş). Bakı, Bakı Universitet nəşriyyat, 1993.
- 6.** Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2019.
- 7.** Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, Elm, 1978.
- 8.** Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. Советская тюркология. Баку, Элм, 1973 №3.

Azərbaycan dili dialekt və şivə sözlərinin qonşu dillərə inteqrasiyası

Müasir dövrdə yalnız bir dilin istifadə olunduğu ərazi tapmaq çətinidir. Azərbaycan etnik tərkibi baxımından müxtəlif dillərin yayıldığı və bir çox xalqların birgə yaşadığı unikal bir ölkədir. Baxmayaraq ki, bu ərazinin, yəni Ön Asiyanın aborigen sakinləri türklər olmuşlar, müxtəlif dillərin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edən ərazilər sırasında Qafqazın adı birinci çəkilir. Qafqazda yayılmış dillərin sayı tam dəqiqləşdirilməyib. Bu ərazidə ən azı 42 dildə danışılır. Onlardan yeddisi Hind-Avropa (rus, Ukrayna, erməni, osetin, kürd, talış, tat), altısı türk (Azərbaycan, kumık, axıska, noqay, balkar, karaçay) və otuz ikisi iber-Qafqaz dilləri ailəsindəndir. İber-Qafqaz dillərindən iyirmisi Dağıstan ərazisində yayılmışdır. Dağıstanın linqvistik xəritəsi rəngarəngliyi ilə xüsusilə seçilir. Burada kiçik bir ərazidə otuzdan çox dilin toplanması və az qala hər bir aulun ən azı öz dialektinin olması məlumdur. Dağıstan ərazisində tabasaranlılar iki inzibati rayondadır və onların dili Azərbaycan dili və ləzgi dili ilə sıx əlaqədədir. Avar dili ilə Azərbaycan dili arasında əlaqə Azərbaycanın Zaqatala və Balakən rayonlarında geniş yayılmışdır. Kartvel dil ailəsi Azərbaycanda gürcü dili ilə təmsil olunmuşdur. Bu dilin daşıyıcıları xristian və müsəlman ingiloylardır. Onlar, əsasən, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında məskunlaşmışlar. Əhalinin sıxlığı və dillərin sayı nəzərə alınarsa, şübhəsiz ki, Qafqaz dünyada birinci yerdədir (5, 11-12). Dillərin çox olduğu ərazilər kimi Yeni Qvineya, Nigeriyanın

Plato, Meksikanın Oaxaka əraziləri qeyd olunur(3,25). Qafqazda mövcud dil əlaqələrinin mənzərəsi, Ermənistan ərazisində təkdilliyin varlığı tarixən də bu istiqamətə üstünlük verilməsi faktlarını sübut edir. Hazırda Ermənistanda vaxtilə çox yüksək səviyyədə olmuş Azərbaycan-erməni dil əlaqələrindən əsər-ələmət qalmamışdır. Tədqiqatşılar indi erməni dili ilə başqa dillər arasında əlaqələrdən, ümumiyyətlə danışmadıqları kimi, erməni dilinin hind-Avropa dillərinin qədim dövrünü öyrənmək üçün əhəmiyyətli olması ideyasının da üstündən xətt çəkirlər. Müqayisəli qrammatika sahəsində böyük kəşfləri ilə məşhur olan tanınmış dilçi İ.Şmidt hələ XIX əsrin sonunda yazmışdır: “Mən erməni dilindən heç nə əxz etməmişəm”. X.Zeller XX əsrin 20-ci illərində yazmışdır: “Kim ki, gənclikdən öz ömrünü erməni dilinə həsr etmişdir, onu axırda böyük peşmançılıq gözləyir. Erməni ədəbiyyatı hind ədəbiyyatından fərqli olaraq heç bir böyük yaradıcılıq məhsuluna malik deyildir. Dilçinin valeh ola biləcəyi erməni poeziyası da yoxdur”(8, 30).

Qafqaz ərazisində daha çox bir-birinə yaxın və qohum olan dilin qarşılıqlı təsirdə olduğu ərazi Dağıstandır. Qohum və qohum olmayan çoxlu sayda dilin təmasda olduğu dil ərazilərinin müxtəlif forma və tiplərinin daha çox yayıldığı ərazi isə Azərbaycandır.

Şimali Qafqaz dilləri isə Azərbaycanda ləzgi, avar, saxur, udi, xınalıq, buduq və qırız dilləri ilə təmsil olunmuşdur. Azərbaycanda talış, tat, kürd və digər dillər də yayılmışdır. Azərbaycan dili tarixən həmin dillərə güclü təsir etmiş, onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində

mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan ərazisində yaşayan talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər, avarlar, xınalıqlar, qızlar və b. qoşadilli xalqlardır.

Müasir Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış xalqların dilləri, əsasən, dörd böyük dil ailəsinə - türk, Şimali Qafqaz, hind-Avropa və kartvel dil ailələrinə mənsubdur. Azərbaycan həm Qafqaz, həm də hind-Avropa dillərində danışan azsaylı kiçik xalqların yaşadığı, bilinçvızmin hökm sürdüyü ərazi olsa da, Azərbaycan dili bu arealda mərkəzi yer tutur. Bu ərazidə dominantlıq Azərbaycan dilinə məxsusdur. A.Aslanov Azərbaycan ərazisində Hind-Avropa və iber-Qafqaz dilləri ailəsindən müxtəlif dillərin qarşılıqlı təsirini sosiolinqvizistik aspektdə tədqiq etmişdir. Onun araşdırmasında mərkəzi yeri Azərbaycan dili tutur, müəllif bu dilin ərazidə əsas ünsiyyət vasitəsi olduğunu qeyd edir (1,73).

Udi (udin) dilinin Şimali Qafqaz dilləri ailəsinə mənsubluğu mübahisəlidir. “Udin dili”, udin tayfasının çox qədim tarixə malik olduğunu göstərilir. Hələ Herodot Qafqazda, Kaspı dənizinin şimal-qərbində “uti” adlı tayfanın yaşadığı barədə məlumat vermişdir. Müasir udinlərin eradan əvvəlki “uti”lər olduğu göstərilir. Məsələn, Q.Voroşil Azərbaycan və udin dillərinin qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edərkən, ilk növbədə, udin- Azərbaycan əlaqələrinin tarixini nəzərdən keçirir. Q.Voroşil udinlərdə ikidilliyin formalaşması prosesini tam tarixi aspektdə izləyir. Müəllif tədqiqat işində qədim türk dillərinin dörd dialektinə aid

alınmalar üzə sıxarmış, bir çox alınmaların tarixi-etimoloji təhlilini aparmışdır(4,62).

Q.Kazımov uti və udinlərin tam fərqli tayfalar olduğunu yazır. O göstərir ki, utilər (Uti, iti) turukki etnosuna mənsub bir tayfa olmuş və e.ə. V əsrdən Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Etonim hun tayfalarından olan utiqur (“uti xalqı”) adını təmsil edir. Bunlar udinlərdən tam fərqli türkdilli bir tayfadır. Udin adı indiki udinlərə sonralar (XVIII əsrdə) kənar ad kimi verilmişdir (9, 349). Y.Yusifov da uti və indiki udin sözləri arasında və eyni zamanda türk mənşəli utilərlə Qafqaz mənşəli udinlər arasında heç bir əlaqə olmadığını göstərmişdir (9, 343).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dili mürəkkəb etnolinqvistik arealda formalaşmışdır. Azərbaycan ərazisi Qafqaz, hind-Avropa xalqları ilə əhatə olunmuş və bu vəziyyət indi də hökm sürür. Bu şəraitdə interdialektlərin olması da təbiidir. Ona görə də Azərbaycan dialektlərinin, onunla birgə yaşayan etnik xalqlarla əlaqədə olan interdialektlərin müxtəlif dil səviyyələrində araşdırılması Azərbaycan, eləcə də ümumən türk dillərinin tarixinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

M.Cahangirov Azərbaycan dilinin həm şifahi, həm də yazılı ədəbi qolunun XVIII-XIX əsrdə aparıcı rol oynadığını göstərərək yazır: “Ümumən bu mülahizələr təkcə danışiq dilinə aid deyil. Belə ki, ayrı-ayrı Qafqaz xalqları Azərbaycan dilinin vaxtilə yazılı ədəbi dilindən idarə, dəftərxana və şəxsi yazışma vasitəsi, bəzən də dövlətlərarası diplomatiya

dili kimi də istifadə etmişlər. Fakt belədir ki, hələ XVIII əsrin 80-ci illərində Şimali Qafqazda rus çarına və onun yüksək səviyyəli məmurlarına ərəb əlifbası ilə türkcə yazılmış müxtəlif sənədlərin çoxu o zamankı Azərbaycan ədəbi dili ilə, demək olar ki, eyniyyət təşkil edir”(7, 3). Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu yazışmalarda iştirak edənlər başqa dillərdə danışan xalqlar olmuşlar, onların məkanı Azərbaycandan uzaqda olsa da dil əsasən “türkcə-azərbaycancadır”. Ayrı-ayrı dağlı tayfalar və bir sıra Qafqaz xalqları da Azərbaycan türk dilindən yazılı ədəbi ünsiyyət vasitəsi kimi tarixən geniş istifadə etmişlər. N.A.Baskakov qeyd edir ki, inqilaba qədər türk sistemli bir sıra yazısız Qafqaz dillərinin ümumi inkişafına Azərbaycan dili təsir göstərmişdir.

Bu faktın özü Azərbaycan dilinin Qafqazda nə qədər böyük nüfuz dairəsinə malik olduğunu təsdiqləyir, eyni zamanda Azərbaycan dili ilə təmasda olan qonşu xalqların dilinə və dialektlərinə Azərbaycan dialektlərinin inteqrasiyasının səbəblərini izah etmiş olur. Vaxtilə Azərbaycan dilinin bütün Qafqazda nüfuzunu, zəruriliyini nəzərə alaraq onun öyrənilməsinə bir çox dövlət idarələri də diqqət yetirmişlər. Hətta Mirzə Kazımbəy Zaqafqaziyada qulluq etmələri nəzərdə tutulanlar üçün Zaqafqaziyanın yeganə ümumxalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini bilmək üçün bu ləhcənin Kazan, Moskva və Peterburq universitetlərində tədris olunması üçün çar qarşısında təşəbbüs qaldırır və Azərbaycan türkcəsi universitetlərin tədris planına salınır.

Buna görə Azərbaycan dilinin dialekt səviyyəsində yad dillərə təsirinin daha çox leksik səviyyədə müəyyənləşdirilməsi olduqca maraqlı və aktualdır. F.Cəlilov hesab edir ki, qədim Azərbaycan dialektləri və müxtəlif qonşu xalqlarla kontaktda olan interdialektləri özünü daha çox morfonoloji təhlildə büruzə verir (12, 35). Bu həqiqətən də belədir. Əslində Azərbaycan dilinin bu ərazidəki azsaylı xalqların dilinin lüğət tərkibinə təsiri həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyədə tədqiqi bir çox qaranlıq məqamların üzə çıxmasına kömək edir. Bu sahədə tədqiqatların bolluğu nəzərə çarpmasa da, bəzi araşdırmalar mövcuddur.

F.Cəlilov göstərir ki, dil əlaqələrindən danışarkən, adətən orta əsrlərdən sonrakı dil əlaqələri nəzərdə tutulur. O bunun metodoloji cəhətdən özünü doğrultmadığını bildirir, çünki həmin dillər arasında kontakt hələ Azərbaycan dilinin formalaşmadığı dövrlərdə olmuşdur. Qədim qatlardakı kontaktda “Azərbaycan dili” anlamı özünü doğrultmur. Eradan əvvəlki kontakt dövründə hələ Azərbaycan dili yaranmamışdı, ona görə də “protoazərbaycan dili” anlamını işlətmək lazımdır. “Protoazərbaycan dili” eradan əvvəlki dövrlərə aiddir, bu vahid bir xalqın yox, müxtəlif dialektli türkdilli tayfaların dilidir(12, 37). F.Cəlilovun bu fikri türkdilləri dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyası, eləcə də başqa qonşu dillərə inteqrasiyası istiqamətində araşdırmalar aparılan zaman nəzərə alınmalıdır. Çünki bəzən biz daha qədim dövrlərdə türk dialektlərindən başqa dillərə inteqrasiya etmiş sözlərin guya əksinə proses nəticəsində baş verdiyi fikirləri ilə rastlaşırıq.

Beləliklə, tarixə etdiyimiz qısa ekskursdan aydın olur ki, Azərbaycan dili Azərbaycanda və ondan kənar da olan azsaylı xalqların dillərinə ciddi təsir edərək bu dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Dillərarası ictimai-siyasi, mədəni münasibətlərin dərinliyi, Azərbaycan dilinin nüfuz dairəsi onun müxtəlif dillərin lüğət tərkibində həm ədəbi, həm də dialekt leksikası səviyyəsində üstünlük təşkil etməsi təsadüfi deyil. Bu əsasən Azərbaycan danışq dilinin bütün Qafqazda, eləcə də ətrafda başa düşülən, daha çox işlədilən dil olmasıdır. Bunun əsas səbəbi xalqlararası ünsiyyət vasitəsi kimi canlı danışq dilinin əsas rol oynaması və Azərbaycan dilinin hakim mövqedə dayanaraq bir çox əsrlər bu vəzifəni şərəflə yerinə yetirə bilməsidir. Azərbaycan dilinin belə geniş nüfuz dairəsi onun hələ qədimdən müxtəlif ərazilərdə işləkliyi, eyni zamanda xalqlararası ünsiyyət dili olmasının səbəbi onun bu ərazilərdəki mövqeyi və dilin bütün səviyyələrdə zənginliyi, yəni özünün ahəngdar, musiqili, ecazkar səs harmoniyasına, zəngin, çoxçalarlı söz ehtiyatına, sabitliyinə görə seçilməsidir. Təsadüfi deyil ki, Qafqazda bir çox xalqlar daha yaxşı tanınmaq üçün öz poeziyalarını Azərbaycan dilində yazmışlar.

Bütün bu faktlar tədqiqatları Azərbaycan dialektlərinin qonşu xalqların dilində paralellərinin müəyyən edilməsi istiqamətində aparılmasına ehtiyac duyurur. Tədqiqatdan alınan nəticələr bir neçə səbəbdən vacibdir:

1. Azərbaycan türklərinin bu ərazinin əzəli sakinləri olmasını, xalqın və dilin ümumən bu ərazidə hakim mövqə tutmasını bir daha təsdiqləyir.

2. Qədim dövrlərdəki dil əlaqələrini aşkar etməyə kömək edir.

3. Yazısız dillərin tarixi inkişafının öyrənilməsi üçün faktlar olmadığından dialekt və şivələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

4. Azərbaycan dialektlərində və qonşu xalqların dilindəki paralellərin müəyyən edilməsi Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi dövrlərdəki morfonoloji xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir.

5. Həmin sözlərin qədim forması türk dillərinin özünə nisbətən daha etibarlı, dəyişilməz halda kontakt dillərin dialektlərində saxlanmışdır.

Bu baxımdan Azərbaycan dialekt leksikasının qonşu xalqların dillərinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi türk dilləri və dialektlərinin qarşılıqlı inteqrasiyasının öyrənilməsi qədər əhəmiyyətlidir. Çünki bu etnik xalqların dili və dialektlərində türk dillərinə aid qədim formalar olduğu kimi qorunub saxlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilçiliyimizdə bəzi tədqiqatlar istisna olmaqla bu sahədə işlər azdır. Bəzən bu tədqiqatlar nəticələrin yanlış istiqamətə yönəlməsinə səbəb olur. Belə ki, Azərbaycan və onunla qonşuluqda yaşayan xalqların dillərini tədqiq edənlər hesab edirlər ki, müasir dövrümüzdə ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlər bir çox sözlər azsaylı xalqların dilindən bizə keçmişdir. Halbuki, bu sözlərə Azərbaycanın çox fərqli

areallarında olan dialektlərdə rast gəlinir. Məsələn, tat, kürd və s. dillərdə işlənən incəvara, cılxa, cuna və s. dialekt sözləri Qərbi Azərbaycan, Muğan (Sabirabad), Naxçıvan dialekt və şivələrində aktiv işlənir. Tatların Qərbi Azərbaycan və qeyd olunan başqa bölgələrdə yaşayan türklərlə qonşuluq münasibətləri olmamışdır. Deməli, bu sözlər qədim türk tayfa dialektlərinin qədim forması kimi həmin bölgələrin dialekt və şivələrində işlənir. Müşahidələr göstərir ki, həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də dialekt leksikasının qonşu dillərə təsiri güclü olmuşdur. Bu hadisəni Azərbaycan dialekt leksikasında işlənən bir çox leksemlərin başqa dillərin lüğət tərkibində paralel şəkildə işlənməsi faktı təsdiq edir.

Azərbaycan ərazisində fars dili uzun müddət işlənmiş, burada ərəb dilinin də təsiri özünü göstərmişdir. Qafqazın müxtəlif yerlərində bu dillərin qarşılıqlı təsir prosesi getmişdir. Q.Hacıyeva fars və türk dilində olan belə müştərək leksik vahidlərin Naxçıvan qrupu şivələrində işlək durumunu dillərarası tarixi mədəni inteqrasiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirir. Fars dilinə keçən qədim türk, türk dilinə isə keçən fars sözlərinin hər iki dildə sinonimik cərgə yaradaraq işlək durumda olması tarixi inteqrasiyanın dil faktları olaraq diqqəti cəlb edir. Fars dilində və Naxçıvan qrupu şivələrində kiçik fonetik fərqlə ortaq şəkildə işlənən dübarə-yenidən, darğa-daruğə, çuğul-çoqol, çapıx//çəpik-çabuk, çarqat-yaylaq, çolax-çolağ, şubux-çopox, cılxa-xalis, buğ//buxar-buxar, qeytan-qiytan, nökar- növkər, tövlə-tevilə, qılığ-rəftar, sancaq-sencak, adətkərdə, pasanak-kəsavət,

savqat-ərməğan, yaramaz-bədcins-şeytan, yavaş-yevaş, yaylaq-yeylax, otupaq-otrax, lüzum, dəli-divanə kimi sözlər bu qəbildəndir(10,222).

Qeyd edək ki, Azərbaycan və İran dilləri bir-birindən öz strukturuna, leksik-semantik cəhətlərinə görə ciddi fərqlərə baxmayaraq, fars dilində Azərbaycan dilinin leksikası xüsusi bir qat təşkil edir və bu leksemlərin müəyyən qismi hal-hazırda türk dilləri dialektlərində işlənir. İran qrupu dillərinə aid olan tat və talış dillərinə keçən türk mənşəli dialekt sözlərin bir çoxu müəyyən fonetik variantlarda (canbəsər, canəzil, cu, cuvar, cü, çayruz, darasar) müşahidə olunsada, müqayisəli tədqiqatlar bunun həmin dillərin fonetik, qrammatik və leksik sistemində Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədar olduğunu təsdiq edir. Azərbaycan İran dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində Azərbaycan ədəbi dilindən, eləcə də dialekt leksikasından bir çox sözlər bu dillərə keçmişdir: sürmə-sormə, tülü-oğru, çimçəşmək-iyrənmək, cılıqqa-celika, bacanak-bacenaq, basdux-basluk, çuğul-çoqol, bataq-batlaq və s. Tat dilinin lahic ləhcəsinin tədqiqatçısı G.Hacıyeva Lahic ləhcəsinin yalnız polietnik Azərbaycan ərazisində mövcud olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda tat dilinin digər ləhcələri də yayılmışdır.

Tat dili Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə gəlmə dil olub, bu ərazilərdə yayılmış digər dillərlə qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişaf etmişdir. Azərbaycan tatlarının ölkə daxilində yaşadıkları ərazilər fərqlidir. Görünür bu cəhət Azərbaycan tatlarının dilində ləhcə və şivə fərqlərinin

yanmasına təsir etmişdir. Müxtəlif ərazilərdə məskunlaşan Azərbaycan tatlarının ləhcəsi Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialektləri ilə əlaqədə olmuşdur. Buna görə Azərbaycan dilinin tat dilinə təsiri şübhəsizdir. Tat dilinin leksikasına ayrıca tədqiqat işi həsr edən G.Hüseynova göstərir ki, tat dilinin lüğət tərkibinə Azərbaycan dilindən keçən sözlərin əsasını dialekt sözləri təşkil edir. Təbii ki, dialekt leksikası dilin qədim qatlarına aiddir, ona görə tat dilində qədim türk sözlərinin üstünlük təşkil etməsi bizim tədqiqatımız baxımından maraqlı faktlar əldə etməyə imkan verir. Azərbaycan ədəbi dilində bu sözlərin semantikasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdiyi məlumdur. Dialektlərdə, eləcə də dialektlər vasitəsilə qonşu xalqların dialektlərinə keçən bu qisim sözlər öz ilkin mənalarını qoruyub saxlamışdır. Tat dili isə əsrlər boyu Azərbaycan dili, xüsusən onun ayrı-ayrı dialektləri ilə qarşılıqlı təmasda olmuşdur.

G.Hüseynova apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, Azərbaycan-tat dil əlaqələri prosesində tat dilinin də Azərbaycan dilinə təsiri özünü göstərir və bu təsir Azərbaycan dilinin dialektlərində üzə çıxır. Əlbəttə, uzunəsrlik tarixi əlaqələr nəticəsində bu dillərin dialekt və ləhcəsində qarşılıqlı sözləşmə prosesinin baş verdiyini istisna etmək olmaz. Tədqiqatçı Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən əngilava – üzüm mürəbbəsi, əngiştənə - üzük, əskeş – arabanın qolu, goduş – sərnic, goudan – tövlə, ləbgərdən – abgərdən, xırş – ağuz südü, kələsər – işçi arı, bəhərxur – müvəqqəti olaraq bağ kirayələyən adam, kusbənd – qoyun, dəsgirə - toxunma səbət, bürüşdə - qızarmış şorək və s. (11,

37-40) kimi sözlərin tat dilindən keçdiyini göstərir. Müəllifin gətirdiyi nümunələrin Azərbaycanın əsasən Bakı, Şamaxı, Quba və Dərbənd dialekt və şivələrinə inteqrasiya etdiyini görürük. Bu ərazilərdə isə tatların daha çox məskunlaşdığı məlumdur. Bununla belə həsi - (Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Gədəbəy), xarazan - (Borçalı) şivələrində işləndiyini göstərir. Əgər bura tat və ya kürd dillərində işlənən incəvara, cılxa, cuna və s. sözlərin Qərbi Azərbaycan, Muğan, Naxçıvan və s. dialekt və şivələrində aktiv işləndiyini nəzərə alsaq, zənnimizcə, mənzərə bir qədər dəyişmiş olur. Əslində müəllif özü də bir qədər sonra qeyd edir ki, “ümumiran mənşəli sözlərin bilavasitə tat dilindən yoxsa fars dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçməsinin dəqiqləşdirilməsi çətindir (, 42). Zənnimizcə, bu şərhə əlavəyə ehtiyac duyulur, yəni Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən sözlərin heç də hamısını qonşu xalqların dilindən alınma olduğu iddiasını qəbul etmək düzgün olmaz. İncəvara, cılxa, cuna, canbəsər və s. bu qəbildən olan sözləri qədim türk tayfa dialektlərinin qədim forması kimi həm qonşu xalqların, həm də Azərbaycan dialekt və şivələrində qorunması faktı kimi qəbul etmək lazımdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası, eləcə də dialekt və şivə sözləri kürdlərin dilində də üstünlük təşkil edir. Kürdlər hal-hazırda Naxçıvanın Şərur rayonunun Dərəkənd kəndində kompakt yaşayırlar. Erməni işğalına qədər Laçın və Kəlbəcərin bir neçə kəndlərində, Qubadlının Zilanlı kəndində yaşamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, kürd dilinə türk dillərinin təsiri daha güclü olmuşdur. Azərbaycan ərazisində

yaşayan kürdlərin dilində ərəb, fars və b. dillər ilə müqayisədə Azərbaycan sözlərinin üstünlük təşkil etməsi bu faktı bir daha təsdiqləyir. Q.Hacıyeva Azərbaycan – türk dilindən kürdcəyə keçmiş bəzi dialekt sözləri haqqında araşdırmalarında göstərir ki, kürdcədə işlənən Azərbaycan-türk dilinin həm ədəbi, həm də dialekt leksikasının əsas hissəsini təşkil edən türk mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də müxtəlif fonovariantlarda mövcud paralelləri buna sübutdur(10 ,227). Türk dilləri, eləcə də onun geniş areala yayılmış Naxçıvan, Şərqi Anadolu, Güney Azərbaycan şivələrində işlək olan sözlərin kürdcəyə inteqrasiyasına aid nümunələri nəzərdən keçirək: qavıt (Naxçıvan şivəsi) – kavut//qavut (Şərqi Anadolu) – qawıt (kürdcə); qəmə (Naxçıvan şivəsi) – qama (Şərqi Anadolu) – qəm(m)ə (kürdcə); hədiyh (Naxçıvan) – hedik (Şərqi Anadolu) – hedik (kürdcə); qıdıx//qıdık//oğlak (Nax.) – gıdık (Ş.Anadolu) – qıdık (kürdcə); yaba (Nax.) – yaba (Ş.Anadolu) – yova (kürdcə) və s.

Naxçıvan şivələri ilə kürd dilinin lüğət tərkibindəki sözlərə aid müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan ədəbi dili və onun dialekt və şivə leksikasından kürdcəyə xeyli sözlər inteqrasiya etmişdir. Kürd dilinə inteqrasiya etmiş bu sözlər daha çox fonetik dəyişikliklərlə kürdcədə yer almışdır:

tökmək (Azərbaycan ədəbi dili) – teykə (kürdcə);
 çıqqılı (Azərbaycan şivələrində) – çıkova//çukə (kürdcə);
 küflə (Dərələyəz, Naxçıvan şivələri) – k'ölfə (kürdcə);

qənim (Qərbi Azərbaycan, Naxçıvan) – genim (kürdcə); növbə (Azərbaycan ədəbi dili) – nobat (Azərbaycan şivəsi və kürdcə).

Ç.X.Bakayev “Azərbaycan kürdlərinin dili” əsərində Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən vəng “bağırtı”, döşəmə, hacat, tədarük, qarovul, viran, həlbət, darvaza, kəfşən və s. sözlərin hacət//haşət, döşəmə, hacat, tədarük, qarovul, viran, həlbət, darvaza, kəfşən kimi sözlərin kürdcənin lüğət tərkibində müəyyən fonetik fərqlə vəng, doşirme, hacət//haşət, tədarək, qərawöl, weran, həlbət, dərwarzə, k’əwşan (2,263, 264, 280) şəklində yer aldığı göstərir.

Azərbaycan dialekt sözlərinin talış dilinə inteqrasiyası da aktiv şəkildə olmuşdur. Azərbaycan və onunla qonşuluqda yaşayan xalqların dillərini tədqiq edənlər hesab edirlər ki, müasir dövrümüzdə ədəbi dilimizdə işlənməyən sözlər bir çox sözlər azsaylı xalqların dilindən bizə keçmişdir. Halbuki, bu sözlərə Azərbaycanın çox fərqli areallarında olan dialektlərdə rast gəlinir. Deməli, bu sözlər qədim türk tayfa dialektlərinin qədim forması kimi həmin bölgələrin dialekt və şivələrində işlənir. Müşahidələr göstərir ki, həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də dialekt leksikasının qonşu dillərə təsiri güclü olmuşdur. Bu hadisəni Azərbaycan dialekt leksikasında işlənən bir çox leksemlərin başqa dillərin lüğət tərkibində paralel şəkildə işlənməsi faktı təsdiq edir.

1. Асланов А.А. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Баку, Элм, 1989. 2.Бакаев Ч.Х. Язык Азербайджанских курдов. АН СССР, ИЯ. Москва, Наука, 1965.
2. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие//Новые в лингвистике. Вып.VI. Москва,Прогресс, 1972.
3. Ворошил Г. Взаимоотношения азербайджанского и удинского языков. Баку, Элм, 1979.
4. Чикобава А.К. К вопросу о контакте языков по материалам картвельских безписьменных языков// Материалы пятой региональной научной сессии по историко-сравнительному изучению иберийско-Кавказских языков. Ордженикидзе, 1977.
5. Асланов А.А. Азербайджанский язык в орбите языкового взаимодействия. Баку, Элм, 1989.
6. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə.Bakı, Elm, 1979.
7. İsmayılova M.A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Aktual problemlər. Bakı, ADPU, 2017.
8. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. Bakı, Təhsil, 2003. 10.Насијева Q. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan, Əcəmi, 2017.
9. Hüseynova G.İ. Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında). Bakı, Elm və təhsil, 2013.
10. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, Maarif, 1988.

Azərbaycan mətbəx kultu leksikasının tarixi-etimoloji təhlili və türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyası

XXI əsrin intensiv prosesi olaraq bütün bəşəriyyəti cəlbədalayan inteqrasiya qloballaşmanın əsas göstəricisi kimi sürətlə həyatımıza daxil olmuşdur. Qloballaşma inteqrasiyanın cəmiyyətin bütün sahələrinə (iqtisadi, siyasi, mədəni, dil) təsir etməsi ilə şərtlənir. Qloballaşma haqqında verilən proqnozlar onun dünya evinə, ümumbəşəri mədəniyyətə qovuşmaq meylinə stereotipləri, dilləri, dinləri, mədəniyyətləri, həyata baxışı dəyişdirəcəyini ehtimal edirdi.

Lakin müasir dövrümüzdə inteqrasiyanın sürətlənməsi, inkişaf tendensiyası çox qəribə tərzdə müxtəlif cəmiyyətlərdə ona qarşı güclü müqavimətlə rastlaşaraq etnosixoloji oyanışla və müqavimətlə nəticələndi. Bu proses dünya dillərində, mədəniyyətdə, xalqların öz tarixinə qayıdıb daha çox müşahidə olunur. İnsanlar bir toplum olaraq etnos, xalq, dövlət kimi qloballaşan dünyaya can atır, eyni zamanda milli özünüdərk hissi ilə milli kimliyini qorumağa çalışır, ümumbəşəri dəyərlər sırasında milli, mənəvi dəyərləri ilə təmsil olunmaq istəyir. Məhz bu səbəbdən diferensiasiya qloballaşma ilə bağlı inteqrasiyanın ləngiməsinə səbəb olur. Bu mənada diferensiasiya prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi, çox ciddi şəkildə müqavimət göstərməsi qanunauyğundur.

Dünyanın Azərbaycan gerçəkliyinə marağı, Azərbaycana axını həmişə böyük olmuşdur. Müstəqillik əldə edildikdən sonra dünyada Azərbaycan faktoruna maraq neft oyanışı, geosiyasi məkan baxımından olsa da milli, maddi və

mənəvi dəyərlərimizin sönməyən cazibəsi, bəşər mədəniyyətinə verdiyimiz töhfələr də insanları həmişə öz sehrində saxlayıb. İçində yaşadığımız, Azərbaycan tarixində bəlkə də ən böyük dönüş mərhələsi olan bu təlatümlü günlər bütün dünyanın diqqətini yenə də Azərbaycan faktoruna yönəltdir. Azərbaycan xalqı bu günlərdə hər b tarixinin ən şanlı səhifələrini yazır. 30 ilə yaxın işğal altında olan dədə-baba torpaqlarımızın mənfur düşməndən təmizlənməsi Azərbaycan xalqının çox böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdur. Lakin azad olunmuş ərazilərimizin azğın düşmən tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılması, milli maddi və mənəvi sərvətlərimizin talanması bizdə böyük qəzəb hissi oyadır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə böyük quruculuq, bərpa işlərinin aparılması üçün Layihələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmuşdur. Burada məhv edilmiş mədəni irsimizin bərpası xüsusi yer tutur. Bir milyondan artıq əhalinin öz əzəli torpaqlarından didərgin düşməsi bu bölgənin demografiyasını, etnik mənzərəsini özünə qaytarmaq üçün gərgin iş tələb edir. Təkrarolunmaz Qarabağ şikəstəsi, atları, xalçaları, müalicəvi dərman bitkiləri, xarıbülbülü, mətbəxi, qonaqpərvərliyi, vüqarı və əzəməti ilə bizi yenə də sevindirəcək.

Azərbaycanın, eləcə də Qarabağın maddi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti də Azərbaycan türklərinin məşğuliyyəti, düşüncə tərzi, həyata baxış fəlsəfəsinin, yüksək mədəniyyətinin göstəricisidir və çox qədim köklərə bağlıdır. Azərbaycanlılar onu tarixi nailiyyətləri olan incə zövqün, fəlsəfi düşüncənin, yüksək

mədəniyyətin nümunəsi etmiş, onu bir kult səviyyəsinə qaldırmışlar.

Mətbəx mədəniyyəti hər bir xalqın milli maddi və mənəvi dəyərləri zəminində təşəkkül tapır. Çünki qida maddi nemət olmaqla yanaşı, xalqın mənsub olduğu ərazi, həyat tərzi, adət-ənənələri, inam və etiqadı, dünyagörüşü ilə tənzimlənir.

Azərbaycan milli mətbəxi bolluq, yüksək mədəniyyət, firavanlıq, kübarlığı təcəssüm etdirir. Dadlı, nəfis, çox çeşidli və rəngli qida məhsulları həm də zənginlik rəmzidir. Bu zənginlik Azərbaycanın çox qədim tarixinə söykənir.

Azərbaycanın Ağdam ərazisində Çalağan təpədə aparılan arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, hələ e.ə.VI-V əsrlərdə bu ərazilərdə yerli əhali əkinçilik, maldarlığı inkişaf etdirmiş, istehsal olunan məhsullar daima bol olmuşdur. Vaxtilə Ağdam Çörək muzeyinin ən qədim eksponatı e.ə. VII minilliyə aid olan daşlaşmış buğda dənələri olmuşdur. Çox təəssüf ki, mənfur ermənilər dünyada çox nadir hesab olunan çörək muzeyini də dağıtmışlar.

Göründüyü kimi çox qədim və zəngin Azərbaycan mətbəxi mənsub olduğu xalqın mədəni nailiyyətlərinin tərkib hissəsini təşkil edir. Azərbaycan mətbəx mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çataraq bir çox elm sahələrinə aid bilikləri əhatə edir. Bu cəhətdən Azərbaycan mətbəx mədəniyyətinin kompleks şəkildə elmi cəhətdən öyrənilməsi Azərbaycanşünaslıqda, ümumən dilçilikdə, dialektologiyada, türkologiyada aktual, həllini gözləyən mövzudur və

böyük tarixi, elmi linqvistik, ictimai-siyasi, iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan türklərinin həyata baxışının tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti dərin fəlsəfi düşüncələr zəminində ona yüksək estetik münasibətin nəticəsi kimi yaranmışdır.

Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinin dəyərli töhfəsi, Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürünün, eyni zamanda dünya fəlsəfi fikrinin başlanğıcı olan “Avesta”da Haoma adlı içkinin adı çəkilir. İndi el arasında həmşərə//həmşirə şəklində işlənir. Haoma müqəddəs, qızılı və sarı rəngli içki sayılıb və zərdüştlərin dini mərasimləri vaxtı istifadə edilirmiş, insana güc, qüvvət verən içki imiş. Cəlilabad diyarşünaslıq muzeyində Haoma içkisi çəkilən, qab-qacaqlar, həvəng, həvəngdəstə, küp, küp ağızlıqları və s. saxlanılır. “Avesta”da Haoma içkisinin çox qədim tarixə malik olduğu, şumerlərin dövrünün əfsanəvi hökmdarı Yimin atası tərəfindən icad edildiyi, dünyanın böyük, ölməz ali insanlarına həyat verdiyi bildirilir (2,129). Eyni zamanda Haoma gözəl, parlaq, ecazkar gücə malik bədii obraz - «kişi» kimi xeyirin, uğurun, qələbənin müdafiəçisi, sərin, yalanın düşməni kimi təqdim olunur. Üzüm sirkəsi və abqoranın da müalicəvi əhəmiyyəti böyükdür. Müasir dövrümüzdə tibdə ən müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində şərəbin müxtəlif növlərindən istifadə etmək tövsiyə olunur.

Azərbaycan milli yeməkləri bolluq, yüksək mədəniyyət, zənginlik, firavanlıq, kübarlıq rəmzi kimi çox çeşidli, dadlı və rənglidir və bu barədə məlumatlar bir çox qədim və orta əsr mənbələrində əks olunmuşdur.

Ağqoyunlu Uzun Həsənin adına yazılmış “Kitabi-Diyarbəkriyyə” adlı tarix kitabında göstərilir ki, Bayındır xanın qışlağı Qarabağ yaylağı, Göyçə dəniz (Göyçə göl) sahilləri olub. Bayındır xan burada “ban ev” deyilən altun otaq tikdirib (çadır qurdurub), 120 min erkək, 9 min qısır qoyun, 18 min mal kəsdirib, üç böyük göl-hovuz düzəltdirib, birini şərbət, birini süd, birini süzmə bal ilə doldurub, böyük bir qurultay, ulu bir yığıncaq çağırıb (3, 441).

“Dastani-Əhməd Hərəmi”də rast gəlinən aşağıdakı yemək və içki adları: yəxni(ət qovurması), ərişə(ərişdə), tuturqan(tuturqu), qəlyə, borani(düyü və qatıqlı səbzə), zərdə, pilav, şərbət, abi-əngur, şir(süd), şirin(tatlı), kand(nabat şəkəri), aş, dane(qaynadılmış, qabığı çıxarılmış buğda) və s. süfrə nemətlərinin rəngarəngliyini göstərir.

Xarici səyyahların da bizim yeməklərə, qonaqpərvərliyə verdiyi qiymət həmişə yüksək olmuşdur. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin kökündə çox mühüm bir faktor durur. Bu qonaq kultudur. Azərbaycan mətbəx fəlsəfəsinin başlıca amillərindən olan qonaq kultu azərbaycanlıların həyata baxış fəlsəfəsinin əsasını və tərkib hissəsini təşkil edir.

Dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı hesab olunan “Avesta”da irəli sürülən təmizlik, düzlük, odsevərlik, dosta sadiqlik və daha bir çox maddi və mənəvi dəyərlər Azərbaycan türklərinin fəlsəfəsi düşüncələri kimi eyni zamanda mətbəx mədəniyyətimizə güclü təsir edərək onu formalaşdırmışdır. Bu təsir elə güclü olmuşdur ki, min illər keçməsinə baxmayaraq yad təsirlərə müqavimətli olaraq

qorunub saxlanılır, nəsillərdən-nəsillərə ötürülür. Bu mənada Azərbaycan mətbəxi öz mühafizəkarlığı ilə seçilir.

Əcdadlarımızın mətbəx mədəniyyəti, ənənələri bir kult kimi qorunur. Azərbaycan mətbəxi başqa xalqların mətbəxinə əsaslı təsir göstərmiş, təkcə fars dilinə 60-a yaxın kulinar termini keçmişdir (9), öz spesifikliyini isə mühafizə etmiş, dili, adət-ənənələri, inamı kimi mətbəxini də qorumağı bacarmış, başqa mədəniyyətləri, mətbəxi isə öz təsiri altına almışdır. Mətbəximizə, məişətimizə keçən az miqdarda yemək növləri isə xalq tərəfindən zövqə uyğun əsaslı şəkildə dəyişdirilmişdir.

Çox qədimdən süni yolla od əldə etməyi öyrənən əcdadlarımız ocaqda çörək və başqa yeməkləri hazırlamağı öyrənərək həyatlarında kardinal dəyişikliklər etmişlər. Çörəyin çox fərqli növləri (yuxa, laylı yuxa, qalın (lavaşın əksi), yayma, səngək (xırda daşların üstündə qırmızı kərpicdən hazırlanan kürədə bişirilir; bozbaş, piti və s. duru, yağlı yeməklər üçün hazırlanır), xörəkli çörəyi, qaymaq çörək, bozdamac çörəkləri, kəpək çörək, fətir, Şəki ovması (fətir), külləmə, közləmə, qalınca, kələfətir (tez-tələsik, acımamış xəmirədən hazırlanan, sacda tezbişən çörək. Əştərək, Hamamlı şivələrində) kömbə, qoz çörəyi, badam çörəyi, xamralı, işdi çörək (Qafan, Dovus şivəsi), mal dili, çaparma, qalac, somu, cad, ajıtma); hazırlanma, bişirilmə texnologiyaları və ocağın təkmilləşməsi ilə yeni ocaq formaları (təndir (yeraltı, yerüstü təndirlər – döymə, dadlı, təndrəsər), kürə, buxarı, külfə, çala, sac (gil, daş, dəmir

sacları), manqal) yaranır. Azərbaycanlı təfəkküründə çörək və ocaq müqəddəs hesab olunur. Bura su və duz da daxildir.

Çörək bişirilərkən xəmiri yoğuran şəxs fiziki və mənəvi təmiz olmalıdır. “Halal ocaq”, “halal çörək” anlayışı geniş məzmun kəsb edir və azərbaycanlılar ona xüsusi önəm verirlər.

Ocaq ərzağın bişirilməsi və ətrafına toplanaraq qızınmaq üçün də istifadə olunurdu. Sonra bu sözün funksiyası ilə bağlı ailənin ətrafına yığışaraq, bir araya gəlmək, həlledici məqamlarda məsləhətləşmək mənası da “ocağa yığışmaq” yaranmışdır. Bu mənada “ocaq” sözü inteqrasiya edərək türk dillərində həm də “nəsil, tayfa” mənasını bildirir.

Azərbaycan dilində yemək adlarının yaranması Azərbaycan mətbəxinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Yemək adlarının yaranmasına təsir edən amillər müxtəlifdir. Xörək adları hazırlandığı ərazinin adı ilə (Qarabağ basdırması, Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Quba paxlavası, Şəki paxlavası, Şəki pitisi, Şəki halvası, Göyçə xəngəli, Corat qutabı, Xanlıq plovu, İrəvan kətəsi, Naxçıvan çöçəsi, Şamaxı mütəkkəsi və s.); xörəklərin hazırlanmasında istifadə olunan ərzaqların adı ilə (südlü plov, südlü sıyıq, içalat, balqabaq qutabı, səbzi plov, qızıl balıq sırdağı, süyüd plov, düyü çinkuru, qurut kələcisi, nar qovurma, balıq dolması, balıq buğlaması, qarın qutabı, yumurta gürzəsi (Zaqatala, Qax), gicitkən gürzəsi//girs) (Balakən); xörəyin hazırlanmasında istifadə olunan texnologiyaya görə (çərtmə, basdırma, dondurma, bozartma,

partlama (Lənkəran), qızartma, soyutma, pörtləmə, döymə-döşəmə plov, basdırma plov (Ərdəbil), daşma plov); xörəyin hazırlanma formasına görə (yuxa, qalın, lülə kabab, nazik yarpaq xəngəl, dindili küftə, dürmək, parça bozbaş); ocağın növünə görə (təndir kababı, manqal salata, təndir çörəyi, sac qovurması, sac lavaşı, kürə çörəyi, xərək çörəyi, tava kababı, tas kababı, daş küftəsi, daşarası kabab); xörəyin hazırlanma texnikasına, texniki üsullara görə (dolma, qatlama, doğramac, əzmə); xörəyin dadına, orqanaleptik xassəsinə görə (şirin dolma, turşu qovurma, şirin qovurma, şor qoğal, acılı zəngi çörəyi (zəncəfilli, Qərbi Azərbaycan), acılı əriştə, acıtərəli aş, turşulu plov, turşu kabab və s.) adlanır.

Eləcə də xörəyi hazırlayan şəxsə, peşə-sənətinə və s. görə (çobanbasdırması, çobanaşı, çoban salata, çoban dürməyi, Qasımbəy yeməyi (Masallı, Bakı) // Mirzəqasım yeməyi (Cənubi Azərbaycan), balıqçılar plov, yeznə-qalın, bəyim çörəyi yaranmışdır.

Azərbaycan mətbəxində xüsusi yeri olan qida məhsullarına süddən hazırlanmış ərzaqlar da daxildir. Süfrələrin bəzəyi olan pendirin çox müxtəlif adları var: Məsələn, üzlü, üzsüz, qaşar, sərmə, axtarma, ovma, döymə, cilgi, baş, motal və s.

Azərbaycan mətbəxinin zəngin və çoxfunksiyalı olduğunu göstərən amillərdən biri də xörəklərin gündəlik, bayram, ziyafət yeməkləri, fəsillərə uyğun mövsümi və müxtəlif mərasimlərə və s. aid olmasıdır.

Məsələn, Azərbaycanda plovun 200-250-dən çox növü var (şah plov, bükmə plov, meyvə plov, albalı plov, həlim

aşı (buğda ilə bişirilən plov, Qərbi Azərbaycan), şiləplov, paxla plov, müsənbə plov (Qərbi Azərbaycan) parça döşəmə plov, yarma plov, şeşrəngli aş (Şuşa), şüyüd plov (Şuşa), irza plov (düyü, kök, noxud, xırda küftələr, qoz, kişmiş, nazik dilim yağda qovrulmuş soğan), çipovu plov (düyü, yağ, soğan, zirinc, şüyüd – Qafan, Dovus şivəsi) və s. Onlardan biri də şeşəndaz plovdur. Şeşəndaz plov yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növüdür (6).

Novruz bayramında bişirilən özəl xörəklər, plovlar, şirniyyatlar çoxdur. Məsələn: Səməni halvası, ilaxır çərşənbədə bişirilən daşma plov, pişi (yağda bişirilən yuxa – Əştərək, Hamamlı şivələri), qovurğa, qat-qat şəkərbura (Quba) və s.

Azərbaycan mentalitetində “qonaqlıq” anlayışı geniş məzmun kəsb edir və qədim köklərə bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” da təsvir olunan Oğuz elinin adətində görə şülən (qurban) zamanı ağca qoyun; toy, qonaqlıq üçün isə atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilirmiş: “Dəpə kibi ət yığ, göl kibi qımız sağdır”. M.Kaşğarlının “Divani-lüğət-it türk” əsərində adı çəkilən bir çox yemək adları: koğrmac, komac, köməc, aş, mun(sup), basan, top(buğda və qarabaşaq unundan xörək), ətmək, əpmək, sarmaçuk, kurut, talkan, buşkəl, buğday, çağmur, tareq, kaqurmaq, eləşqə, kağut, və s. müxtəlif türk dialekt və şivələrində bir qədər fərqli fonetik variantlarda işlənir: koğrmac–qırğız dialektlərində kuurmaq/keurma/kuurdak/kovardak, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qavurma/kaurma/qovorma; qavurma/

qourma/qoyrma; qumuq dilində kğurtmac, uyğur dilində kaqurmaq şəklində işlənir.

Eləcə də mərasim yeməklərinə (hədik, quymaq, halva, umac halvası, tər halva); mövsümi yeməklərə qovut, doğramac, yay dovğası, yaylağa-qışlağa köç edərkən: ağız suluğu (sərinləşdirici), qar körəməzi// qarlı körəmöz (qara qoyunun təzə sağılmış südü qarla qarışdırılır,) ayran və s. daxildir. Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan “Qış bayramı”nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) xəşil, plov bişirilir. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə “Xıdır Ellöz” adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) qovut hazırlanıb. Anadolu türkləri də bu yeməyə qovut deyirlər. M.Kaşğarlıda bu yemək kagut formasında verilmişdir. Bu sözün kagut/kogut kimi qədim praformaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır. Ayran türk xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur. Bəzi türk dillərində oyran/oren şəklində işlənən sözün digər türk dillərində çanggit, ak, akça, katık, çalkama, çalkamak, gövertmeç, katık, tutma kimi variantları da var. Qırğız dilində ayran kimi işlənən bu termin , bəzi qırğız dialektlərində çalap, monqollarda “airan” (Radlov ayrana monqolların ayiran dediklərini göstərmişdir), monqol dialektlərində “eerq”, tatarlarda “əyrən” formalarında işlənir. Monqolca bu sözün mənası “içki” deməkdir. Qədim türk sözü olan ayranla düyünün qarışığından ayranaşı yemək adı yaranmışdır. Azərbaycan dilinin Qarabağ, Quba dialektlərində ayranaşına (ayran xörəyi) dovğa da deyilir. Göyçə, Amasiya şivələrində, eləcə də Lənkəranda da dovğaya

ayranaşı deyilir. S.Məmmədova “Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası” əsərində qeyd edir ki, hazırda ayranaşı. əsasən ayrandan,dovğa isə qatıqdan hazırlanan xörəklərin adlarını əks etdirir (15 , 41).

Azərbaycan mətbəxində sulu yeməklər xüsusi yer tutur və bir çox yemək adları sulu olmasına görə yaranmışdır: sulu xəngəl, qaşığı xəngəli və s.

Yaxud, ümumiyyətlə, başqa sulu yemək adları (düşbərə, əvəlikli isti (əvəlik şorbası Qərbi Azərbaycan), qovurmanın suyu (təngov, şorsu, isgənə, cıqata Naxçıvan dialekti), kəlləpaça, gupa, xan atlandı, ət şamısı, qan bozbaşı və s. yemək adları mənşəyinə görə Azərbaycan dilinin leksikasına aiddir və bu yemək adlarının tarixi-etimoloji izahı dialektlər əsasında təsnif olunaraq tədqiq olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 26 aprel 2011-ci ildə AMEA-dakı çıxışında demişdir: “... Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Əgər ermənidən soruşsan dolma ermənicə nə deməkdir, onu deyə bilməz. Necə ki, Qarabağ deyəndə onlar üçün bu sadəcə bir sözdür, onu anlamırlar. Çünki bu erməni sözü deyildir. Ona görə də belə hərəkətlər, əlbəttə ki, bizi çox üzür. Biz öz milli, mədəni irsimizi qorumalıyıq”.

Göründüyü kimi dövlət səviyyəsində görülən hər iş, hər bir addım Azərbaycan mədəniyyətinin zəngin mədəni irs kimi qorunmasına və təbliğinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyeva Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması sahəsində xeyli işlər görmüşdür. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycandan YUNESKO-nun qeyri-maddi irs siyahısına Azərbaycan muğamı, xalça, kələğayı, Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı, İçərişəhər abidələri, musiqi alətləri və s. ilə yanaşı, Azərbaycan milli mətbəxindən lavaş, dolma, plov da daxil edilmişdir.

Azərbaycan mətbəxinin əvəzolunmaz təamlarından biri də “lavaş”dır. Azərbaycan dialektlərində lavaşa yuxa (Muğan) deyilir. Dilçilikdə “lavaş” mənşəyinə görə iki hissədən ibarət söz kimi (“lav//lay” qat; “aş” isə türk dillərində qida mənasında) izah edilir. Lavaş həmişə türklərin qida rasionunda xüsusi önəm daşıyıb. Onlar hərbi yürüşlər, səyahət zamanı, arandan yaylağa köç edərkən bu çörək növündən istifadə etmişlər. Lavaşın bişirilməsi xüsusi çətinlik törətmir. Onu açıq səma altında, istənilən yerdə bişirmək olur. Bunun üçün türklər daşınması çətinlik törətməyən sacdan istifadə etmişlər. Ən qədim sac nümunəsi e.ə. IV minilliyə (gil sac) aiddir. Dəmir saclar sonrakı dövrə aiddir. Bir dəfəyə bir neçə həftəlik tədarük olunan lavaş öz keyfiyyətini itirmir. Lavaşın üzərinə azca su səpməklə yeməyə hazır vəziyyətə gətirmək olur. Yola çıxarkən pendiri, şoru, qaymağı, yağı lavaşın arasına bükərək atdan enmədən çox rahat yemək olur. Bu yeməyi Azərbaycan, eləcə də başqa türklər dürmək (dürüm) adlandırırlar. Sac üstündə bişirilən lavaş təndirdə bişən lavaşdan daha dadlı

olur. Qısa azuqə kimi bişirilən lavaş həftələrlə, aylarla öz keyfiyyətini itirmədən saxlana bilər. Bu daha çox Azərbaycanın sərt təbiətli bölgələrinə aiddir. Bu gün ermənilər lavaşı öz adlarına çıxmaq üçün hər cür yalan uydururlar. Lakin ermənilər lavaşı sacda bişirmirlər. Məhz bu fakt lavaşın sacda bişirilməsi ənənəsinin identikliyi onun azərbaycanlılara, türklərə aid olduğunu sübut edir. Azərbaycanlılar təbiətlə həmahəng, bir tam kimi yaşamağı bacarmışlar. Yol üstündə dağlardan yığılan müxtəlif otlardan, pəncərdən sac üstə bişirilən kətə - qutab çox ləzzətli və doyumlu olur. Sacdan həm də yemək bişirmək üçün istifadə olunur. Sacın içində hazırlanan yeməklər “saciçi” adlanır. Ən qədim və məşhur saciçi yeməyi sac qovurmasıdır.

Lavaş yalnız azərbaycanlılara deyil, ümumən türklərə məxsus “geniş dialektal areala malik çörək növünün” (4,116) adıdır. Qədim Çağatay dilində “lavaş” sözü bir çox nazik əşyalara və qida məhsullarına da aid edilir. Nazik yayılmış çörək də bura daxildir. Azərbaycanda isə alça, gavalı, zoğal və digər meyvələrdən hazırlanmış turş, yayılmış şirə qurusuna da lavaş (turşu-lavaş) deyilir. M.Kaşğari lüğətində isə laylanmış, təbəqələnmiş kökə anlamını verir (4, 118).

Dolma da türklərə məxsus yemək adlarından biridir. Qədim türklərin rasionunda daha çox bağırsağ dolması (bağırsağın içinə doldurulmuş qaraciyər və ya quru ətdən hazırlanmış) geniş yer tutub. Onlar bağırsağ dolmasına sucuq və ya soktu adların da vermişlər. Hal-hazırda Orta Asiyada bağırsağ dolması sokta kimi geniş yayılsa da,

qədimdə bu yeməyə onlar toğrul deyərmişlər. M.Kaşğarlıda bu dolma növü yorgej, digər mənbələrdə yorgemeç şəklində işlənir və mənası elə dolma deməkdir. Uyğurlar dolmanı “bir şeyi sarıb dolama və örtməklə” yörgəmək adlandırmışlar. Azərbaycanlıların qədim və sevimli milli yeməyi olan dolmanın adı əsl Azərbaycan sözüdür və “doldurmaq” feili ilə bağlıdır. Hal-hazırda Cənubi Qafqazda bu xörək məhz azərbaycanlılar vasitəsilə geniş yayılmışdır. Türkiyədə isə bu xörək sarma kimi məşhurdur. Azərbaycan və digər türk dilləri və dialektlərində dolma sözünün dolmo (Zəngilan şivəsi), dolma (talış dilinin şuvi şivəsi), tolma (Qazaxıstan) şəklində rast gəlinir. Qırğızlar arasında isə ciyər dolması geniş yayılmışdır.

Azərbaycan mətbəxinə aid yemək və içki adlarının qədim tarixi və etimologiyası var. Ona görə onların hər birinin qədim dövrlərdən bu günə qədər bütün bölgələr üzrə dialekt və şivə variantlarını nəzərə almaqla toplamaq çox vacibdir. Məhz dialekt və şivə variantları bu adların mənşəyini Azərbaycan və ümumtürk kontekstində öyrənməyə imkan verir.

Qədim Azərbaycan yemək adlarından biri də balıqmütəncəmidir (4,34). Azərbaycanın dünya şöhrətli kulinarı T.Əmiraslanov bu qədim yemək adı haqqında maraqlı faktlar söyləmişdir. Məlum olur ki, mütəncəm hələ Şah İsmayıl Xətəinin saray aşpazı tərəfindən hazırlanmış (saxsı qabda ət və ya toyuq, soğan, şabalıd, yağ, bəhməz, abqora). Qeyd etmək lazımdır ki, bu xörək adı Bakı dialektində mütəccəm şəklində də işlənir. Hazırlanmasında

balıq, soğan, yağ, kişmiş, qoz, doşab, narşərab, göyərtidən istifadə olunur. Şah İsmayılın saray aşpazının 1521-ci ilə aid kitabında adı çəkilən daha bir neçə yemək adı da diqqəti cəlb edir. Məsələn, kabab dolması, (Şah İsmayıl dolması), lörmə salataı və s. Fisincan isə burada “qara plov” adı ilə verilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən yemək adları (yəxni (qovurma), qara qovurma, şişlik, yoğurt, bazlamac, küməc, ətmək, qımız (at südü, içki) öz tarixi etibarilə çox qədimdir. Lakin bu yeməklər indi əksər türk xalqlarının, eyni zamanda müasir dövrümüzün ümumdünya qida rasionuna inteqrasiya olunaraq dünya xalqlarının mətbəxində geniş istifadə olunur (yoğurd//yoqurt, qolbasar//kolbasa, somu).

Dastanda işlənən yemək və içki adları əksər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiya etmişdir. Məsələn, qımız sözü “at südü” (içki) mənasındadır. Qarabağın Ağdam şivəsində qımız sözü “turş” mənasında işlənir, daha çox qatığa, ayrana aid edilir. Balakən şivələrində isə “mayasız süd, üzsüz süd” mənasında işlənir.

Yəxni sözü Meğri rayonu şivələrində (“Yəxni bişirey-dilər çölçülər bunnan əzələ heyvan dərisində”) qovurma, bozartma mənalarında istifadə olunub. E.Əzizov göstərir ki, dialekt leksikasında işlənən yaxnıkeş “ət və sair qızartmaq üçün qab” (Zəngibasar), yaxınkeş “boşqab” (Bakı, Quba, Göyçay, Gəncə, Naxçıvan, Ordubad) sözlərinin əsasında yaxni “qovurma” sözü dayanır (5, 240).

Yoğurt sözü yovurt şəkilində Dərbənd, Tabasaran, Təbriz, Qazax, Tovuz, eləcə də Türkiyə (Arpaçay)

şivələrində işlənir. Yoğurt sözü həm də yazılı abidələrdə, müasir türk dillərində fəal işlənir. Hətta fars dilinin dialektlərinə (11, 752) də inteqrasiya etmişdir.

Bazlamac fərqli fonetik variantda (bozdamac (Bakı, Quba, İsmayılı); bozzamas (Şəmkir) Azərbaycan dili şivələrində işlənir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən azuğ sözünün tarixi-etimoloji izahı da maraqlıdır. M.Hüseynova bu sözün Azərbaycan dialektlərində (4, 10-12) geniş işləndiyini göstərmişdir.

Bozlamac – çörək növünün adı izah edilərkən “Kitabi-Dədə Qorqud”a; eləcə də arxaikləşmiş qədim içki adları: buxsum (4,41), bəkni (4,43), bəkməz (4, 43), bulama (4, 44) və s. barədə M.Kaşğariyə müraciət edilərək maraqlı faktlar söylənir.

Bu adların Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənməsi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində hazırlanma qaydaları, eləcə də yaxın və uzaq türk dilləri dialekt və şivələrində bu yemək və içki adlarının işlənmə formaları, necə hazırlanması barədə məlumatlar bizə əhəmiyyətli elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının hərtərəfli linqvistik təhlili bir böyük həqiqəti təsdiq edir ki, bütün bu yemək və içki adları Azərbaycanın milli mətbəxinə aid nümunələrdir. Demək olar ki, Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində müəyyən fərqlərlə tələffüz olunaraq işlənir. Bu fərqlilik onların hazırlanmasında, eləcə də buraya daxil olan məhsullarda da özünü göstərir: kefli dil (Qəbələ), Ərzuman küftəsi, ballı

qayğanaq (Naxçıvan), əppək qatığı, falafel, qurutaşı kələcisi (qurut kələcisi), ətdaş və s. Yeməklərin bölgələr üzrə fərqli şəkildə hazırlanması süfrələrimizin zənginliyini və maddi nemətlərin bolluğunu göstərir.

Kömbə – iri, girdə, qalın, lakin xüsusi üsulla hazırlanan çörək növü kimi göstərilir. Yəni kömbə adi sac çörəyi, təndir çörəyi kimi bişirilsə də, kömbə adi çörək deyil. Buna görə xüsusi ustalıq tələb edən kömbə bişirib satan şəxs kömbəçi adlandırılır. Kömbənin içliyinə görə fərqli növləri və buna müvafiq adları var: ətli kömbə, şirin kömbə, quymaq kömbəsi. Hesab edilir ki, kömbə süfrəyə başqa xörəklərlə verilməz, sərbəst yeyilər, çünki onun özünəməxsus dadı itə bilər.

Kömbə çörək adı “könbəcə” formasında Qərbi qrupu dialekt və şivələrində (Qazax dialektində və Tovuz kənd şivələrində) “yağda un ilə bulamadan və ya yumurtadan bişirilmiş yemək” növü mənasında işlənir (4, 98).

Tarixən bir çox bölgələrimizdə hazırlanan və dilin qədim leksik qatını mühafizə edən dialekt və şivələrdə əks olunması faktı bu yemək və içki adlarının mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan mətbəx mədəniyyəti nümunələri kimi Azərbaycan xalqına mənsubluğunu bir daha təsdiq edir.

Süddən hazırlanmış qida məhsulu kimi İrəvan şivəsində çortman şəklində tələffüz olunan “qatıq qarışdırılmış şor” yemək adı isə Naxçıvan dialektində cortdan şəklində işlənir. Cortdanın hazırlanma qaydasını öyrənməklə onun çortman sözünün fərqli fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli, yaxud başqa yemək növü olduğunu müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycan yemək və içki adlarının türk xalqlarının, xüsusilə Türkiyə (daha çox Qars, Anadolu) və başqa türk xalqlarının mətbəxləri ilə qarşılıqlı təhlili Azərbaycanın yemək və içki adlarının məhz ümumtürk mətbəxinin bir hissəsi olduğunu göstərir. Buna görə Azərbaycan yemək və içki adlarını həm də ümumtürk kontekstində araşdırılması, bunun üçün “Qədim türk lüğəti”nə, M.Kaşğarlının “Divanilüğət-it-türk” əsərinə və s. mənbələrə müraciət edərək yemək adlarının etimologiyası haqqında maraqlı faktlar əldə etmək olar. Məsələn, avzuri, arxaikləşmiş çörək növünün adı (4, 55); ağız pendirə bənzər yemək adı (4, 17); aş – hər cür xörək; ziyafət, qonaqlıq, xörək adı kimi (4, 23-24-25).

Yaxud bağırbeyin xörək adının izahını verərkən onun qədim söz kimi şumer dilində, M.Kaşğarlıda, “Əsrarnamə”də, digər yazılı abidələrdə, eləcə də klassik ədəbi dilimizdə (Xətai, Füzuli), eyni zamanda bir sıra başqa türk dillərində (qaraqalpaq, türk, özbək, və s.) işləndiyini görürük (4, 28).

Azərbaycan mətbəx kultu, zəngin və rəngarəng yemək adları ilə tanışlıq bizə cəsarətlə belə fikir söyləməyə imkan verir ki, müasir insan tipinin əsas əlaməti olan dilin təşəkkülü, ilkin miqrasiyalar, ilk dialekt parçalanmaları kimi mətbəx mədəniyyəti də dünyanın “ən qədim mədəni ocaqlarından” olan Ön Asiya – Azərbaycanla bağlıdır. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının Azərbaycan dialektlərində müxtəlif, fərqli variantlarda işlənməsi və digər türk xalqlarının, eləcə də qonşu xalqların dillərinə inteqrasiyası kontekstində öyrənilməsi bu baxımdan olduqca aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər). I c., Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
2. Əlibəyzadə E. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, “Yurd” NPB, 2005.
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003.
4. Hüseynova M. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, ADPU, 2018.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
6. Əlili E. “Lavaş” sözünün etimologiyası barədə. www.caucasianhistory.info.
7. Novruz bayramı ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008.
8. Древнетюркский словарь. Ленинград. Наука, 1969.
9. Cavad H. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, Azərnəşr, 1993.
10. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, Lider, 2005.
11. Персидско-русский словарь. II т. Москва, Русский язык, 1983.
12. Əmiraslanov T, Əmiraslanova A. Qarabağ mətbəxi. Bakı, Nurlan, 2012.
13. Sula B. Necə yaşayasan, yüzü haqlayasan. Bakı, Yazıçı, 1989.
14. Cəfərov C. Hamamlı şivəsinə aid lüğət // Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfolojiya, sintaksis məsələləri). Bakı, Orxan, 2016 (124-144).

15. Məmmədova S. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. Bakı, Nurlan, 2004.

16. İsmayilova M. Ethno cultural characteristics of the culinary culture of Azerbaijan. Bangladew The dailu observer. Saturday, 7 March, 2020; Saturday, 29 February, 2020.

Etnoqrafik səciyyəli dialekt leksikasının türk dilləri dialektlərində qarşılıqlı inteqrasiyası

Ön Asiyadan boy ataraq bütün dünyaya səpələnmiş, cahanşümul tarix yazan türklərin tarixi, dili, mədəniyyəti, həyat tərzini, düşüncəsi, həyata baxış fəlsəfəsi, etnoqrafiyası zəngin olmaqla bərabər, türk xalqlarının qədim və dərin tarixi köklərindən xəbər verir. Xalqın tarixi, dilinə aid olan faktları mühafizə edib saxlayan, bu günümüzdə çatdırın dialektlərdə xalqın etnoqrafiyasını əks etdirən leksik vahidlər xüsusi lay təşkil edir.

Etnoqrafik leksika xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir, ayrı-ayrı türk xalqlarının maddi və mənəvi mədəniyyətinin yaranması və inkişafından, onların yayılması və qarşılıqlı mədəni əlaqələrindən, inteqrasiyasından bəhs edir. Bu mənada etnoqrafik leksikanı əks etdirən sözlərin araşdırılması həm Azərbaycan xalqının, həm də ümumən bütün türk xalqlarının etnogenezinin, maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin, məişətinin, həyat tərzinin, eləcə də ədəbi dil tarixinin qədim dövrlərinin öyrənilməsi üçün misilsiz faktlar verir. Qeyd edək ki, etnoqrafik leksika termini bəzən fərqli şərh olunur: peşə-sənət leksikası, maddi mədəniyyət leksikası, məişət leksikası və s. Etnoqrafik leksika anlayışının dilçilər tərəfindən necə adlandırılmasından asılı olmayaraq bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların türk dillərinin müqayisəli, dialektlərdə qarşılıqlı inteqrasiya şəraitində öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Türk xalqlarının etnoqrafik leksikasını toy mərasim leksikası, yas mərasim leksikası, bayram mərasim leksikası, müxtəlif mərasimlərə, fəsillərə uyğun mövsümi mətbəx mədəniyyəti leksikası, təsərrüfat həyatı ilə bağlı etnoqrafik leksika və s. kimi qruplaşdırmaq olar. Təbii ki, bu leksikanın əhatə dairəsi olduqca genişdir və onların hamısını tədqiqata cəlb etmək müəyyən vaxt tələb edir. Lakin türk xalqlarının etnoqrafiyasına aid lüğəvi vahidlərin müəyyən bir hissəsini tədqiqata cəlb etməklə dialekt və şivələrdə qarşılıqlı inteqrasiya məsələlərində müəyyən nəticələr əldə etmək mümkündür.

Türk xalqlarının adət-ənənəsində özünəməxsus xüsusi yer tutan, etnoqrafik zənginliyi ilə seçilən toy mərasimlərinə aid leksika bir kult kimi onun türklərin həyatında nə qədər böyük önəm daşdığına, bir kult səviyyəsinə yüksəldiyinin göstəricisidir. Toy adət-ənənəsi ilə bağlı etnoqrafik leksika türk dilləri dialektlərində çox zəngindir. Toy və nişan mərasimlərini xüsusi təmtəraqla keçirməyi sevən türklər arasında azərbaycanlılar xüsusilə seçilir. Azərbaycan nağıl və dastanlarında xatırlanan “qırx gün, qırx gecə toy çaldırmaq” deyimini məhz bu təmtəraqı ifadə edir. Oğuzların dilində və etnoqrafiyasında rast gəlinən *şülən* sözünün oğuz abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da böyük qonaqlıq mənasında işləndiyi məlumdur. Əslində isə abidədə *şülən* sözü hər cür qonaqlıq mənasında yox, müəyyən məqsədlə xalq üçün verilən ziyafət mənasında işlənmişdir: *Ağ ayılda ağca qoyunu sorar olsan, Ağam Beyrəgin şüləniydi. Ağam Beyrək gedəli şülənim yoq.* “Kitabi-Dədə Qorqud” da *şülən yeməyi*

söz birləşməsi toyda, düyündə verilən yemək mənasında da işlənmişdir. Beyrək Yalançı oğlu Yalancığın toyunda Qazan bəydən belə bir xahiş edir: *Sultanım, məni qosan da şülən yeməgin yanına varsam. Qarnım acdur, toyursan – dedi.* Burada qeyd etmək lazımdır ki, Kitabı-Dədə Qorqud da təsvir olunan oğuz elinin adətinə görə *şülən zamanı* qoyun (ağca qoyun), toy, qonaqlıq üçün isə atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsilir. Bu fakt *şülən* sözünün adi qonaqlıq mənasında deyil, daha çox qədim bir adət və mərasimlə bağlı olan və bütün xalq üçün verilən ümumi ziyafət mənasında işləndiyini göstərir. Orxan Şaiq Gökyay *şülən* sözünün – sultanların və bəylərin çəkdiyi süfrə, bütün xalq üçün hazırlanmış yemək, əsgərə və xalqa verilən ümumi ziyafət; ümumi qurban yeməyi mənasında işləndiyini göstərir (3, 287). *Şülən* sözü orta əsrlər yazılı abidələrində (“Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə), Aşıq Ələsgərin qoşmalarında rast gəlinir: “Erkək kəsib, ağır məclis qururdu, *Şülən* çəkilir malların dağlar”; “Bir həftə ziyafət göydə yüksəldi, Şah Abbas *şülənli* məclis düzəldi” və bir çox xalq dastanlarında (“Səyyad və Sədət”) rast gəlinir. Azərbaycan xalqının qədim etnoqrafik adət və mərasimlə bağlı olan *şülən* sözü Azərbaycan dialektlərində bir qədər fərqli mənalarda geniş şəkildə işlənir: *şülən olmax* - talan mənasında (Qazax); *şılan* böyük qonaqlıq mənasında (Təbriz, Oğuz); *şılan* (Abşeron); *şülən bol yemək*, *şülən eləməx* - talan etmək mənasında (Bərdə); müftə yemək mənasında Şınıx şivəsində, *şılan* – böyük qonaqlıq (Oğuz, Təbriz), *şilə* (Ağbaba, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Lerik, Gədəbəy, Goranboy, Zəngilan,

Naxçıvan dialekt və şivələri), şılaşı - yemək (İrəvan), *şılan* – bol (Göyçay), *şinnig* – bolluq (İmişli) və s. işlənir (5, 180). Azərbaycan dialekt və şivələrinə inteqrasiya edərək geniş işlənən bu etnoqrafik söz onun xalqın adət və ənənəsində dərin kök saldığını sübut edir.

Müasir dövrümüzə qədər gəlib çatan qədim toy adət-ənənələrinə aid etnoqrafik leksika daha çox dialektlərdə qorunur:

Dırnax (Fizuli) - gəlinə verilən cehizlik heyvandır, *başbəzəyi* (Gədəbəy) – gəlin üçün hədiyyə, *bayramçılıx* (Sabirabad) – gəlinə bayramda verilən hədiyyə, *başlıq*: *umacağ-başlıq gözləntisi* (Kürdəmir), *kəsim-başlıq* (Hamamlı), *mehir-başlıq* (Oğuz, Şəki), *südpulu* (Zəngilan), *dişxərçi* – qız evinə toyqabağı gedən ərzaq (Ağcabədi). Gəlinə başlıq verilməsi qədim adətlərdən hesab olunur. “Kitabi-Dədə Qorqud” da, müasir dövrümüzdə Türkiyədə, eləcə də Azərbaycanın bəzi bölgələrində gəlinə başlıq verilməsinə rast gəlinməsi onun türklərdə qədim adət olduğunu göstərir.

Külçə - mərasim yemək adı, *külçə* gəlin köçərkən ona süddən yoğrularaq bişirilib verilən şirin çörək növüdür. Bu çörək növü adətən müxtəlif milli bayramlarımızda hazırlanır. Şamaxı və Şəki dialektlərində bu söz “təndirdə bişirilən yağlı çörək” mənasında işlənir: - *Şamaxıya getdün külçə yeməmiş olma.* (Şamaxı); *Külçəni bayramda yapallar* (Şəki). *Külçə* Kürdəmir şivəsində də geniş işlənir. Tədqiqatçılar mərasim şirniyyat növünün müxtəlif areallarda yaşayan qıpçaqlarda eyni funksiyanı daşdığını əsas götü-

rərək onun qıpçaq mənşəli olduğunu söyləyirlər. Məsələn, tatarların toy mərasimində *külçə* xüsusi olaraq hazırlanır və gəlinə toy hədiyyəsi kimi anası tərəfindən küldə bişirilərək hədiyyə edilir. F.Bəyazitova *kalın kölcə, arqış kölcəsi* kimi mərasim şirniyyatın adını qeyd edir (7, 49-57). Qaraqalpaq dilində də eyni funksiyanı daşıyan şirniyyat növünə *quluş-kulçə* deyilir. E.Tenişev sarı uyğur dilində bu şirniyyata *kömöç-külçə, küməç – toy çörəyi* şəklində işləndiyini qeyd etmişdir (8, 98).

Yengə sözü qədim türk yazılı abidələri Kitabı-Dədə Qorqud, Qədim türk, İbn Mühənnə lüğətində, bir çox dialekt və şivələrdə böyük qardaşın arvadı mənasında işlənir: *yengə* (Qazax, Tovuz, Qax, Zaqatala, Başkeçid), *yenga* (Balakən) şivələrində, eyni mənada türk dilində işlənir. Lakin bu söz etnoqrafik vahid kimi gəlin köçürülən zaman onun yanında gedən qadın mənasında da işlənir.

Bəlgə/bəylə şəklində dialekt leksikasında işlənən söz əkin sahələrində sərhəd bildirən nişan mənası ilə yanaşı oğlan evindən qız evinə aparılan nişan mənasında etnoqrafik söz kimi: *bəlgə* (Gəncə, Şəmkir, Kəlbəcər, Zəngilan, Oğuz,), *bəliyə* (Şəki) dialektlərdə işlənir.

Türk xalqlarının çox böyük önəm verdiyi bayramlardan biri Novruzdur. Novruz bayramını dinlə əlaqələndirmək cəhdləri olsa da, onun sırf təbiət hadisəsi kimi hələ qədimdən türklərin xüsusi təntənə ilə qeyd etdikləri mərasim bayramı olduğu məlumdur. Yazın gəlişini xüsusi mərasimlərlə qeyd etmək türklərdə adət olub. Qobustan qayaları üzərində yazın gəlişini qeyd edən

insanların rəsmləri həkk olunub ki, bu fakt bir daha Novruz bayramının türk xalqlarına aid olduğunu, Zərdüştlükdən bəri qeyd olunduğunu göstərir.

Taraqqa - Novruz bayramı ilə əlaqədar şənliklərdə istifadə olunan “fişəng” mənasında “Kitab-Dədə Qorqud” da işləndiyi kimi dialektlərimizdə: *Bayramda taraqqa atardıx* (Şuşa, Ordubad) şivələrində rast gəlinir.

Şeşəndaz plov yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov növüdür.

Azərbaycanda Kiçik Çillə və ya Xıdır Nəbi // Xizer Nəbi adlandırılan “Qış bayramı”nda (Novruzdan 6 həftə əvvəl) *xəşil, plov bişirilir*. Qərbi Azərbaycanın Əştərək, Hamamlı şivələrində isə “Xıdır Elləz” adlanan bayramda (qışın tən ortasında keçirilib) *qovut* hazırlanıb. Bu bayram Azərbaycandan fərqli olaraq Türkiyə və Makedoniyada Xıdırəlləz adı altında “Yaz bayramı” kimi qeyd olunur. *Qovut* sözü M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində *kağut* formasında qeydə alınmışdır (4, 404). Bu sözün *kagut/kogut* kimi qədim praformaları türk dilləri və dialektlərində özünü qoruyub saxlayır.

Bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli töhfə, Azərbaycan ədəbi-fəlsəfi təfəkkürünün, eyni zamanda dünya fəlsəfi fikrinin başlanğıcı olan “Avesta”da zərdüştlərin dini mərasimləri vaxtı istifadə edilən Haoma içkisi indi el arasında *həməşərə/həməşirə* şəklində işlənir (2,129).

Hədik etnoqrafik söz kimi geniş areala malikdir. Körpə uşaq diş çıxararkən əziyyət çəkməməsi üçün qarğıdalı, lobyə, buğda, qoz ləpəsi, çətənə və s. ləpəli bitkilərin

qarışığından hazırlanır. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində, Qərbi Azərbaycanın Qəmərli və Zəngibasar şivələrində işlənir.

Halvanın daha çox mərasim yeməyi kimi yas məclislərində bişirildiyi göstərsə də, onun başqa bir mərasimlə - Novruz bayramı ilə əlaqədar kiçik çillədən sonra bişirildiyi müşahidə olunur. Daha çox Bakı – Abşeron bölgəsində, Kürdəmir şivəsində geniş yayılmış *səməni halvası* bəzən *qara halva* və ya *İsfahan halvası* (Salyan şivəsi) adlanır. Bu halva növü eyni zamanda Türkmənistanında da Novruz-yaz bayramında bişirilir. Oğuzlarda, qədim hunlarda buğdanın qovrulub ondan şirin yemək bişirilməsi adət imiş. Bu fakt *səməni halvasının* Azərbaycan ərazisindən inteqrasiya edərək digər bölgələrə yayıldığını deməyə əsas verir.

Yas mərasimləri də qədim türklərdə xüsusi rituallarla qeyd olunub. Uzaq Şərqdə, Şərqi Sibirdə, Altaylarda dəfn olunmuş şəxslərin məzarları üstündə hündür sal daşlardan xüsusi qurğular inşa edirdilər. Bu qurğular o qədər möhkəm olub ki, üstündən neçə-neçə minillər keçməsinə baxmayaraq hələ də öz əzəmətini itirməmişdir. Türklər bu qurğuları “*məngir*” adlandırmışlar. Aralıq dənizi adalarından olan Krit adasında da belə daş qurğuları var. Yerli əhali bu daş qurğuları “*məngir*” adlandırır. Məngir sözündən formalaşan *məngirləmək* sözü Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin dialektlərində işlənir (6, 306).

Azərbaycan etnoqrafik leksikasının qədim yazılı abidələrdə, dilimizin və digər türk dillərinin dialekt və

şivələrində etnoqrafik leksik vahidlər kimi işlənməsi Azərbaycan etnogenezinin tarixi köklərinin qədimliyini göstərir, eyni zamanda bu leksik layın məhz Azərbaycan dialektlərindən digər türk dillərinə inteqrasiya etdiyini göstərir, eyni zamanda ilk dialekt bölünmələrinin istiqamətini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova M.N. Azərbaycan dilinin yemək və içki adlarının tarixi-etimoloji lüğəti. Bakı, ADPU, 2018.
2. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
3. Gökyay O.Ş. Dedem Korkudun Kitabı. İstanbul, 1973.
4. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğət-it türk. I cild. Bakı, Ozan, 2006.
5. Qurbanova İ.M. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014.
6. Məmmədli F. Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsinin etnolinqvistik vahidləri// Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı, Nurlan, 2004.
7. Баязитова Ф.С. Наименование молочных продуктов в башкирских говорах. Вопросы лексикологии и лексикографии Башкирского языка. Уфа, 1983.
8. Тенишев Э.Р. Строй Сарыг-Югорского языка. Москва, Наука, 1976.
9. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2010.
10. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, Bakı Universiteti, 2006.

GEMİGAYA-KOBUSTAN VE ORHUN-YENİSEY YAZITLARININ DİLBİLİMİ VE ALTAYŞINASLIK AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Dünya tarihinde insanlık medeniyetine vazgeçilmez katkılardan biri de yazıdır. Yazının keşfi, insanlık medeniyetinin önemli bir başlangıcıydı.

Çivi yazısının keşfi ve onun geliştirilmesi Sumerin insanlık tarihine en önemli katkısı oldu. Çivi yazıları sillabik (heceleme) yazı örnekleri olarak kabul edilen piktografik yazı (şekli yazı) örneklerinden sonraki dönemin ürünüdür. En eski yazı örneklerine ise Türklerin ilk beşiği Ön Asya - Azerbaycan'da da eski Türk yerleşim meskenleri Kobustan'da, Gemikaya'da, Türkiye sınırında olan Kalinino ilçesinin Cücekend yerleşim merkezinde, Gence, Şamahı, Mingeçevir, Kazak, Gedebey, Hacıgabul, Pirallahı adası, Nüvedi ve Tebriz - Eher yakınlarında, İçerişehir kablari üzerinde, şimdi işgal altında tutulan Kelbecer'de, Laçın'da Zengezur bölgesinin Meğri ilçesindeki Gargar Dağı'nda rastlamak mümkündür. Türkler kendi yazılarını kayalar, kil levhalar, sal taşlar, heykeller üzerinde kazıyarak adeta gelecek nesillere kendi muhteşem tarihleri, kültürleri hakkında bilgi aktarımı için sonsuzlaştırmaya çalışmış, unutulmasını istememişlerdir. Gemikaya-Kobustan alfabesi ve Orhun-Yenisey alfabeleri arasındaki karşılaştırmalar da ilginçtir. Bu karşılaştırma ilk önce böyle düşünmeye izin veriyor ki, onlar farklı alfabelerdir. Bu anıtlarda işaretleri oluştururken onlara yaklaşımın kendisi farklıdır. Orhun-

Yenisey yazısı türk hayat tarzının, şövalyelik simbolünün simgesini (çadır, yay, ok, süngü, kılıç) tarif eden işaretlər temelinde oluşmuştur. Gemikaya-Kobustan yazıları, felsefi düşünceleri, inançları simbolize eden işaretlər bazında yaranmıştır. Azərbaycan'da bulunmuş Gemikaya, Kobustan, Kelbecer, Mingeçevir yazıları, ayrıca Orhun-Yenisey yazılı anıtları, "Avesta"dan, Sümer'in ok şekilli yazılarından bu yana hepsi Türk düşüncesinin ürünüdür və "Türkçe" düşünmeden onları anlamak, doğru okumak olmaz. Daha ileri giderken demek isteriz ki, modern alfabelerin temelinde eski Türk düşüncesinin ürünü olan alfabeler duruyor.

Araplar tarafından imha edilmiş ve kaybedilmiş eski ve ulusal Türk alfabesinin bu ve ya diğər yönden araştırmaya çekilmesi tarihimizin karanlık sayfalarının aydınlatılması açısından çok önemlidir. Biz bu konuya Türk dillerinin tarihi ve gelişim aşamalarının çok eski dönemlerinin hangi arazi-lere ait olduğu ve Altayşinaslık kontekstinden (açısından) araştırmalar yapmağa çalıştık.

Yazının tarihi çok eskilere dayanıyor. İlk yazıtlarda, çeşitli şekil ve semboller temelinde oluşturulan görüntü aracılığıyla bilgiler yazıya aktarılmıştır. Bu türlü bilgileri yazıya dönüştürmeğin nedeni konuşmayı şekil ve sembollerle canlandırma değil, gerçekleşmiş olayları akılda tutmak zerreti olmuştur. Piktografik çizim ve yazılar Azerbaycan'da da çok eskilerden kullanılmıştır. Azerbaycan'da piktografik yazı örnekleri Kobustan'da, Gazah'da, Gedebev'de, Kelbecer'de, Mingeçevir'de, Nahçıvan'da vb. bulunmuştur. Sadece Kobustan'da 720 kaya resminde dört

binden fazla resim var. Yaranma tarihi, şekil ve nedenlerine bakılmaksızın eski yazılar çağdaş devirde kullandığımız çeşitli yazı sistemlerinin ecdadı sayılabilir. Yazı sisteminin gelişiminde dikkat çekici yönlerden biri de şudur ki, şekillerden başlanan yazılar giderek geometrik figürlerin elementlerin kullanımıyla formüle edilmiş harfler haline gelmiştir.

Amerikalı bilim adamı, ünlü sümerşinas S.Kramer söylüyor ki, tarihte ilk kez olarak Sümer'de insana kendi işlerini, fikirlerini ve beklentilerini, yargı ve inançlarını ayrıntılı ve güvenilir yansıtmak imkanı veren yazı geliştirdi, "yaş kil üzerinde kamyş çiling ile yazıyordular" (Крaмep. 1965: 3), Çivi yazının keşifi ve onun iyileştirilmesi Sumer'in insanlık tarihine en önemli katkısı oldu (Буллu. 1961, 8; Люблuнскaя. 1969).

Eski Sümerler tarafından yaratılan dokuz kahramanlık destanı bilinmektedir. Bu destanların çoğu, eski Azerbaycan devleti Aratta ile ilgilidir. Dastan kahramanlarından arasında En - Merkar, Lugalbanda, Bilgamus tarihsel kişilerdir ve onlar şimdiki Azerbaycan'la ilgilidir. E. Elibeyzade yazıyor: "Sadece, "Bilgamus" destanında kendini gösteren başka manevi nitelikler bir yana, üç önemli faktör - dil, il - devlet (Uruk), güven (Tengri, Tanrı) Sümer ve çağdaş Türk halklarının bir kökene bağlı olduğu fikrini söylemeye esas veriyor. Böyle bir uyuşmanı beş bin yıllık bir zaman aşımını geçerek gelen değişmeyen üç temel manevi faktörü dünya halklarında bulmak imkansızdır". (Elibeyzade. 2004: 76)

Belirtmek isteriz ki, eski Türk yazı basma kültürü kendinde bu üç manevi faktörü mükemmel bir şekilde yansıtmış ve birleştirmiştir. Öyle ki, eski Türkler kendi yazılarını kendi manevi nitelikleri - eski türk kahramanlık sembolleri, güven ve inançları, yaşam tarzının en önemli ve etnik özelliklerini temsil eden atributlar, av malzemeleri, onları kapsayan doğayla bağlı işaretler üzerine kurmuşlardır: Türkler kendi yazılarını kayalar, kil plakalar, büyük taşlar, heykeller üzerine kazıyarak sanki gelecek kuşaklara kendi muhteşem tarihleri, kültürleri hakkında bilgileri aktarmakla sonsuzlaşdırmağa çalışmış, unutulmasını istememişlerdir.

E.Ferzeli yazıyor ki, Gemikaya ve Kobustan abidelerindeki alfabetik işaretlerin Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de bulunması gerçeği kanıtlıyor ki, bu eski Azerbaycan alfabesi miladdan önceki bin yıllık dönemden bizim eranın I binyıllık döneminin VIII-XIX. Yüzyılına kadar, özellikle Arap işgaline kadar Azerbaycan'da, Yakın ve Orta Doğu'da, nihayet, Avrupa'da yayılmış, kullanılmış ve öğrenilmiştir. Bu alfabelerle çok destanlar, tanrıçılık inancıyla bağlı boylar, hikayeler, bayatılar, atasözleri, akıllı kelimeler kaydolunmuştur. (Ferzeli. 2003: 14) Araştırmacılar, itiraf ediyorlar ki, Azerbaycan'da Orhun-Yenisey alfabesinin örnekleri bulunmamıştır. Azerbaycan topraklarında bulunan anıtlardaki yazı işaretleri ise Azerbaycan halkının kendi fikrinin, felsefi bakışının ürünüdür. Orta Asya'da çivi yazılarına rastlanmıyor. Şöyle ki, Orhun-Yenisey sesleri Azerbaycan alfabesinin sesleri ile eşleşmiyor.

F. Engels, “Doğanın diyalektikası” eserinde yazıyor ki, insanlar diyalektiği bilmedikleri zamanda diyalektik düşünmüşler. Azerbaycan yazısının yaratıcıları da telaffuz zamanı fonemlerin doğal varoluş sürecini izleyerek dilin işaretler sistemini oluştururken, seslerin ağızda seslenmesinin gerçek şeklini çekmekle onları kapsayan, gözlemledikleri eşyaların, olayların içeriğini yansıtan piktografaları yaratmışlar. Bu durum ünlü ve ünsüzlerin belirli bir bölümünde görülür. Görüldüğü gibi, Azerbaycan dilinin seslerinin bir kısmı on bin yıllar önceki değişmezliğini şimdi de koruyor. Y. Sayidov söylüyor ki, “dildeki sesler – görünüşçe besit görünen bu birimler olağanüstü bir güç potansiyeline sahiptir”. (Ahundov. 1984: 3)

Gemikaya-Kobustan kitabesi, yer-gök ilişkilerini, güneşin, ayın ve yıldızların gözleminden oluşan bilikleri, kozmik düşünceni, çevreni yansıtıyor. "Tanrı'ya sadakat, ateş sevgisi" inancına göre, soldan sağa-Ateş Tanrı'sına – Güneşe doğru yazılmıştır. (Ferzeli. 2003:18). “Gemikaya-Kobustan” anıtlarında “Gökden gelen insanlar”ın çizimlerine de rastlanır. Kobustan kayalarında böyle çizimler daha çoktur. Gerçekdenmi büyüklerimiz “Gökden gelen insanlar”ın uzaylıların resimlerini çekmişler? Böyle bir bağlantı olmuşmu yoksa hayal ürünü mü? Belki de bu çizimler, “Gökden gelme” yazı işaretleri, onu çekenlerin düşüncelerinin, hayallerinin yansımasıdır. Her durumda cevaba bakmaksızın bu makaleler, m.ö. VIII-VI bin yıllarda Azerbaycan'da kültürün gelişiminden, dünyagörüşü düzeyinden, güven ve inancından, aynı zamanda yüksek yazı

kültüründən haber veriyor. Bu inançların kökləri Avesta'ya dayanıyor. M.ö. 550'ye kadar Mada Azərbaycan mağlarının başda durduğı bir devlet, büyük bir imparatorluk olmuştur. Mağların Vatanı şimdi bir kısmı Kuzeyde, bir kısmı Güney Azərbaycan topraklarında olan Muğan olmuştur. Kitabı-Dede Korkut'ta, Kam Ğan oğlu Han Bayandır kökenini büyük ataları Mada mağlarından almıştır.

Bakü'nün simgesine dönüşmüş, efsanevi, gizemli Kız Kulesi - İçeri şehir kompleksi kâhin mağların bin yıllar boyu gizledikleri Yaratılış ve Evren hakkında felsefi görüşleri yansıtan sanat harikasıdır. (Eliyev. 2002: 36).

Araştırmacılar Kız Kulesi'nin tarihi fonksiyonunun, mimarisinin sırlarını açmaya çalışmış, bir kısmı onun yaratılışını uzayla bağlıyor. Diğerleri ise ulu babalarımızın kozmik düşüncelerinin ürünü olarak kabul ediyorlar. Her durumda, Kız Kulesi - İçeri Şehir kompleksi, yüksek kültürün yanı sıra yazı kültürünün bir parçası olarak muhteşem bir anıttır. Yukarıdan bakıldığında, Kız Kulesi'nin “9”, “buta” şeklinde olması büyük atalarımızın, kozmik düşüncelerinin sembolü modeli, yaratılış abidesinin sembolü olarak hayret doğurur.

Gemikaya ve Kobustan abidelerindeki sembollerin - harflerin içeriği gizemlidir, sanki şifrelenmiş. Bu sırlarla dolu mucize dilimizin seslerinin avazında, müzikde, mimarlıkta, halı dokumada, danslarda yansımıştır. Sadece Türk düşüncesinin genetik taşıyıcıları olan halk bu gizli şifreleri - piktografları, seslerin harmoniyasını, harikulade

müziği - muğamlarımızı, halılarımızdaki desenler sırlarını, danslarımızdaki anlamı duyabilir.

Zennimizce, günümüzde halılarımız, danslarımız kadar nesil hafızamızın, etnik düşünce ve soykökümüzün bu gizemli harikaları olan desenleri ve işaretleri - piktografaları kendinde yaşatan ve tebliğ eden başka muhteşem kuvvet yoktur. Diğer halklar halılarımızı, danslarımızı ne “okuya” biliyor, ne de "sırrını" biliyorlar. Azerbaycan halıları, antik Azerbaycan yazı kültürünün taşıyıcıları ve parçasıdır.

Tüm bu gerçekler birbirini izleyen ve birbirini tamamlayan bu piktografik yazı işaretlerine Azerbaycan'ın bir çok bölgelerinde raslanması; abidelere, destanlara yansması mucizelerle dolu, gizemli yazı kültürünün, bu alanın antik sakinlerine ait olduğunu doğruluyor. Sırrını korumak, diğerlerinden gizlemek, eski yazılı anıtlarımızın sanki esas tipik özelliği olmuştur. “Kitabı-Dede Korkut”da Oğuz'un soyağacı, bağlılığı, inançları gizlidir, şifrelenmiştir. Kazan han kendi soyunun “Ağ kayanın kaplanının erkeyine”; “Ağ sazın (gölün) aslanına”; “Ezvey kurt eniyinin erkeyine”; “Ağ sungur kuşun erkeyine” ait olduğunu söylüyor.

Böylece, çok eski ve anıtlarından "çağdaşlığı" ile seçilse de, çok eski ve yüksek kültür örnekleri gibi, aynı zamanda yüksek zekanın, derin içeriğin, ince zevkin abidesidir. M. Kaşgarlı'nın "Divan"ındaki hikâyelerden anlaşılmaktadır ki, dünya felsefesinin ilk başlangıcı olan "Avesta"nın on iki bin sığır derisine yazılmış “nask”dan (bölümden) oluşan elyazması olup. İskander Yunan

felsefesinin kökünü Avesta'dan aldığını bildiği için esası, ilk kaynağı “Avesta”yı yakmış, rahiplerin kitle halinde imha etdirmiştir. Alban (Arnavut) alfabesinin, yazılarının da kaderi aynı olmuştur. Arap işgalcileri de böyle yapmıştı.

E. Elibeyzade dünyanın ünlü akademisyenlerin araştırmalarına dayanarak böyle sonuca varıyor ki, Araplar Türk dünyasını fethederken ona üç ağır darbe vurdular: 1) öncelikle türkün tek köküne balta çalarak onu paramparça ettiler, onun bütünlüğünü bozdular ...; 2) Türk inancını bozdular ...; 3) Türk antik ve tarihi-ulusal alfabesi - yazı kültürü kaybedildi ve yok edildi (Elibeyzade. 2004: 86)

Bu yüzden de yazının sonraki aşamalarda durumunu yansıtan yazı örnekleri baresinde söz söyleyemiyoruz. Azerbaycan eski yazı kültürünün soykırımını şimdi de devam ediyor. Ermenilerin işgal ettiği Kelbecerin kaya resimlerinin ve yazı işaretlerini kendi adlarına çıkılması bunu kanıtıyor.

Gemikaya-Kobustan alfabesi ve Orhun-Yenisey alfabeleri arasındaki karşılaştırma da ilginçtir. Bu karşılaştırma, onların farklı alfabe oldukları sonucuna varmalağa izin verir. Bu anıtlarda yazı işaretleri oluşturulurken onlara yaklaşımın kendisi farklı olmalıdır. Orhun-Yenisey yazısı Türk yaşamının, kahramanlık sembolünün simgesini (çadır, yay, ok, süngü, kılıç) tanımlayan semboller esasında oluşmuştur. Gemikaya-Kobustan yazıları ise felsefi düşünce, inanç sembolize eden işaretler temelinde oluşmuştur. Gemikaya-Kobustan anıtlarındaki semboller ve sesler daha çok çağdaş devirle, düşünceyle ayaklaşır. Her şeyden önce, böyle fikir oluşur ki, Orhun-Yenisey alfabesi daha eskidir.

Sesleri belirten işaretler (yay, ok, süngü, kılıç, çadır, alaçık) daha erken, ilkel başlangıçtan haber verir. Uzay düşüncesi, Güneş, Ay, yıldızlar, gökten inen insanlar, şifreleme, gizlilik vb. daha sonraki, gelişmiş dönemin, düşüncenin, sanki medeni dünyanın ürünüdür. Fakat tarihi kaynaklardaki veriler, dünyanın ünlü bilim adamlarının araştırmaları, gerçekler ("Avesta"nın dünya felsefesinin ilk başlangıcı olması; Zerdüş'tün yıldızlara ibadet etmesi vb.) Gemikaya-Kobustan yazılarının, "Orhun-Yenisey"den sonraki uygarlığın; ya da ondan alınma olduğu fikrinden taşındırır.

Gemikaya ve Kobustan anıtlarında harfi belirten yaklaşık yüz tane işaret vardır. Bu alfabeyle yazılmış tam metinlere henüz ulaşılammıştır. Azerbaycan'da bulunmuş Gemikaya, Kobustan, Kelbecer, Mingçeçevir vb. eski yazılı abideler "Avesta"dan, Sümer (Türk) okşekilli yazılarından bu yana hepsinin aynı etnosun - halkın güven ve inancının, bakış açısının tezahüründen oluşmuş yazı kültürünün örnekleri olduğu görünüyor ve biraz ileri giderek söylemek isteriz ki, modern alfabelerin temelinde eski Türk düşüncesinin ürünü olan alfabeler duruyor.

M.Ö. binyıllıklardan MS I bin yılın VIII-IX yüzyıllarına kadar, özellikle Arap işgaline kadar Azerbaycan'da, Yakın ve Orta Doğu'da, Avrupa'da yayılmış, işlenmiş, öğrenilmiş eski Azerbaycan yazısı, alfabesi halkımızın kendi düşüncesinin, felsefi bakış açısının ürünü olarak daha modern dönemle ayaklaştan ve çeşitli yazı sistemlerinin atası sayılabilir. Bilimde artık eskilerden kanıtlanmış ki, çağdaş alfabelerin temelinde eski Türk düşüncemizin ürünü olan

alfabeler dayanıyor. Lakin bu yazılar, alfabeler yabancı işgalciler tarafından tahrip edilmiş, imha edilmiş ve yağmalanmıştır. İskender dünya felsefe biliminin başlangıcını Yunanistan'a ait etmek için, Ermeniler Alban alfabesini benimsemek için bu suçlara el atmışlar. Arap işgalcileri, ve diğerleri de böyle yapmıştır. XIX yüzyılın 80-85'li yıllarında bir grup Fransız da Şeyh Nizami'nin mezarından çok değerli eşyaları, elyazmalarını beraberinde götürmüşlerdir. Belki de bu nedenle biz yazının sonraki aşamalardaki durumunu yansıtan yazı örnekleri hakkında söz söyleyemiyoruz. Belki de biz tarihimizin çok büyük dönemini kapsayan alfabemizi, eski yazılarımızı, yazılı edebi dil örneklerimizi kaybetmeseydik, yazılı edebi dilimizin oluşumu tarihi de dilbiliminde başka türlü hesablanardı. Fakat biz geleceğe umutla bakıyoruz.

Azərbaycan'ın Birinci Hanımı, Haydar Aliyev Vakfı'nın Başkanı Mehriban Aliyeva dünyada Azərbaycan'ın milli, maddi ve manevi dəyərlərinin korunması ve təbliğində Böyük Elçidir. O, aynı zamanda dünya mirası, evrensel dəyərlərə yüksek dəyər vererek Versal Sarayı'nın parkında, Luvr Müze Kompleksi'nde, Berlin Şehir Sarayı'nda ve diğer Avrupa şəhirlərində eski tarixi binaların və Vatikan'da eski elyazmaların restorasyonunda, Roma'da Kapitolini Müzesi'nin "Filozoflar salonu"nın təmirinin gerçəkləşdirilməsində yarıdan ilgilənmişdir. Aslında Mehriban Aliyeva'nın bu Bəşəri misyonu dünyanın ən ünlü müzələrində gizli griflə tariximiz, kəltürümüz, edebiyatımız vb.

hakkında çok değerli el yazmasının depolandığı demir kapıları açmak için önemli bir rol oynuyor.

Mehriban hanım Aliyeva Vatikan Apostolik kütüphanesini ziyaret ederken kütüphanenin bir parçası olan Vatikan Gizli Arşivi'nde saklanan İlhanlılar, Atabeyler, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safeviler ve Kacarlar devletlerinin yöneticileri Roma Papaların yazdıkları ve onlara gönderilen cevap mektuplarından, çeşitli misyonerlerin Azerbaycan'daki siyasi akımlarla ilgili gizli raporlarından oluşan belgelerin sureti ülkemize gönderilmiştir. Genellikle kütüphanede Azerbaycan'a ait 60 eski el yazması bulunmuştur. Bu belgeler tarihimizde boşluk olan büyük bir dönemi kapsayan çok nadir el yazmalarıdır.

Bu el yazılar arasında Nizami, Fuzuli, Nesimi ve diğer dünyaca ünlü Azerbaycan şair ve düşünürlerinin nadir elyazmaları, şimdiye kadar ülkemizde bilinmeyen birçok ortaçağ âlimlerinin bilimin çeşitli alanlarına ait değerli eserleri vardır. Bu yazılar tarihimizin birçok gizli, karanlık sayfasını aydınlatacağını umuyoruz.

Kaynakça

1. Ahundov A. (1984), Azerbaycan dilinin fonetikasi. Bakü, Maarif.
2. Elibeyzade E. (2004), Azerbaycan dilinin tarihi. I c. Bakü.

3. Eliyev R. (2002), Mehfilik grifi, yahut mif, felsefe, din ve dil düğünü. Bakü, Ziya – Nurlan, NPM.
4. Ferzeli E.E. (2003), Gemikaya – Kobustan elifbası. Bakü, Neşriyat Poligrafiya Birliği.
5. Крамер С. Н. (1965), История начинается в Шумере. Москва. Наука.
6. Булли А. (1961), Ур Халдеев. Москва. Восточная литература. 1961. (58, 8)
7. Люблинская А. Д. (1969), Латинская палеография. Москва. 1969. (72, 25)

Nəsimi leksikasının türk dilləri yazılı abidələri və dialekt leksikası kontekstində araşdırılması

Müəyyən bir sözün yazılı abidələrdə işlənməsi həmin sözün qədimliyinə, müasir şivələrdə işlənməsi isə bu sözün tarixən Azərbaycan dilinə mənsubluğuna dəlalət edir. Bu baxımdan Azərbaycan dilində yazan klassik şeir ustadlarımızdan biri kimi Nəsimi leksikasının tədqiqata cəlb olunması vacibdir. Çünki Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilinin inkişafında mühüm bir mərhələ hesab olunur.

Nəsiminin yaradıcılığı dilçilik, xüsusilə Azərbaycan dilinin, eləcə də türk dillərinin tarixi inkişafını öyrənmək baxımından da müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Nəsiminin dili, eləcə də onun leksikası Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusilə onun bədii qolunun keçmiş olduğu altı əsrlik tarixi işləmək üçün zəngin material verir. Bu baxımdan tədqiqatçı-alim C.Qəhrəmanovun «Nəsimi “Divan”ının leksikası» əsəri çox qiymətli mənbədir.

Nəsiminin anadilli şeirləri, xüsusilə də qəzəlləri ilk növbədə milli sözlərin bolluğu, hər bir misra və beytin özünəməxsus oynaqlığı və melodikliyi, ahəngdarlığı və ritmikliyi – bir sözlə, musiqililiyi ilə seçilir, oxucuya, dinləyiciyə yüksək estetik zövq verir, onun könlünü, ruhunu oxşayır. Bütövlükdə götürdükdə Nəsiminin qəzəlləri həm dilinin sadəliyi və axıcılığı, həm də saflığı və təmizliyi ilə seçilir ki, bu da şairin xalq ruhuna, canlı ümumxalq danışığı

dilinə söykənməsi, bu tükənməz qaynaqdan uğurla bəhrələnməsi ilə bağlıdır.

Nəsiminin yaradıcılığı türk dilləri tarixində “keçid dövrü”nün (X-XIV əsrlər) (1) sonlarına, “yeni dövrün” (XV-XX əsrlər) (3) əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə türk sistemli dillərin çoxu artıq müstəqil inkişaf mərhələsinə qədəm basmış, ədəbi-bədii dil normaları əsasən formalaşmış sabitləşməyə başlamışdı (4).

Azərbaycan dilinin formalaşmış ədəbi normalar əldə etdiyi bir dövrdə yaşayıb yaradan Nəsimi, şübhəsiz ki, ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini öz əsərlərində əks etdirmiş, onun sabitləşməsinə və inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Ədəbi-bədii dil normalarının xalq dili əsasında inkişaf etdirilməsi məsələlərini tam ciddiyyəti ilə dərk edən hər bir böyük sənətkar kimi Nəsimi də zəmanəsinin qarşıya qoyduğu, irəli sürdüyü problemləri həll etmək təşəbbüsündə olmuş, ədəbi dilə və onun üslubuna xas olan söz və ifadələr işlədərək onların qanuniləşdirilməsinə çalışmış, leksik-semantik xüsusiyyətlərini bütün incəliyi ilə ifadə edə bilmişdir. Xalq dili ilə özündən əvvəlki yazı dili arasında bir vəhdət yaradan, onların vahid ədəbi normada birləşdirilməsində mühüm rol oynayan Nəsimi əsərlərinin dilini dövrünün xalq dili zəminindən ayırmamağa çalışmışdır. Bu gün belə müasir dilimizdə işlənən, xalq yaradıcılığının müdrik ifadə vasitələri olan atalar sözləri və məsəllər Nəsimi dilinə xas xüsusiyyətlərdəndir. Məhz Nəsimi leksikasına xas olan bu səciiyyəvi cəhətlər onun leksikasının türk dilləri dialekt leksikasının qarşılıqlı inteqrasiyası kontekstində araşdırılmasını

şərtləndirir. Nəsiminin dilində işlənən bir çox sözlər müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aktiv şəkildə işlənir. Məsələn,

Kürsiyi-rəhmanə *ağdun*, gögdə ərşəllahi gör (Nəsimi).

Ağ sözü (DTS, 16) də “çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək” mənaları verilmişdir. *Ağ* feilinə “qalxmaq, çıxmaq” mənasında Füzuli rayonu Horadiz şivələrində təsadüf edilir: Qoyun dağa *ağdı*. *Ağ* sözü Füzuli rayonunun şivələrində söz birləşməsinin tərkibində də işlənir: *ağmax olmax* – Qoymagınan yük *ağmax olsun*.

Ağ feilinə eyni mənada “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlinir: Şahin pərvaza *ağdı*.

Al – hiylə, kələk, biclik. Nəsiminin dilində bu söz geniş işlənmişdir: Nəsiminin alilə aldı könlin; *Al* ilə ala gözləri aldıadı aldı könlümi, Alini gör nə al edər, kimsə irişməz alinə (Nəsimi).

Al sözü eyni mənada (DTS, 31) işlənmişdir. Azərbaycanın Bərdə, Qazax şivələrində də “hiylə, yalan” mənasını ifadə edir: Məni *al* dilə tutma, nə sözün var mərdanə deynən. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu sözə eyni mənada rast gəlinir: Namərd tayın *al* eyləmiş.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *aldanmaq* sözü də *al* sözü ilə bağlı yaranmışdır. Dildə bu söz *allanmaq* şəklində işlənir: *al* qeyd etdiyimiz kimi “hiylə, kələk” mənalı qədim Azərbaycan sözü, lan//lən isimdən feil düzəldən şəkildədir – *al-lanmaq*, müqayisə edək: hava-lanmaq. Lakin bu söz dilimizdə *aldanmaq* şəklində işlənir. M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” əsərində olduğu kimi.

Çözmək – açmaq. Çözmək feili Nəsiminin – Ey bana müşkin saçundan könlünü qurtar deyən, Qanqı aqıldür *çözən* zəncirdən divanəsin. Bu sözə eyni mənada Xətəidə - Dedim ki, əya, səba indi, Asudə otur *çözüb* kəməndi rast gəlinir.

Bu söz Azərbaycan dilinin Tovuz, Kəlbəcər və Naxçıvanın Şahbuz şivələrində də eyni mənada işlənir: İpi, yunu *çözərix* biz. *Çözmək* feilinin *çözdə*, *çözələ* formaları: *çözdə* - açmaq, uzatmaq (Ağdam, Cəbrayıl, Yardımlı, Şahbuz); *çözələ* formasında “açmaq” mənasında (Gədəbəy, Şərur, Şahbuz) şivələrində müşahidə olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlinmişdir: Atından endi, çobanın əllərin çözdü; Kafərlər oğlana aman verdilər, əlin çözdilər, gözün açdılar.

Esrük – qızgın, sərxoş. Nəsiminin dilində: Qəmzədən misri qılınc vermişsən *əsrük* türkə kim, Qan bəhasız necə qan etmək dilərsən, etməgil.

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında (əsrük – sərxoş mənasında Qazax) qorunub mühafizə olunan bu söz eyni zamanda qızgın, sərxoş mənasında (DTS, 184), “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Ol şərabdən içən əsrük olur; və Füzulinin dilində: Şərilən gər tutsalar *əsrük* sözünə etibar – müşahidə olunur.

Nəsiminin dilində müşahidə olunan leksik vahidlərin bəziləri ilkin mənalarını qorumaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlərdir.

Azük – azuqə. *Azuğsuz* kişilər dözməz bu yolların uzağına (Nəsimi). Azərbaycan dilinin qərb şivələrində *azık*

(azuqə, yol tədarükü) mənasında Şəmkir, Qazax şivələrində qorunmuşdur.

Azuqə mənasında qədim yazılı abidələrdə (DTS, 73): - Yadağ atı çaruk, küçi *azuq*; “Kitabi-Dədə Qorqud”da – Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük *azuqla* çıxayın, - formasında müşahidə olunur.

Göründüyü kimi müasir dialektlərdə işlənən forma ilə müqayisədə qədim azuq sözündə $u > i$, $k > x$ dəyişikliyi müşahidə olunur. *Azık* sözü eyni formada bəzi türk dilləri dialektlərinə də inteqrasiya etmişdir. Məsələn, Altay dilinin Tuba dialektində Azərbaycan şivələrində olduğu kimi söz fonetik dəyişikliyə uğramış *azık* şəklində “azuqə, ehtiyatda olan ərzaq” mənasında işlənir.

Bar – getmək, yola düşmək. Bu söz həm qədim yazılı, həm orta əsr abidələrində, həm də Azərbaycan dialektlərində geniş şəkildə işlənir. Nəsimidə bu söz *var* formasında, fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənmişdir: Zülfünə dolaşdı könlüm, bilmədi aşıftə kim, Zülfün ucundan nə çox-çox yelə vardı başlər.

Lakin bu söz (DTS, 83) də *bar* şəklində qeydə alınmışdır. Deməli, *bar* feili Azərbaycan dilində $b > v$ səs dəyişməsinə məruz qalaraq *var* şəklini almışdır. Elə Azərbaycan dialektlərində də bu şəkildə qorunmuşdur: *varıf getmək* (Tovuz, Şəmkir, Borçalı, Qazax). “Kitabi-Dədə Qorqud”da – Bərdəyə, Gəncəyə *varub* vətən tutdu; Xətəidə - *Varmağ* həvəsini tərək qıldım, Qurtulmağa şimdi razı buldum. – müstəqil feil kimi işlənmişdir.

C.Qəhrəmanovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına müvafiq olaraq Nəsiminin leksikası üzərində aparılmış müşahidələr, XVI əsrdə üzü köçürülmüş nüsxədə mövcud olan qəzəl, qəsidə, rübai, tuyuq və tərcibəndlərin sözlüyü bir daha sübut edir ki, dilimizin milli xüsusiyyətini, onun orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə feillərdən ibarətdir. Nəsiminin lirikasında əsas yer tutan feillər öz mənə xüsusiyyətlərinə, semantik rəngarəngliyinə görə müasir dilə uyğun gəlir, öz sabitliyini mühafizə edir. Arxaikləşmiş bəzi feillər nəzərə alınmazsa, Nəsiminin dilində işlənmiş feillərin hamısı həm şəkil, həm də məzmun cəhətindən müasir dildə işlənəməkdədir.

Tədqiqatçının haqlı qənaətinə görə Nəsiminin dilində əsil feillərlə bərabər köməkçi feillər də çox işlək sözlərdəndir. Mürəkkəb feillər yaratmaq üçün Nəsimi “qılmaq”, “etmək”, “eyləmək”, “bulmaq”, “olmaq” və s. köməkçi feillərdən geniş istifadə etmişdir. Həmin köməkçi feillər azəri sözləri ilə bərabər əcnəbi sözlərlə də birləşərək mürəkkəb feillər yarada bilir. Məsələn, nəzər qılmaq, səcdə qılmaq, ənam etmək, növhə qılmaz, tərif etmək, dildar olmaq, səbr eyləmək, xar olmaq, huşyar olmaq, müəttər olmaq, cuş etmək, əyan olmaq, bəyan etmək, arif olmaq, vasil olmaq, şərh qılmaq, vahid olmaq, yar bulmaq, iqrar eyləmək, aşiq olmaq, idrak etmək və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dildən fərqli olaraq, Nəsiminin dilində “qılmaq” köməkçi feili mürəkkəb feil yaratmaq prosesində ən fəal iştirak edən sözlərdəndir. Bu

köməkçi feilin əcnəbi sözlərlə birləşərək mürəkkəb feillər yaratmaq imkanı olduqca genişdir. Məsələn, nalə qılmaq, müəlləq qılmaq, məmur qılmaq, idrak qılmaq, aram qılmaq, mübtəda qılmaq, qurban qılmaq, saz qılmaq, lütf qılmaq, tərki-dünya qılmaq, fəda qılmaq, sücud qılmaq, fəğan qılmaq, xərab qılmaq, dərman qılmaq, pərvaz qılmaq, divanə qılmaq, qəsd qılmaq, dəvət qılmaq, təkanna qılmaq, fəna qılmaq, ikrah qılmaq və s.

Müxtəlif semantikaya malik olan sözlərlə birləşərək mürəkkəb feillər əmələ gətirən “qılmaq” köməkçi feili ilə bərabər Nəsiminin dilində işlənən başqa köməkçi feillər də həmin sözlə birləşə bilir və mürəkkəb feil yaradıcılığında aktiv iştirak edir. Məsələn, idrak etmək (eyləmək), qurban etmək (eyləmək; eləcə də qurban olmaq), fəda etmək (eyləmək), səcdə etmək, fəğan etmək, xərab etmək, pərvaz etmək, divanə etmək (eyləmək: eləcə də divanə olmaq), qəsd etmək (eyləmək), dəvət etmək (eyləmək), təmənnə etmək (eyləmək), ikrah etmək (eyləmək) və s.

Nəsimi əsərlərinin leksik tərkibində olan, müasir dil üçün arxaikləşmiş sözlər dilçilik nöqtəyi-nəzərindən ən maraqlı lüğət vahidlərindəndir. Bu sözlərin hər birinin ədəbi dildə fərdi inkişaf tarixi olduğu kimi, onların dildən silinməsinin də fərdi inkişaf tarixi vardır.

Dilçilik ədəbiyyatında arxaizm anlayışının məna və məzmunu tam mənası ilə müəyyənləşmədiyi üçün hər hansı sözün arxaik təbəqəyə aid edilməsi məsələsi də mübahisəlidir. Müəlliflərin əksəriyyəti klassik ədəbi janrlarda işlənib müasir dildən çıxmış, lakin köhnəliyi təsvir

etmək üçün üslubi bir vasitə kimi müasir əsərlərdə işlənə bilən sözləri arxaizm hesab edir (4).

Arxaik sözlərin yenidən dilə qayıda bilməsi nöqtəyi-nəzərindən həmin müəlliflərin fikirləri həqiqətə uyğundur. Çünki xalqın tarixi ilə bilavasitə əlaqədə olan, onun adət və ənənəsini özündə əks etdirən bir çox sözlər dialekt və şivələrdə qaldığı kimi, ədəbi dilə, onun yazıla qoluna da daxil ola bilər. Bu cəhətdən elmi əsərlərdə və poeziyada canlanmaqda olan “tapınmaq” (səcdə etmək, xidmət etmək, qulluq etmək, baş endirmək) sözü daha xarakterikdir. Bununla belə müasir türk dillərinin bir çoxunda mövcud olan, hətta rus dilində termin kimi möhkəmlənən “товар” (əmtəə) sözü Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində dönə-dönə işlənməsinə və müasir dialekt və şivələrində “qaramal” mənasında “tavar” // “davar” formasında qalmasına baxmayaraq, ədəbi dildə öz əksini tapa bilməmiş və müasir dil üçün arxaikləşmişdir. Odur ki, bədii yazılı abidələrdə, eləcə də Nəsiminin dilində işlənən və arxaizmlər qəbilindən olan sözlərin əksəriyyəti müasir ədəbi dil üçün tamamilə ölüb getdiyinə görə yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərin fikirləri rus, ingilis və alman dillərinə uyğun gəlsə də, Azərbaycan dili üçün birtərəfli hesab edilməlidir.

Ümumiyyətlə, sözlərin arxaik qrupa daxil edilməsi nisbi xarakter daşıyır. Bu məsələyə bir qayda olaraq müasir ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən yanaşılır. Ona görə də Nəsimi əsərlərinin leksikasında olan arxaizmlər haqqında mülahizə yürüdüldükdə XIV-XV əsrlər üçün arxaik xarakterli sözlər haqqında deyil, müasir dil üçün köhnəlmiş sözlər haqqında

danışılır. Arxaik sözlərin təyin edilməsində əsas şərt və birinci dərəcəli amil həmin sözlərin konkret dilin əvvəlki dövrlərinə aid yazılı abidələrdə işlənməsinin nəzərə alınmasından ibarətdir (5).

Nəsiminin dilində işlənən müasir dil üçün arxaik hesab olunan sözlərin əksəriyyəti Orxon-Yenisey abidələri və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarından tutmuş XIX əsrə qədər yazılı ədəbiyyatda işlənmiş, bir çoxu indi də dialekt və şivələrdə qalmaqdadır. Nəsiminin dilində işlənən və müasir ədəbi dil nöqtəyi-nəzərindən arxaik sayılan sözləri aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. Müasir dövrdə istifadədən qalmış, ədəbi dil üçün tam arxaikləşmiş sözlər: ayağ//əyağ – qədəh, piyalə, kasa; uçmağ – cənnət; ısırtmaq – daddırmaq, içirtmək; əsənc//usanmaq – bezikən, məlul; issi- yiyə, sahib, malik; əkşi-turş, acıtma; uşmaq – tamahsımaq; üşətmək - əl çəkmək, pozmaq, unutmmaq; üşənmək – çəkinmək, qorqmaq; uy – fikir, düşüncə; bandırmaq – bulaşdırmaq, batırmaq; cəri-əsgər, qoşun; cələb – allah, tanrı; dürüşmək – çalışmaq, səy etmək; sağış – say, hesab; sunmaq//sonmaq – uzatmaq; təqdim etmək, ərz etmək; tamu –cəhənnəm; tayınmaq-sürüşmək;doğru yoldan çıxmaq; qalmaş – danlaqlı, başı aşağı; qutluq – mübarək, uğurlu, xeyirli və s.

2. Müasir ədəbi dildən çıxmış, lakin dialekt və şivələrdə mühafizə olunan arxaik sözlər: yazı-çöl, səhra, düzənlik; əsrük – sərxoş, kefli; yek – yaxşı; bay-zəngin; aymaq//aytmaq – demək, söyləmək; al – hiylə; ariyyarı- pak,

təmiz, saf; ağmaq – çıxmaq, qalxmaq, yüksəlmək; varmaq-getmək; yaşıрмаq-gizlətmək; duş//tuş – yuxu; ün – səs və s.

3. Müasir dildə şəkil və mənasını dəyişmiş arxaik sözlər: azuğ-azuqə; aldamaq-aldanmaq; ayruq//ayrux//ayruğ – ayrı, başqa, özgə, sair; incinmək – incimək, əzab, əziyyət çəkmək; uyqu/uyxu/yuxu; bənzəş-oxşar, bənzər; biki-ikimi; xamu//qamu – hamı; daşirə - dışarı, xaric; tapıq-tapış, şahid; qaçan//xaçan – nə vaxt, haçan; korklu-gözəl, qəşəng; qarmaq-doymaq, doyunca içmək; qanıрмаq – doyurmaq, susuzluğunu söndürmək; qonuq-qonaq, mehman və s.

Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini arxaik sözlər təşkil edir. E.Əzizov bu barədə yazır: “Dialekt leksikasında arxaik sözlər deyərəkən biz vaxtilə Azərbaycan ədəbi dilində işlənmiş, sonradan isə ədəbi dil üçün arxaikləşmiş, lakin şivələrin lüğət tərkibində saxlanmış sözləri nəzərdə tuturuq”.(8 ,204). Məsələyə bu aspektdən yanaşmaq tədqiqat üçün maraqlı faktlar əldə etməyə imkan yaradır. Çünki müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən, lakin dialektlərdə mühafizə olunan sözlər müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində işlənirsə, şübhə yoxdur ki, həmin leksik vahidlər abidələrin yarandığı dövrün şivələri üçün də işlək olmuşdur. Bu baxımdan Nəsimi leksikasının dialekt və şivə sözləri baxımından tədqiqata cəlb edilməsi maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ə.M.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. Bakı, 1958, səh. 36
2. İ. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 səh.
3. C.Qəhrəmanov. Nəsimi divanının leksikası. Bakı, “Elm”, 1970, 232 səh.
4. 4.С.Е.Малов. Памятники древнетюрской письменности. Изд. АН СССР, М-Л, 1951, с. 221-222.
5. Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. Госизд. «Высшая школа», М., 1962, с. 147.
6. Н.М.Шанский. Устаревшие слова в лексике современного русского языка. «Русский язык в школе», 1954, № 3.
7. А.Рустамов. Глагол в диалектиках и говорах азербайджанского языка. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1964, с. 37.
8. E.İ.Əzizov Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016. 348 səh.

AZƏRBAYCANDA YAZININ YARANMA TARİXİ. YAZI MƏDƏNİYYƏTİ

Yazının əmələ gəlməsi və inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədardır. Eyni zamanda yazı da insan cəmiyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamış, onun ibtidai dövrdən bugünkü səviyyəyə qədər yüksəlməsinə müəyyən dərəcədə xidmət etmişdir. İnsanların mədəni inkişafında yazı çox mühüm rola malikdir. Belə ki, yazı mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün əsas və qüvvətli vasitədir.

Əsrlər boyu insanların əldə etdiyi mədəni mirasların tarix səhifələrində əks olunmasında və qorunub saxlanmasında yazı başlıca rol oynamışdır. Cəmiyyətin bütün inkişaf prosesində yaradılmış nailiyyətlər yazı vasitəsilə bizə gəlib çatmışdır. Yazının köməyi ilə bu gün ən qədim xalqların tarixini öyrənir, onların adət - ənənələri, yaşayışları, ictimai quruluşları və b. cəhətlərlə tanış oluruq. Keçmişdəki bilik və təcrübələri öyrənmək və əldə olunmuş yeni bilik və bacarıqları gələcək nəsillərə ötürmək üçün yazı insanların həyatında həmişə xüsusi rol oynamışdır. Müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, informasiya bolluğu şəraitində hər bir yeniliyi tez dərk etmək, yadda saxlamaq, şifahi şəkildə ötürmək qeyri-mümkündür. Yazı isə hər hansı məsələni əks etdirərək, istənilən vaxtda canlandırmağa, üzərində düşünməyə, təkmilləşdirməyə kömək edir. Yazı sözün, dilin yaranma prosesinin davamıdır. İlk söz kimi ilk işarə çox çətin formalaşmışdır. Bunların yaranması insanın kamilləşməsi

uğrunda mübarizəsinin nəticəsidir. Yazı şifahi sözlün əbədiləşdirilməsi zərurətindən doğmuşdur və burada kollektivin rolu böyükdür. Yazının meydana gəlməsi müxtəlif insan cəmiyyətlərində eyni vaxtda baş verməmişdir. B.N. Qolovin yazının meydana gəlməsini insanların müəyyən zaman, məsafə ölçüsündə, ünsiyyət yaratmaq tələbləri əsasında meydana gəldiyini bildirir.

Uzaq keçmişdə ilk öncə insanlar əlaqə saxlamaq, ətraf aləmə, uzaq məsafələrə informasiya ötürmək ehtiyaclarını ödəmək üçün müəyyən simvolik mənə daşıyan əşyalardan, şərti işarələrdən istifadə edərək “məktub-ismaric” göndərmişlər. Bu vəzifənin necə yerinə yetirilməsinə aid ilk məlumatlardan birini e.ə V əsrdə yaşamış yunan tarixçisi Herodot vermişdir: Skif çarının İran padşahı Daraya göndərdiyi “məktub – ismaric” quş, siçan, qurbağa və beş oxdan ibarət olmuş və bir növ “hərbi ultimatum” məzmunu daşmışdır: “İranlılar, əgər siz quş kimi uça bilməsəniz, siçan kimi yerdə gizlənə bilməsəniz, bataqlıqda qurbağa kimi hoppana bilməsəniz bizim oxlarımız sizi yerə sərəcəkdir”(15, 257). Azərbaycan folklorunda, məsələn, “Daşdəmirin nağılı”nda, yaxud “Bir qalanın sirri” Azərbaycan kino-filmində bu tip “məktub” nümunələrinə rast gəlmək olur. Tarixən yazının müxtəlif növləri olmuşdur. Həmin yazı növləri bunlardır: 1. Şekli yazı (piktoqrafik). 2. Fikri yazı (ideoqrafik). 3. Heca yazısı (silloqrafik). 4. Səs yazısı (fonoqrafik) .

Ayrı- ayrı dövrlərdə olan yazı növlərini və bunların inkişafını tədqiq etməyin bəşər sivilizasiyasının, cəmiyyətinin

inkişaf tarixini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyəti var. *Yazının yaranma tarixi* çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Onun əlifbadan əvvəlki dövrü *piktoqrafik* və *ideoqrafik* yazı ilə seçilir. İlk yazılarda müxtəlif şəkil və simvollar əsasında formalaşdırılan təsvir vasitəsi ilə müəyyən məlumatlar yazıya köçürülmüşdür. Belə məlumatları yazıya çevirməyin səbəbi nitqi şəkil və simvollarla canlandırma deyil, baş vermiş hadisələri yadda saxlamaq zərurəti olmuşdur. Piktoqrafik yazılarda istifadə olunan ayrı–ayrı şəkillər *piktoqramlar* adlanmışdır. Piktoqramlardan təşkil olunan, daha doğrusu, piktoqrafik təsvir və yazılar Azərbaycanda da lap qədimdən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış qədim əşyaların, saxsı qabların üzərində heyvan, bitki, insan və s. şəkilləri az deyildir. Azərbaycanda piktoqrafik yazı nümunələri Qobustanda, Qazaxda, Gədəbəydə, Naxçıvanda və s. qeydə alınmışdır. Təkcə Qobustanda 720 qayaüstü rəsmdə dörd mindən çox təsvir vardır. Yaranma tarixi, forma və səbəblərindən asılı olmayaraq qədim yazılar müasir dövrdə istifadə etdiyimiz müxtəlif yazı sistemlərinin əcdadı sayıla bilər.

Yazı formalarının təkamülü göstərir ki, “Nitqi ötürmək üçün qrafik işarələr sisteminin yaradılması bəşər mədəniyyətinin universalialiyalarından biridir. ...Söz – heca yazıları müxtəlif insan qrupları tərəfindən, dəfələrlə, fərqli vaxtlarda yaradılmış olsa da, onların işlənib hazırlanması bu və digər dərəcədə eyni üsullarla baş vermişdir”(23, 6). Məsələn, Kəlbəcər qayalarındakı piktoqrafik yazılarda bir neçə keçi, dinozavr və başqa naməlum heyvan fiqurları, at

fiqurunun üstündə və b. təsvirlərdə piktoqrafik-yazı işarələri də həkk edilmişdir. Bunlar Gəmiqaya, Qobustandakı təsvir və işarələrin eynidir. Piktoqraflar arasında dinozavr rəsminin aşkar edilməsi, piktoqrafların yaşını 10 – 12 min il keçmişə aparır. Dinozavrların nəsli buzlaşmanın son dövründə dünya daşqınından sonra yer üzündən silinmişdir. Naxçıvan – Gəmiqaya və Qobustan abidələrinin bir qismi dünya daşqınından əvvəl, yəni 20 – 30 min ilin, bir qismi isə daşqından sonrakı dövrün abidələridir. Yazı sisteminin təkamülündə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, “şəkillərdən başlanan yazılar tədricən həndəsi fiqur və elementlərin istifadə olunması ilə düzələn hərflər şəklinə gəlib çıxmışdır. İlk dövrə müxtəlif ölçülü düz xətt parçalarının birləşdirilməsi əsas götürülmüşdür. Yazıda daha çox hərfdən istifadə etməmək, hərflərin mürəkkəbliyinin qarşısını almaq məqsədilə qrafemlərdən sonralar əyri xətt, dairə, yarım dairə, ellipsvari elementlərdən istifadə olunmuşdur” (17, 3;4). Müasir əlifbada hərflərin sayı bir qayda olaraq əsasən 20 – 30 arasındadır. Əlbəttə, istisna hallar da az deyildir. Məsələn, havay dilinə uyğunlaşdırılmış latın əlifbasında 12, Şri – Lanka dövlətində istifadə olunan siniqal dilində, bir sıra Şimali Qafqaz dillərində 50 və daha artıq səs vardır. Hər səsə bir qrafem uyğun qoyulursa, onda bu dillərin əlifbalarındakı işarələrinin sayı əllini aşmalıdır. Aydın ki, dildəki hecalar səslərdən qat-qat çoxdur. İşarənin hecaya uyğunluğu əsasında yerinə yetirilmiş yazılara *heca yazısı*, *sillaboqrafik yazı* deyilir. Sillaboqrafik yazının ən qədim nümunələrindən biri *şumer yazılarıdır*.

Amerikalı alim, məşhur şumeroloq S.Kramer söyləyir ki, tarixdə ilk dəfə olaraq Şumerdə insana öz işlərini, fikirlərini və ümidlərini, mühakimə və inanclarını ətraflı və etibarlı əks etdirmək imkanı verən yazı inkişaf etdi, “yaş gil üzərində qamış çiling ilə yazırdılar”(27,3).

“Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr qədim Şumer şəhəri Urukun xarabalıqları arasında aşkar olundu. Orada üzləri şəkilli yazı ilə örtülmüş mindən çox gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatçılıq yazılarından ibarət idi. Amma onların arasında bir neçə tədris mətnlərinin də olduğu müəyyən edildi. Bu onu sübut edir ki, Şumer mirzələri artıq miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olurdular” (27, 26). İngilis alimi L.Bulli: “Misir, Babil, Assuriya, Finikiya, qədim yəhudi və nəhayət, yunan mədəniyyətlərinin mənbəyinin də Şumerdə axtarmaq lazım olduğunu” (20,8); Polşa alimi Z. Kosidovski: “ yəhudi mədəniyyətinin Yunanıstana yox, bir çox məsələdə özlərini beş min il bundan əvvəlki Şumer xalqının yaratdığı mədəniyyətə borclu hesab etdiyini” söyləmişdir (28,25).Yazı insanlığa əbədi töhfədir. Yazının kəşfi bəşər tarixinin böyük nailiyyətidir. Bu kəşf bəşər sivilizasiyasında mühüm bir başlanğıc oldu. Dünyada tanınmış alim və səyyah T.Heyerdal belə bir fikir söyləmişdir: “Qobustan və şumerli türk (şumer) mədəniyyəti eyni xalqa Azərbaycan xalqına məxsusdur”. T.Heyerdalın başqa bir fikrini də xatırlamaq yerinə düşərdi: “Azərbaycanın hələ kifayət qədər

öyrənilməmiş mədəniyyəti Mesopatomiya qat-qat qədimdir”. Qədim şumerlərin yaratdığı doqquz qəhrəmanlıq dastanı məlumdur. Bu dastanların çoxu qədim Azərbaycan dövləti Aratta ilə bağlıdır. Dastan qəhrəmanlarından En – Merkar, Luqalbanda, Bilqamus tarixi şəxsiyyətlərdir və onlar indiki Azərbaycanla bağlıdır. E. Əlibəyzadə yazır: “Təkcə, “Bilqamus” dastanında özünü göstərən başqa mənəvi keyfiyyətlər bir yana, üç mühüm amil – dil, el – dövlət (Uruk), inam (Tənqri, Tanrı) Şumer və müasir türk xalqlarının bir kökə bağlı olduğu fikrini söyləməyə əsas verir. Belə bir səsləşməni beş min illik bir vaxtı, məsafəni keçib gələn və dəyişməyən üç mühüm mənəvi amili dünya xalqlarının heç birində tapmaq mümkün deyildir”(4, 76).

Qeyd etmək istərdik ki, qədim türk yazı – həkkətmə mədəniyyəti özündə bu üç mənəvi amili çox mükəmməl şəkildə əks etdirmiş, birləşdirmişdir. Belə ki, qədim türklər öz yazılarını öz mənəvi keyfiyyətləri – qədim türk cəngavərlik rəmzləri, inam və etiqadları, həyat tərzinin ən mühüm və etnik keyfiyyətlərini təmsil edən atributlar, ov alətləri, onları əhatə edən ətraf mühitlə bağlı işarələr əsasında qurmuşlar:

↓↑ (ox şəkli) – qədim türk həyat tərzinin mühüm silahı: k hərfi və “ok”(ox) sözü.

(yay şəkli) – türk həyat tərzinin ilk mühüm silahı: y hərfi və “yay” sözü.

(süngü, qılınc şəkli) – türk cəngavərlik rəmzi, silahı: yumşaq, incə () və qalın s () hərfləri

(çadır, alaçıq şəkli)- qədim türk köçəri həyat tərzinin rəmzi: qalın b hərfi.

(böyrü üstə qoyulmuş çadır, alaçıq şəkli) – köçməyə, başqa yerə yığışmağa hazırlıq rəmzi: m hərfi.

(tam və yarımçıq ay şəkli) – türklərin Aya inanc rəmzi: nt/nd qoşa hərfi, diftonqu.

Türklər öz yazılarını qayalar, gil lövhələr, sal daşlar, heykəllər üzərində həkk edərək sanki gələcək nəsillərə öz möhtəşəm tarixləri, mədəniyyətləri haqqında məlumatı ötürmək üçün əbədləşdirməyə çalışmış, unudulmasını istəməmişlər.

Türklərin ilkin beşiyi Ön Asiya – *Azərbaycanda da qədim yazı nümunələrinə* qədim türk yaşayış məskənləri Qobustanda, Gəmiqayada, Kəlbəcərdə, Laçında, Zəngəzur mahalının Meğri rayonundakı Qarqar dağında, Borçalının Loru mahalında, Türkiyə sərhədində yerləşən Kalinino rayonunun Cücəkənd yaşayış məntəqəsində, Gəncə, Şamaxı, Mingəçevir, Hacıqabul, Pirallahı adası, Nüvədi və Təbriz – Əhər yaxınlığında, İçərişəhər qabları üzərində rast gəlmək mümkündür. “Gəmiqaya-Qobustan əlifba işarələrinin Azərbaycanın digər ərazilərində də aşkarlanması faktı sübut edir ki, bu qədim Azərbaycan əlifbası e.ə minilliklərdən eramızın I minilliyinin 8-9-cu əsrlərinə qədər, xüsusən ərəb işğalına qədər Azərbaycanda, Yaxın və Orta Şərqdə, nəhayət, Avropada yayılmış, işlənmiş, öyrənilmişdir. Bu əlifbalarla çoxlu dastanlar, tanrıçılıq inamı ilə bağlı boylar, hekayələr, bayatılar, atalar sözləri, müdrik kəlamlar qeydə alınmışdır” (8, 14). V. Əliyev Gəmiqayadakı qayaüstü

rəsmlərdə qədim yazı işarələrinə təsadüf olunduğunu, eyni zamanda onlar arasında tayfa nişanları və damğaları axtarmağı məqsəduyğun hesab etmişdir(6).

Qobustan və Gəmiqaya əlifbalarının tədqiqatçısı Ə. Fərzəli Qobustanda və Gəmiqayada qədim əlifba işarələrini aşkar etdikdən sonra həmin əlifbanı piktoqrafik yazı sırasından çıxarmışdır.

Tədqiqatçılar etiraf edir ki, Azərbaycanda Orxon-Yenisey əlifbasının nümunələri aşkar olunmamışdır (8, 14).

Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş abidələrdəki yazı işarələri isə Azərbaycan xalqının öz düşüncəsinin, fəlsəfi dünyagörüşünün məhsuludur. Mərkəzi Asiyada mixi yazılara rast gəlinmir. Belə ki, Orxon-Yenisey səsləri Azərbaycan əlifbasının səsləri ilə eynilik yaratmır. Yeriyan A, P hərfləri, çoxçalarlı F hərfi, bilavasitə suyu bildiren θ hərfi; “Orxon-Yenisey” də olmayan T, III və başqa işarələr, Gəmiqaya -Qobustanda səkkiz və ulduz işarələrinin bolluğu və başqa yerli əlamətlər Gəmiqaya-Qobustan əlifbasını Orxon-Yeniseydən fərqləndirir”(8,15).

Orxon-Yeniseydə olan yazı işarələrini ifadə edən piktoqraflar gözlə görünəni ifadə edir. Gəmiqaya-Qobustandakı yazı işarələri isə sirlidir, sanki kodlaşdırılıb. Gəmiqaya-Qobustan əlifbasının tədqiqatçısı Ə. Fərzəli belə qənaətə gəlmişdir ki, Orxon-Yeniseydə yazılar, işarələr yalnız görünən şərtləklə bağlıdır. Gəmiqaya-Qobustanda isə bir sirlilik var, yazı işarələri səslərə, yəni səslər piktoqrafların məzmununa uyğundur və məzmunu – koda yaxındır. O, tanrıçılıq inamına, əzəli od – su ikiliyi, ucalıq – dəqiqlik

prinsipinə əsasən mifolji ardıcılıqla Gəmiqaya-Qobustan sirlərini, işarələrin aid olduğu səsləri müəyyən etmişdir.

Gəmiqaya-Qobustan qayalarındakı səsləri ifadə edən işarələr həmin piktoqrafların məzmunu ilə çox uyğundur. F. Engels “Təbiətin dialektikası” əsərində yazır ki, insanlar dialektikanın nə olduğunu bilmədikləri vaxtda dialektik düşünmüşlər. Azərbaycan yazısının yaradıcıları da tələffüz zamanı fonemlərin təbii yaranma prosesini izləyərək dilin işarələr sistemini yaradarkən, səslərin ağızda səslənməsinin gerçək şəklini çəkməklə onları əhatə edən, müşahidə etdikləri əşyaların, hadisələrin məzmununu əks etdirən piktoqrafları yaratmışlar:

- O səsinin tələffüzü zamanı dodaqların dairəvi forma almasının şəkli – O hərfi; - θ səsinin tələffüzü zamanı dodağın dairəvi şəklinin ortadan bölünməsinin şəkli – θ hərfi; İ səsinin ağızdan düz və ensiz şüa kimi çıxması şəkli – i hərfi.

Bu hal sait və samitlərin müəyyən qismində də müşahidə olunur. Göründüyü kimi, Azərbaycan dili səslərinin bir qismi on min illər əvvəlki sabitliyini indi də saxlayır. “Dildəki səslər-zahirən adi görünən bu vahidlər ecazkar qüvvə potensialına malikdir” (Y. Seyidov) (1,3).

Gəmiqaya-Qobustan yazı işarələrinin səslərə və məzmununa yaxın olduğu görünür. Buradakı hərfləri ifadə edən piktoqraflar mifik kodlara malikdir. Gəmiqaya-Qobustan piktoqrafları xalqımızın qədim dünyagörüşünü əks etdirir. Deməli, bu rəsm və işarələr “ovçuların və çobanların əl işləri” olmayıb, “istedadlı rəssamlar və bilicilər

tərəfindən qayalar üzərində bədii – həndəsi – riyazi dəqiqliklə yazılmış, həkk edilmişdir, sözlü işarələrdir” (7, 6).

Gəmiqaya-Qobustan yazılı işarələri. Yer Gəmiqaya-Qobustan yazılı işarələri– göy əlaqələrini, Günəşin, Ayın, ulduzların müşahidəsindən yaranan bilikləri, kosmik düşüncəni, ətraf mühiti əks etdirir. “Tanrıçılıq, odsevərlik” inamına əsasən soldan – sağa – Od tanrıya – Günəşə sarı yazılıb(8, 18).

Əzəli və əbədi od – su ikilisindən ucalıq – dəqiqlik prinsipinə uyğun yaranmış işarələr əsasən bunlardır:

Θ – su, + - od => O (od və su) – Θ – kiçik su (göl), kiçik su dalğası;

M – böyük su, çox su (dəniz), uzun dalğa;

A – göy öküzünün (öküz bürcünün) başı, piktoqrafı - √ “alov” sözü (öküz bürcü od ünsürüdür);

A – adam, sanki yeriyən adam;

B – buta forması, başlanğıcdan törəmə, həm də “insan” piktoqrafı;

L - əl, ayaq piktoqrafları;

O – Yerin və Günəşin piktoqrafı.

Deməli, Yerin yumru planet (O) olması, bu ərazinin sakinlərinə qədim türklərə 8 – 10 min əvvəl bəlli olub.

“Gəmiqaya-Qobustan” abidələrində “göydən gələn adamlar”ın təsvirlərinə də rast gəlinir. Qobustan qayalarında belə təsvirlər daha çoxdur. Doğrudanmı ulularımız “göydən gələn adamlar”ın, yadplanetlilərin rəsmini çəkiblər? Belə əlaqə olubmu, yoxsa təxəyyülün məhsuludur? Bəlkə bu təsvirlər “göydən gəlmə” yazı işarələri, onu çəkənlərin

düşüncələrinin, təsəvvürlərinin, xəyallarının əksidir. İstənilən halda cavabdan asılı olmayaraq bu yazılar e.ə. VIII – VI minilliklərdə Azərbaycan ərazisində mədəniyyətin inkişafından, dünyagörüşünün səviyyəsindən, inam və etiqadından, eyni zamanda yüksək yazı mədəniyyətindən xəbər verir. Bu inam və etiqadların kökləri isə “Avesta”ya gedib çıxır. O vaxta qədər Cənubi Azərbaycanın və indiki İranın müəyyən əraziləri Madanın tərkibində olmuşdur. E.ə. 550-ci ilə qədər Mada Azərbaycan mağlarının başda durduğu bir dövlət, böyük bir imperiya olmuşdur (12,249). Mağlar dünyanın və Azərbaycanın ən qədim tayfalarından biri olmuşdur. Mağların vətəni indi bir hissəsi Şimalda, bir hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisində olan Muğan olmuşdur.

Qədim dünyanın ən bacarıqlı adamları olan babalarımız mağlar xüsusi hərəkətlər və sözlərlə insanlara təsir etmişlər.

Mağların dini totemlərdən, animizmdən, fetişizmdən mütərəqqi olub, tədricən səma allahlarına və oradan təkallahlığa aparan yolun ən mühüm nöqtəsində dayanmışdı. İnsanlar arasında təbiətə, aya, günə, ulduzlara, torpağa, suya sitayiş güclənmiş, nəslin, qəbilənin başçısına sitayiş ilahi qüvvələrə-allahlara sitayişə çevrilmişdir. Təsviri incəsənətin inkişafında da mağların böyük rolu olmuşdur. Mağlarla bağlı bütün izlər də Azərbaycandadır.

Deməli, Azərbaycan ərazisi ən qədim yaradıcı insanların məskəni olmuşdur. Şumerlər çoxallahlı idilər. Çoxallahlılıq magiyadan sonrakı hadisədirsə, deməli, mağ mədə-

niyyəti daha qədimdir və mağlar Şumer mədəniyyətinin inkişafına təkan verə bilmişdir. E .ə. IV əsrdə Şimali Azərbaycanca Albaniya, cənubda Atropatena dövləti yarandı.

Q. Kazımovun fikrincə mağ və qam sözləri bir kökdəndir. Qamlar maqların sonrakı nəsilləridir. Herodot Qa(u)matanın mağ olduğunu qeyd edir. KAHin sözünün də formalaşmasına səbəb olmuşdur. Deməli, “Kitabi-Dədə Qorqud” da Qam Gan oğlu xan Bayındır öz kökünü ulu əcdadları Mada mağlarından almışdır. (12, 264)

Diogen yunan mənbələrinə (Ərəstunun “Maqlar haqqında”, Dionun “Tarix” əsərinin V kitabına və Hermodora) əsasən Zərdüştün ulduzlara sitayiş etdiyini söyləyir: “Onlar cadugərliklə məşğul deyildilər, maqların əvvəlcisi ulduzlara sitayiş edən Zərdüşt olmuşdur” (29,65).

Bakının simvoluna çevrilmiş, əfsanəvi, sirlə Qız qalası - İçəri şəhər kompleksi kahin maqların min illər boyu gizli saxladıqları Yaranış və Kainat haqqında fəlsəfi baxışları özündə əks etdirən sənət möcüzəsidir (5,36).

Tədqiqatçılar Qız Qalasının tarixi təyinatının, arxitekturasının sirlərini açmağa çalışmış, bir qismi onun yaranışını kosmosla bağlayır, digərləri isə ulu babalarımızın kosmik düşüncələrinin məhsulu kimi qəbul edirlər. İstənilən halda Qız qalası - İçəri şəhər abidə kompleksi yüksək mədəniyyətin, eyni zamanda yazı mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi möhtəşəm abidədir.

İçəri şəhər və Qız qalası Ulduzlu göyün simvolu kimi yaranıb. Bu ideya əvvəlcə onun yaradıcılarının fikir və düşüncələrində yaranıb, Qobustan qayalarında əks olunub.

Qobustandakı Ulduz hərflərin işarələrinin 15 olması faktı buna tam əsas verir: “ Bu inam və etiqadın kökləri də “Avesta”ya gedib çıxır. İçəri şəhərin 14 qala bürcü və 15-ci bürcün Qız qalası olması; hələ Xəzərin ləpələri Qız qalasının divarlarını döyəclədiyi vaxtlarda Qız qalası və İçəri şəhərin əksi dənizdə bütövləşəndə 14 qala bürcünün dənizdəki əksi ilə birlikdə 28 olması da kosmik düşüncələrin məhsuludur: Ayın 28 gün ərzində öz səyahətini başa vurması, Qız qalasının 28 metr hündürlükdə olması, adının Qız (Venera) planeti ilə bağlı olması və s. (5,8). Deyilənlərə görə Qız qalası ilk əvvəl rəsədxana kimi nəzərdə tutulub, hətta onun yad planetlilər tərəfindən tikildiyi də söylənilir. Zərdüştü, zərdüştlüyü bu torpağın yetişdirməsindən xəbər verir. Odlar yurdu adlanan Azərbaycan da sanki zərdüştüklə yögrulub.

Yuxarıdan baxarkən Qız qalasının 9, “buta” formasında olması ulu əcdadlarımızın kosmik düşüncələrinin modeli, yaradılış abidəsinin simvolu kimi heyrət doğurur. Qala qapısının üstündə iki şir və ortada bir öküzün təsviri verilib. Martın 21-də öküz bürcünün döyüşdə öz yerini şir bürcünə təhvil verməsi (qışın yaza təslim olması) Qobustanda Novruz bayramı səhnəsində də təsvir olunub. Bu təbiət hadisəsi şumer qəhrəmanlıq dastanı “Enmerkar və Aratta ölkəsi”, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da əks olunub. Bütün bu faktlar, bir-birini izləyən və bir-birini tamamlayan bu piktoqrafik yazı işarələrinə Azərbaycanın bir çox yerlərində rast gəlinməsi; abidələrdə, dastanlarda əksi möcüzələrlə dolu, sirli yazı mədəniyyətinin bu ərazinin əzəli

sakinlərinə məxsus olduğunu təsdiq edir. Sırrını qorumaq, başqalarından gizlətmək qədim yazılı abidələrimizin sanki başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti olub. “Avesta”nın qoruyucuları mağlar da çox mühafizəkar idilər, sanki onlar “zərdüştlüyün Qərbdə yayılmasına ciddi müqavimət göstərirdilər” (18,61). Buna görə mühafizəkar və məharətli mağlar artıq təkmilləşmiş Şumer mixi yazıları əsasında “Avesta”nın özünəməxsus əlifbasını yaradırlar. Bu da yazı mədəniyyətinin yüksək göstəricisidir.

Əbu Reyhan Biruni “Avesta”nın yaratıcıları olan mühafizəkar mağların “başqalarının bu kitabdan bilik alma imkanı olmasın deyə, hərflərin sayı bütün başqa dillərin hərflərinin sayını ötüb keçir” – demişdir (18, 206).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da oğuzların da soykökü, mənsubiyyəti, inamı, etiqadı məxfidir, şifrələnib. Qazan xan öz soyunun “Ağ qayanın qaplanının erkəyinə”; “Ağ sazın (gölün) aslanına”; “əzvay qurd əniyinin erkəyinə”; “Ağ sunqur quşu erkəyinə” mənsub olduğunu söyləyir.

Nağıllarımızda da sehrli 40 qapını açmaq, qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxmaq bu düşüncənin təzahürü və davamıdır. Bu sirlər, işarələr N.Gəncəvi yaradıcılığında da davam edir. N. Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında makedoniyalı İsgəndər ruslarla üç dəfə döyüşür, halbuki tarixdən İsgəndərin ruslarla döyüşü məlum deyil. N.Gəncəvi yaradıcılığının təxəyyülünün məhsulu olan bu faktlar nəyə işarə edirdi? Nizami hələ öz sağlığında uzaqgörənliklə “Xosrov və Şirin” poemasında məzarının tamamilə uçub dağılacağını xəbər vermişdir. İsgəndər bəy Münşi “Alə-

marayi – Əbbasi” əsərində yazır ki, 1014 – cü ildən (yəni 1606 – cı il) Nizaminin məzarı tamamilə baxımsız qaldı.

Gəmiqaya-Qobustan işarələrinin – hərflərin məzmunu sirlidir, sanki şifrələnib. Bu sirlərlə dolu möcüzə bizim dilimizin səslərinin ahəngində, musiqidə, memarlıqda, xalçaçılıqda, rəqslərdə əks olunub. Yalnız türk düşüncəsinin genetik daşıyıcıları olan xalq bu gizli kodları – piktoqrafları, səslərin harmoniyasını, ecazkar musiqini – muğamlarımızı, xalçalarımızdakı naxışların sirlərini, rəqslərimizdəki mənani duya bilər. Zənnimizcə, müasir dövrümüzdə xalçalarımız, rəqslərimiz qədər gen yaddaşımızın, etnik düşüncə və soykökümüzün bu sirləli möcüzələri olan naxışları və işarələri – piktoqrafları özündə yaşadan və təbliğ edən başqa ecazkar qüvvə yoxdur. Başqa xalqlar nə xalçalarımızı, nə də rəqslərimizi “oxuya” bilir, “sirrini” bilir. Azərbaycan xalçaları qədim yazı mədəniyyətinin daşıyıcıları, tərkib hissəsidir.

Azərbaycanda yazı – həkketmə mədəniyyəti çox qədimdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır və Azərbaycan ərazisində hətta yazı-həkketmə mədəniyyətinin fərqli üsullarına rast gəlinir. Gəmiqaya-Qobustan, Kəlbəcər qayalarında yazılar *oyma (qazıma) üsulu* ilə yazılıb. 1998-ci ildə Naxçıvanın Dəmirçi kəndində tapılmış daşlarda – abidələrdə isə *qabartma üsulu* ilə yazılıb. Bu yazı – həkketmə mədəniyyətinin çox qədimdən yüksək inkişafının göstəricisidir.

Beləliklə, çox qədim və yüksək mədəniyyət nümunəsi olan Azərbaycan yazı mədəniyyəti başqa türk yazılı abidələrindən “müasirliyi” ilə seçilsə də, çox qədim və

yüksək mədəniyyət nümunələri kimi, eyni zamanda yüksək intellektin, dərin məzmunun, incə zövqün abidəsidir.

Şumer, Gəmiqaya-Qobustan, Kəlbəcər, qədim Alban əlifbası türk düşüncəsinin məhsuludur və “türkcə” düşünmədən onları başa düşmək, düzgün oxumaq olmaz. Necə ki, Kəlbəcərin qaya rəsmləri və yazı işarələrini “erməni əlifbası” kimi təqdim edən bir erməni doktorluq dissertasiyası edərkən rus alimləri ona etiraz edir, bu yazı işarələrinin mövcud erməni əlifbasına qətiyyənlə oxşamadığını, “ermənicə” oxunmadığını bildirirlər. Qədim yazı nümunələri yalnız qayalar, daşlar, gil lövhələr, gümüş, qızıl qablar üzərində həkk olunmayıb. Dövlətlər, xalqlar arasındakı əlaqə və münasibətlərin, tarixi və mədəni inkişafın yazıya alınması üçün daha çox dəri, parça və kağızdan istifadə olunub. Zaman-zaman fələyin rüzgarları əsdikcə tarixin qaranlıq və dərin qatlarında (bəlkə də taleyin hökmü ilə yadelli işğalçılardan gizlətmək üçün) itib-batmış sal daşlar, qızıl, gümüş qablar üzərində, kitabələrdə, gil lövhələrdə türkün tarixini əks etdirən zəngin mədəniyyətin nümunələri gəlib üzə çıxır, bizə çatır. Bunlar qədim türk yazı mədəniyyəti nümunələrinin çox cüzi hissəsidir. Qədim əlifba ilə yazılmış nə qədər tarix kitabları, bədii əsərlər və s. yadelli işğalçılar tərəfindən məhv edilib, talan edilərək aparılıb. Bu talanlar neçə minilliklərdir davam edir.

Strabonun “Coğrafiya”, Arrian, Plutarx və Diodorun əsərlərindən, M. Kaşğarlının “Divan”ındakı hekayələrdən məlum olur ki, *dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı olan “Avesta”nın* on iki min inək dərisinə yazılmış “nask”dan

(hissədən) ibarət əlyazması olub. İsgəndər yunan fəlsəfəsinin öz əsasını “Avesta”dan götürdüyünü bildiyi üçün əsası, ilk mənbəyi “Avesta”nı yandıraraq, kahinləri kütləvi məhv etdirib, çünki kahinlər bu əsərlərin canlı kitabları, daşıyıcıları idilər.

“Avesta” ümumən 21 cilddən (bütövlükdə 815 fəsilədən) ibarət imiş. “Nask” adlanan bu cildlərin ilk yeddisi dünyanın və insanın yaranmasına, yeddisi əxlaq, hüquq və dini qanunlara, son yeddi cild isə təbabət və astronomiyaya həsr olunub. Dünyanın yaradılışı (Tanrıdan, Od, Su, Torpaq, yəni havadan) insanın yaranması, göylərin yerlə qovuşması fəlsəfi dünyagörüşü “Avesta”da olduğu kimi, “Bilqamis”da, “Orxon-Yenisey”də də əks olunub. “Üzə Gök Tənri asra yağız yir qılıntukda ekin ara kişi oğlu qılınmış – Üstümüzdə Göy tanrı aşağıda Yerlə qovuşduqda ikisinin arasında insan oğlu doğulmuşdur” (9,1).

Yunan mənbələrində isə, məsələn, smirinli Hermodor və Hermipp Zərdüştin Troya müharibələrindən beş min il əvvəl, Ərəstunun (Aristotelin) müəllimi Platonun ölümündən altı min il əvvəl, Ksanf isə Kserksin Yunanıstana basqınından altı min əvvəl yaşadığını qeyd etmişlər.

Eləcə də eranın ilk əsrlərində qədim Azərbaycan dövlətinin adı ilə adlandırılan Alban əlifbasının, yazıların da taleyi eyni olub: “erməni Qriqoryan kilsəsi Bərdə şəhərinin çox zəngin kitabxanasını, oradakı bütün qiymətli kitablar və əlyazmalarını yandıraraq, külünü Tərtər çayına axıdıb”(14). İsgəndər dünya fəlsəfə elminin başlanğıcının Yunanıstana aid etmək üçün, ermənilər əlifbanı mənimsəmək üçün bu cinayətə əl atıb. F. Məmmədova öz tədqiqatlarında bu faktı

sübut edir: “ V – X əsrlərdə Alban ədəbiyyatı alban dilində yazılıb. Sonra hamısı ermənicəyə çevrilib və əsl məhv edilib” (16, 3, 33, 35).

Ərəb işğalçıları da belə edib. İngilis alimi D. Uilber yazır: “Elə ki, ərəblər İrani işğal etdilər, əksər farslar islami qəbul elədilər. Kim ki, köhnə inamı (zərdüştlük nəzərdə tutulur) saxladı, Hindistana köçüb getdi, onları orada fars adlandırmağa başladılar, qalanları isə İranın ayrı-ayrı yerlərində (Tehran, Yezd və Geranda) gizli şəkildə öz dinlərini saxladılar” (30,4).

E. Əlibəyzadə dünyanın məşhur alimlərinin tədqiqatlarına əsasən belə qənaətə gəlir ki, ərəblər türk dünyasını fəth edərkən ona üç ağır zərbə vurdular: 1) ilk növbədə türkün vahid kökünə balta çalıb onu parça-parça etdilər, onun vahidliyini pozdular...; 2) türkün inamını qırdılar...; 3) türkün qədim və tarixi- milli əlifbası – yazı mədəniyyəti itirildi, məhv edildi (3, 86).

Elə bu səbəbdən biz yazının sonrakı mərhələlərdəki vəziyyətini əks etdirən yazı nümunələri haqqında söz deyə bilmirik. XIX əsrin 80-85-ci illərində bir dəstə fransız şeyx Nizami məzarını özbaşına qazaraq bir sıra naxışlı daşları və əntiqə şeyləri aparmaq istəyir. Hacıbəyli kəndinin əhalisi onlara mane olur. Fransa dövlətinin çara şikayətindən sonra böyük Nizaminin məzarından götürülmüş qiymətli əşyalar əhalidən geri alınıb fransızlara verilir (9,3).

Azərbaycan əlyazmaları ilə məşğul olan fransız səyyahı E. Bloşe “Türk əlyazmaları kataloqu” kitabında bir əlyazmadan danışarkən göstərir ki, bu əlyazmasında Nizami,

Fəddi, Ətai, Fəthi, Nəsimi və b.-nin türkcə şeirləri saxlanmaqdadır (9,3).

Azərbaycan qədim yazı mədəniyyətinin soyqırımını indi də davam edir. Kəlbərərin qaya rəsmləri və yazı işarələrinin ermənilərin öz adına çıxması buna sübutdur.

Gəmiqaya-Qobustan əlifbası ilə Orxon-Yenisey əlifbalarının müqayisəsi də maraqlıdır. Bu müqayisə ilk öncə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, onlar fərqli əlifbalardır. Bu abidələrdə yazı işarələri yaradılarkən onlara yanaşmanın özü fərqlidir. Orxon-Yenisey yazısı türk həyat tərzinin, cəngavərlik rəmzinin simvolunu (çadır, yay, ox, süngü, qılınc) təsvin edən işarələr əsasında yaranmışdır. Gəmiqaya-Qobustan yazıları isə fəlsəfi düşüncə, inam, etiqadı simvollaşdıran işarələr əsasında yaranıb.

Gəmiqaya-Qobustan abidələrindəki işarələr, səslər daha çox müasir dövrlə səsləşir. İlk öncə belə təəssürat yaranır ki, Orxon-Yenisey əlifbası daha qədimdir. Səsləri ifadə edən işarələr (yay, ox, süngü, qılınc, çadır, alaçıq) daha ilkin, ibtidai başlanğıcdan xəbər verir. Kosmik düşüncə, Günəş, Ay, ulduzlar, göydən enən adamlar, şifrələnmə, məxfilik və s. daha sonrakı, inkişaf etmiş dövrün, təfəkkürün, sanki sivil dünyanın məhsuludur. Lakin tarixi mənbələrdəki məlumatlar, dünyanın məşhur alimlərinin tədqiqatları, faktlar (“Avesta”nın dünya fəlsəfəsinin ilkin başlanğıcı olması; Zərdüştün ulduzlara sitayiş etməsi və s.) Gəmiqaya-Qobustan yazılarının, Orxon-Yenisey”dən sonrakı sivilisasiyanın; yaxud ondan götürülmə olduğu fikrindən daşındırır. Bəlkə də, daha qədim olması qənaətinə

gətirir. Əlbəttə, burada mütəxəssislərdən gözləntilər çoxdur, daha ciddi araşdırmalar gözlənilir. Amma araşdırma və düşüncələr hələlik belə qənaətə gəlməyə imkan verir.

Gəmiqaya–Qobustanda hərfi ifadə edən yüzə yaxın işarə var. Bu əlifba ilə yazılmış bütöv mətnlər hələlik əldə edilməmişdir. Lakin Şumerli türk (şumer) əlifbasının azı altı min il əvvəl mövcud olduğu məlumdur. “Gəmiqaya-Qobustan Şumerli türk əlifbası ilə bütün hərfləri və piktoqrafları ilə tən gəlir (8, 16). İ. Cəfərzadə hesab edir ki, Qobustanda rəsmlərin cızılması e.ə VIII minillikdən – bizim eranın II minilliyinin əvvəlinədək davam edib (7).

Uzun müddət Gəmiqaya-Qobustan yazıları üzərində ciddi tədqiqatlar aparan Ə. Fərəzli belə qənaətə gəlib ki, Orxon-Yenisey səsləri Azərbaycan əlifbasının səsləri ilə eynilik yaratmır. Bu qədim Altay türklərinin dili ilə Azərbaycan dilinin səsləri arasında fərqlə bağlı ola bilər. Orxon-Yeniseydə yalnız görünən şərtlikdən danışmaq olar. Gəmiqaya-Qobustanda isə yazı işarələri səslərə və məzmun – koda daha yaxındır. Orxon-Yeniseylə müqayisədə Gəmiqaya-Qobustanda hərflər daha tamdır, bütövdür.

Gəmiqaya-Qobustan əlifbası belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, əlifba uzun illərin təcrübəsindən, sınaqlarından keçərək insan kollektivinin, etnosun – xalqın soy psixologiyasına, dünyagörüşünə, dil və din birliyinə əsaslanaraq, piktoqraflar – şəkilli sözlər, damğalar, rəmzlər toplusundan seçilərək, bir sapa düzülərək, formalaşaraq yaradıla bilər. Əlifba məhz əlifba kimi formalaşana qədər bir neçə mərhələdən keçir.

Azərbaycan ərazisində tapılmış Gəmiqaya, Qobustan, Kəlbəcər, Mingəçevir və s. qədim yazılı abidələr “Avesta”dan, şumer (türk) oxşəkilli yazılarından bu yana hamısının eyni etnosun – xalqın inam və etiqadının, dünyagörüşünün təzahüründən yaranmış yazı mədəniyyətinin nümunələri olduğu görünür və bir qədər irəli gedərək demək istərdik ki, müasir əlifbaların əsasında qədim türk düşüncəsinin məhsulu olan əlifbalar dayanır.

Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan yazılı ədəbi dil” anlayışının müəyyənləşdirilməsi zamanı onun ümumxalq Azərbaycan dili əsasında yaradılmış bir yazılı dili kimi başa düşməyin vacib olduğunu göstərirdi. Beləliklə, yazılı ədəbi dil ümumxalq dili əsasında formalaşmış şifahi ədəbi dilin yazıda sabitləşməsi deməkdir. Baxmayaraq ki, qədim dövrlərdən Azərbaycanda yazı, məktəb eləcə də təhsil sistemi mövcud olmuşdur. Deməli, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin yaranması dövrünün müəyyən edilməsində əsas şərt ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması ilə meydana çıxan yeni keyfiyyətli yazını başa düşmək lazımdır. Yazının tarixinə ekskurs etməyimizin səbəbi bu mənada vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. “Azərbaycan dilinin fonetikasi” Bakı, Maarif, 1984.
2. Cəfərzadə İ. “Qobustan” jurnalı, 1973.
3. Əlibəyzadə E.M. “Azərbaycan dilinin tarixi” I cild Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.

4. Əlibəyzadə E.M. “Avesta” Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, Yurd, 2005.
5. Əliyev R. Məxfilik qریفi, yaxud “mif, fəlsəfə, din və dil dünyünü”. Bakı, Ziya – Nurlan, NPM 2002.
6. Əliyev V. “Gəmiqaya abidələri” Bakı, 1992.
7. Əsgərov Ş. “Kəlbəcər Qobustanı”, “Qobustan” jurnalı, 1985, № 2.
8. Fərzəli Ə. Ə. “Gəmiqaya – Qobustan əlifbası”. Bakı, Nəşriyyat – Bakı Poliqrafiya birliyi, 2003.
9. Hüseyni Ə., Sərkər Ə. “Nizami məzarının sirləri”. “Bakı” qəzeti, 11 oktyabr, 1982.
10. Hüseynzadə Ç., Rəhmanov C. Dil norması və kriminalistika. Bakı, Nurlan, 2005.
11. İsmayılova M. Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi. (dərs vəsaiti) Bakı, ADPU, 2008.
12. Kazımov Q. Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003
13. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Nurlan, 2007.
14. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Bakı, Elm, 1993.
15. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1977.
16. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və coğrafiyası (e.ə III – y.e VIII əsrlər). Bakı, 1986.
17. C. Ə. Rəhmanov, T. Z. Abdullayeva Azərbaycanda əlifba islahatları və xəttin təkamülü məsələləri. Bakı, 2002.
18. Бируни А.Р. Избранные произведения. Т. II, изд. АНУССР, Ташкент, 1957.
19. Бойс М. Зороастрийцы. Верование и обычай. Москва, Наука, 1987.

20. Булли Л. Ур Халдеев. Москва, Восточная литература, 1961.
21. Головин Б.Н. Введения в языкознание. Москва. 1977.
22. Дьяконов И.М. К возникновению письма и Двуречье. Москва. 1976.
23. Дьяконов И.М. Предисловие // Тайны древних письмен. М. 1976.
24. Каганкатватси. История Албан. СПб. 1840.
25. Климов Т. А. Вопросы дешифровки албанского (Кавказско-албанского письма). Москва, ТДП, 1970.
26. Климов Г. А. Тайны древних писем. Москва, 1976.
28. Крамер С. Н. История начинается в Шумере. Москва, Наука, 1965.
29. Косидовский З. Библийские сказания. Москва, Пол. Литература, 1975.
30. История албан Моисея Каганкатваца, писателя X в, пер. К. Патканьяна, СПб, 1861.
31. Лаэртский Д. О жизни учениях и изречениях знаменитых философов. Москва, Мысль, 1979.
32. Уилбер Д. Персополь, Москва, Наука, 1971.
33. Элизе Реклю Человек и земля. Т 1. изд. Брокгауз Ефрон, СПб. 1906.

Mündəricat

Giriş.....	4
Dillərin tarixi inkişafı və müasir mərhələlərində inteqrasiya və diferensiasiya proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi.....	9
Türk dillərinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin təsnifinə dair elmi araşdırmaların təhlili.....	27
Türk dillərinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin yeni elmi baxış bucağından təsnifi	46
Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri	60
Türk dilləri dialektlərində diferensiasiya və inteqrasiya prosesində yaranan fonetik fərqlənmələr.....	66
Oğuz-qıpçaq dialektlərində ahəng qanununun səciyyəvi xüsusiyyətləri və digər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyası.....	77
Türk dilləri və dialektlərində leksik-semantik inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri.....	89
Azərbaycan dili dialektlərinin türk ədəbi dilinə və dialektlərinə inteqrasiyası	99
Dialekt və şivə sözləri ədəbi dilin təmizliyini pozan və zənginləşdirən vasitələr kimi.....	110
Azərbaycan dili dialekt və şivə sözlərinin qonşu dillərə inteqrasiyası	119
Azərbaycan mətbəx kultu leksikasının tarixi-etimoloji təhlili və türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyası.....	134
Etnoqrafik səciyyəli dialekt leksikasının türk dilləri dialektlərində qarşılıqlı inteqrasiyası.....	154
Gemigaya – Kobustan və Orhun – Yenisey yazıtlarının dilbilimi və Altayşınaslıq acısından karşılaştırılması.....	162

Nəsimi leksikasının türk dilləri yazılı abidələri və dialekt leksikası kontekstində araşdırılması	174
Azərbaycan yazısının yaranma tarixi. Yazı mədəniyyəti	185

**ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının professoru,
filologiya elmləri doktoru Mirvari Abbas qızı İsmaylova**

5 mart 1960-cı ildə Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. ADPU-nun filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, təyinatla orta məktəbdə müəllim kimi işləmiş, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani aspiranturasında oxumuş, “Azərbaycan dilində sözlərin mənə dəyişmələri və onların “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə əksi” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almışdır. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğət və terminologiya şöbəsində böyük elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır.

5 yanvar 2002-ci ildə “Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almışdır. Dissertasiya işi aparıcı müəssisə kimi Rusiya Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunda REA-nın müxbir üzvü Ə.R.Tenişevin rəhbərliyi ilə Ural-Altay dilləri şöbəsində M.V.Lomonosov adına MDU-nun nəzdində Asiya və Afrika ölkələri İnstitutunun türk filologiyası kafedrasında T.Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetində müzakirə olunmuş, əsərin elmi məzəyyətləri barədə yüksək elmi fikirlər söylənmişdir. M.İsmayilovanın “Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili” əsəri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi kitabxanasının kitab fonduna daxil edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun (“Elm-Təhsil inteqrasiyası” məqsədlə qrant müsabiqəsinin (2018/2019-cu il, 2020/2021 ci il) qalibi kimi Türkiyənin Qars, İqdir şəhərlərində, Rusiyanın Kazan şəhərində “Dünya türkologiyası və Kazan” X Beynəlxalq Elmi Konfransında, Moldova, Yaponiya və digər beynəlxalq elmi konfranslarda çıxış etmiş, Rusiyanın nüfuzlu «Философия науки и практики» və bir çox digər elmi məcmuələrdə silsilə elmi məqalələrlə çıxış etmişdir. M.İsmayilova Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, xalqın milli-mənəvi dəyərləri, qeyri-maddi mənəvi irsi ilə bağlı dünya mətbuatında ara-sıra elmi məqalələrlə çıxış edir. Onun İ.Nəsiminin 650 illik yubileyi ilə bağlı “Love of a genius who didn't fit into this world”. Bangladesh- Daily Observer/31 avqust, 2019, Saturday; Azərbaycan mətbəx kultunun etnokulturoloji aspektləri mövzusunda “Ethno cultural characteristics of the culinary culture of Azerbaijan” Bangladesh- Daily Observer/ 6 may, 2020 və s. məqalələri böyük maraqla doğurmuşdur.

250-dən çox elmi əsərin, monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti, fənn proqramları və izahlı lüğətlərin müəllifidir.

Kitablar:

1. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili (monoqrafiya). Bakı, Elm, 1997.
2. Terminşünaslığın əsas məsələləri (monoqrafiya). Bakı, Elm, 1999.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı, Çıraq, 2000.
4. Terminologiyanın leksik-qrammatik məsələləri. (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2008.
5. Azərbaycan dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2008.
6. Azərbaycan dilinin təbii işinin təkmilləşdirilməsi (metodik vəsait). Bakı, ADPU, 2008.
7. Səməd Vurğunun bədii dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2011 (tərtiblərdən biri).
8. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik, I cild. Bakı, ADPU, 2016.
9. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Aktual problemlər. (dərs vəsaiti). Bakı, ADPU, 2017.
10. Rəsmi-işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional seçiyəsi (monoqrafiya) Bakı, ADPU, 2021.
11. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik, II cild. Bakı, ADPU, 2022.

M.İsmayilova Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında AAK-ın filologiya üzrə Ekspert Şurasının, “Euroasiya journal of social sciences and humanities” və “Linqvistik problemləri” adlı Beynəlxalq elmi jurnalların redaksiya heyətinin üzvüdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 17 dekabr 2021 -ci il tarixli Sərəncamı ilə prof. M.A.İsmayilovaya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 100 illiyi münasibətilə “Əməkdar müəllim” fəxri adı verilmişdir.

Ailəlidir, 2 övladı var.

ISBN: 978-625-8323-60-3